

**Széchenyi István Egyetem
Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola**

Vezető: Prof. Dr. Dusek Tamás

Bakó Tamás

**Második Jugoszláviától a mai Szerbiáig – Gazdaságpolitikai, területi
és közigazgatási összefüggések**

Doktori értekezés

Témavezetők:
Lőrinczné dr. Bencze Edit PhD, főiskolai tanár, Kodolányi János Egyetem
Rác Szilárd PhD, tudományos munkatárs, KRTK Regionális Kutatások Intézete

Győr
2021. február

Széchenyi István Egyetem
Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola

Bakó Tamás

Második Jugoszláviától a mai Szerbiáig – Gazdaságpolitikai, területi
és közigazgatási összefüggések

Doktori értekezés

Győr, 2021

Tartalomjegyzék

Ábrajegyzék.....	5
Táblázatok jegyzéke	6
Bevezetés	8
1. Második Jugoszlávia fejlődéstörténeti folyamatai	21
1.1. Európai és regionális politikai háttér a II. világháborút követő második Jugoszlávia megalakulásáról	21
1.2. Jugoszlávia II. világháborút követő gazdaságának helyzete, az új típusú gazdaságirányítás kialakulásának okai és eredményei.....	27
1.2.1. A szembenállás kezdete – Kominform (Tájékoztató Iroda)	28
1.2.2. A társadalmi-gazdasági fejlődés az egyéves tervek időszakában (1952–1956)..	32
1.2.3. Jugoszlávia gazdasági fejlődésének állami irányítása – kihívások (1957–1961) .	33
1.2.4. Jugoszlávia makrogazdasági helyzete – a lemorzsolódás (1962–1969).....	34
1.2.5. Következtetések az 1945–1970 közötti időszokról	37
1.3. Jugoszlávia gazdasági életének jellemzői 1970–1991 között	38
1.3.1. Jugoszlávia teljes eladósodása – a világgazdasági folyamatok negatív hatásai, az 1974-es alkotmány kérdése	38
1.3.2. Jugoszlávia gazdasági intézkedései a külföldi államadósság növekedésének megállítására.....	43
1.3.3. Külkereskedelmi hiány – a válság elmélyülésének egyéb okai	44
1.3.4. Foglalkoztatottság alakulása, bújtatott munkanélküliség	45
1.4. Regionális különbségek, területfejlesztés	48
2. Az átmenet és az önálló Szerbia fejlődéstörténeti folyamatai	58
2.1. Jugoszlávia végnapjai, az egységes gazdaság széthullásának a folyamata	58
2.1.1. A jugoszláv gazdaság jellemzői a széthullás időszakában (1991–2000)	60
2.1.2. A Jugoszlávia elleni gazdasági embargó – Csőd és káosz	61
2.1.3. Avramović gazdasági reformja	66
2.1.4. A gazdasági szankciók feloldása, a második Avramović-program	66
2.1.5. Jugoszlávia felbomlásának hatása Szerbiára	71
2.2. Szerbia gazdaságának helyzete Milošević bukását követően	72
2.2.1. Szerbia gazdasági növekedésének régiós összehasonlítása	76
2.3. Szerbia aktuális makrogazdasági helyzete és külgazdasági orientációja.....	78
2.3.1. A szerb kormány hosszútávú fejlesztési tervei	81
2.3.2. Szerbia állami vállalatának a helyzete.....	82
2.3.3. Szerbia költségvetése.....	84
2.3.4. Szerbia makrogazdasági nehézségeinek okai.....	85
2.4. Szerbiai önkormányzatok működési és pénzügyi nehézségeinek okai	87
2.4.1. Következtetések az önkormányzatok működéséről.....	94

3. Szerbiai városok és önkormányzatok helyzete Jugoszlávián, majd Szerbián belül	96
3.1. A városok és önkormányzatok sajátosságai	100
3.1.1. A szocialista városok, mint a modern városok elődei	100
3.1.2. A városok pénzügyi forrásainak és fejlesztési alapjainak erős állami felügyelete	101
3.1.3. Városok és önkormányzatok regionális dimenziói	105
3.1.4. A városok alapszabályzata (statútum)	110
3.1.5. Városi földterület kezelése, szabályozása	111
3.1.6. Várostervezés	113
3.1.7. Szabad övezetek	114
3.1.8. Városi költségvetés, mint pénzforsrás	119
3.1.9. Városi közművállalatok	121
3.1.10. Városi közlekedés	123
3.1.11. Állami-magán partneri viszony	123
3.1.12. Önkormányzati kötvény, mint az önkormányzatok fejlesztési esélye	124
3.1.13. Városok és Önkormányzatok Állandó Értekezlete	125
3.1.14. A városok és önkormányzatok fejlődésének és működésének fő irányelvei	127
3.2. Szerbia fekvése, térszerkezete, hatása a városfejlődésre	129
3.3. Az öt szerbiai nagyváros fejlődésének alakulása	135
3.3.1. Belgrád	135
3.3.2. Nis	147
3.3.3. Újvidék (Novi Sad)	153
3.3.4. Szabadka (Subotica)	161
3.3.5. Kragujevac	166
3.4. Szervezetek (kamarák) Szerbiában	172
4. Összefoglalás, eredmények	179
Irodalomjegyzék	186

Ábrajegyzék

1. ábra: Második Jugoszlávia, 1945–1992	8
2. ábra: Kis-Jugoszlávia, Szerbia és Montenegró Államközössége, 1992–2006	19
3. ábra: Jugoszlávia külföldi államadóssága 1961–1980 között, milliárd USD.....	42
4. ábra: Munkanélküliség Jugoszláviában, 1964–1972, százalék	46
5. ábra: Jugoszlávia, a tagköztársaságok és Szerbia tartományainak fejlettsége (GDP/fő) 1947-ben és 1989-ben, az 1972. évhez (100%) viszonyítva	49
6. ábra: A volt Jugoszlávia köztársaságainak és Szerbia tartományainak gazdasági pályái 1955–2011 között (1955 = 100)	55
7. ábra: Különbségek a (poszt)jugoszláv (tag)köztársaságok gazdasági fejlődésében, egy főre jutó GDP, 1952–2010	56
8. ábra: Kis-Jugoszlávia termelése 1991–1993 között, az előző évhez viszonyítva	62
9. ábra: A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság régióinak fejlettsége (dollár/fő).....	65
10. ábra: Külföldi eszközökből finanszírozott projektek száma 1995–2000 között.....	69
11. ábra: Éves inflációs ráta Szerbiában, 2000–2006, százalék	73
12. ábra: Költségvetési egyenleg (a GDP százalékában) Szerbiában, 2001–2006.....	74
13. ábra: Zöldmezős beruházások száma Szerbiában, 2000–2006.....	74
14. ábra: Szerbia GDP növekedési rátája, 2001–2006, százalék.....	75
15. ábra: Szerbia külföldi államadóssága, 2012–2018	77
16. ábra: Szerbia külkereskedelmi hiánya, 2012–2018	81
17. ábra: FDI Szerbiában (milliárd euró), 2012–2018.....	87
18. ábra: A szerbiai regionális önkormányzati közösségek, 1974–1990.....	103
19. ábra: Szerbia felosztása NUTS régiókra és körzetekre	108
20. ábra: Szabad övezetek Szerbiában.....	119

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat: Jugoszlávián belüli állami támogatások megoszlása 1966–1990 között	51
2. táblázat: A lemaradó térségek termelési eredményei 1990-ben az országos (jugoszláv) átlaghoz viszonyítva	52
3. táblázat: A termelés csökkenésének okai 1991–1993 között	62
4. táblázat: Ipari termelés iparágak szerint, százalék.....	67
5. táblázat: Külföldi közvetlen befektetések Jugoszláviában, 1992–2000	68
6. táblázat: A Telekom Srbija tulajdonosi struktúrája, 2000	68
7. táblázat: Gazdasági teljesítmény az átalakuló országokban, 1990–2002 (GDP az előző év százalékában).....	70
8. táblázat: Városok és önkormányzatok fejlődésének története és állami keretei Szerbiában.....	102
9. táblázat: A Szövetségi Pénzügyi Alap eszközeinek területi egységek szerinti elosztása, százalék	104
10. táblázat: Az öt legnagyobb város területe, népessége Szerbiában, 1991–2018.....	110
11. táblázat: Szerbia kereskedelmi egyezményei	118
12. táblázat: Szerbia és szomszédjainak euroatlanti integrációs viszonyai, 2020	130
13. táblázat: Szerbia legnagyobb árbevételű cégei.....	134
14. táblázat: Nettó átlagfizetés a szerb nagyvárosokban	134
15. táblázat: A jugoszláv nagyvárosok közigazgatási hierarchiájának változása.....	135
16. táblázat: Önkormányzatok Belgrád területén	136
17. táblázat: Legnagyobb termelők a „Beograd” szabad övezetben	141
18. táblázat: Bevételek és kiadások Belgrád város költségvetésében	142
19. táblázat: Belgrád város költségvetés felhasználásának arányai 2019-ben.....	143
20. táblázat: Belgrádi közművállalatok és tevékenységük	145
21. táblázat: Városi önkormányzatok Nis területén.....	148
22. táblázat: Nis város bevételeinek és kiadásainak szerkezete	151
23. táblázat: Nis önkormányzati kiadásainak százalékos megoszlása.....	151
24. táblázat: Nis város költségvetésének megoszlása önkormányzatonként.....	152
25. táblázat: Nisi kommunális közművállalatok és tevékenységük	153
26. táblázat: Újvidék város önkormányzatai	154
27. táblázat: Legnagyobb vállalatok az újvidéki „Novi Sad” Szabad Övezetben.....	157
28. táblázat: Újvidék város bevételeinek és kiadásainak szerkezete	158
29. táblázat: Újvidék város 2019-es költségvetési tételei.....	158
30. táblázat: Újvidéki kommunális közvállalatok és tevékenységi területük	160
31. táblázat: Szabadka város általános adatai.....	161
32. táblázat: A szabadkai szabad övezet legnagyobb termelővállalatai	163
33. táblázat: Szabadka város költségvetési bevételei és kiadásai 2019-ben.....	163
34. táblázat: Szabadka város kiadásainak százalékos megoszlása	164
35. táblázat: Szabadkai kommunális közvállalatok és tevékenységi körük	165

36. táblázat: Kragujevac általános adatai	167
37. táblázat: A Kragujevac „FAS Slobodna zona” Kragujevac szabad övezet legnagyobb termelő vállalatai, 2018	169
38. táblázat: Kragujevac város költségvetési bevételeinek és kiadásainak szerkezete.....	170
39. táblázat: Kragujevac önkormányzat kiadásainak százalékos megoszlása.....	170
40. táblázat: Kragujevac kommunális közvállalatok és tevékenységi területük	171
41. táblázat: Külföldi szervezetek (kamarák) Szerbiában	173
42. táblázat: Külkereskedelmi áruforgalom régiók szerint.....	175
43. táblázat: Szerbia régióinak GDP alakulása, 2009–2017.....	176

Bevezetés

Jugoszlávia második világháború utáni újjáalakulása (1. ábra), egy olyan történelmi helyzetben valósult meg, amikor az ország fennmaradása nemcsak regionális, hanem európai, sőt még világpolitikai szinten is jelentőséggel bírt. Elhelyezkedése a kialakuló érdekszférák határán volt, amely számos tekintetben előnyökkel, de ugyanakkor számos hátránnyal is járt.

1. ábra: Második Jugoszlávia, 1945–1992

Megjegyzés: Második Jugoszlávia 1945–1992., területe: 255.950 km²; hivatalos elnevezése, államformája: 1945. augusztus 10. – 1945. november 29. *Demokratikus Föderatív Jugoszlávia* (Demokratska Federativna Jugoslavija – a dolgozatban használt rövidítés: DFJ); 1945. november 29. – 1963. április 7. *Jugoszláv Föderatív Népköztársaság* (Federativna Narodna Republika Jugoslavija – JFNK); 1963. április 7. – 1992. március 27. *Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság* (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija – JSZSZK).

Forrás: Saját szerkesztés.

Második Jugoszlávia világpolitikai, belpolitikai, szociálpolitikai és gazdasági okok egyidejű hatására rákényszerült egy új gazdaságpolitikai modell kialakítására. A felülről, kényszerből mesterségesen kreált ún. jugoszláv utas gazdasági berendezkedéshez új ideológia is párosult, amelynek az eredménye az ún. munkás-önigazgatási rendszer. A disszertáció célja, hogy

bemutassa azt, hogy ez a különutas gazdasági rendszer hogyan válhatott sikeressé, mi volt az oka a kezdeti sikereknek és mi volt az oka, hogy a hatvanas évek derekára a struktúra tulajdonképpen eljutott teljesítőképességének határára, amely előre vetítette a rendszer bukásának elkerülhetetlenségét. A gazdasági rendszer szociális és politikai okokból képtelen volt megújulni, a piacgazdaságnak nagyobb szerepet biztosítani. Jugoszlávia, Kis-Jugoszlávia¹, majd Szerbia napjainkig részben még mindig ezzel a problémával küzd.

A 60-as évek derekától a lakosság egy jelentős része vállalt Nyugat-Európában munkát, ami a korábban érkező nyugati támogatásokat, anyagi forrásokat az általuk haza küldött pénz váltotta fel. Az 1970-es években eljött az intenzív eladósodás időszaka – ami nemcsak rossz gazdaságpolitikai döntéseknek, hanem jelentős mértékben külső tényezők együttes hatásának is volt köszönhető – ami az 1980-as években a csőd szélére juttatta az országot, hiszen Jugoszlávia nem tudta törleszteni külföldi adósságait. A vázolt gazdasági helyzet miatt a 80-as évek elejétől Jugoszláviában tömegessé váltak a csődök, általános lett a fizetőképtelenség (Szűcs 2009).

Jugoszlávia fennállását a gazdasági nehézségek mellett folyamatos kihívások elé állították az országon belüli óriási regionális különbségek, amely problémát, annak ellenére sem sikerült felszámolni, hogy az elmaradottabb területek komoly támogatásban részesültek a különböző fejlesztési alapokon keresztül. 1945–1990 között Jugoszlávia fejlettebb és hátrányos területei közötti különbségek egyes régióikban csökkentek, de pl. a legelmaradottabb és a legfejlettebb között az eltérés csak tovább mélyült.

Jugoszlávia beleesett abba a hibába, hogy nagy értékű, határidőhöz kötött kedvezményes hiteleket vett fel és maga a társadalom és a gazdaság „megszokta”, hogy a fogyasztás messze meghaladta az ország termelői kapacitásából adódó szintet. Ekkor jelentkezett a hatalmas válság, a frusztráltság, az elégedetlenség, a politikai problémák és minden nehézség (nemzeti, vallási), amelyre ilyen viszonyokban számítani lehetett.

Az öngazgatási rendszer hátrányának számított, hogy a munkavállalóknak lehetőségük volt a saját béreik növelésére és mivel nem került beépítésre egy belső fék, amely ezt a folyamatot ellensúlyozhatta volna, ez a gazdasági struktúra hosszútávon nem működhetett jól. A rendszer fennmaradása addig volt lehetséges, amíg külföldről érkeztek a támogatások, majd a hitelek.

¹ Hivatalosan: Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK), a zszurnalisztikai és a köznyelvben: Kis-Jugoszlávia.

A jugoszláv politikai vezetőknek nem volt érdekük a reformok végrehajtása, mert a társadalomban a hatalom átcsoportosításához vezettek volna, ami azt jelentette volna, hogy a párt Központi Választmányának megszűnik a teljhatalma. A szerb politikai vezetés, sőt a lakosság nagy része nem támogatta a mélyreható változásokat, nem volt meg a kellő bátorság, tudás, akarat. Jugoszlávián belül a szerb társadalom nem akarta és ma is csak egy része fogadja el, hogy a fejlődés fő mozgatója többé nem lehet az állam.

Amikor Szerbiában bevezetésre került a szocialista rendszer, természetes talajra talált, mert a gyökerei azonosak a társadalom patriarchális (kollektivist) gyökereivel. Ez Szlovéniában és Horvátországban nem így volt. A szerbek Titot és Kommunista Pártját, továbbá az öngazgatási rendszert tárt karokkal fogadták. Létezett egy tévhit, hogy az öngazgatás, a szocializmus és a piac (kapitalista) együttélése fenntartható rendszert alkot. Tito kiváló ötlete volt az el nem kötelezett mozgalom, és sikerült neki hasznos szerepet vállalva, beékelődni a bipoláris világba. Az öngazgatásnak katasztrofális gazdasági következményei lettek volna, ha az országnak, akkor nincs ilyen kedvező politikai és piaci pozíciója.

Ezt követően egyenes út vezetett a nacionalizmusba és a háborúba, ami kiegészült azzal a tévhitel, amit Tito sulykolt a jugoszláv lakosság, ezáltal közvetve pedig a szerb emberek tudatába az ország és nemzet nagyságáról alkotott képzeletről.

Jugoszlávia rögtön a berlini fal összeomlása után az Európai Unió elődjének számító Európai Közösség „előszobájába“ került. A szerb vezetés nem látta be, hogy a fal leomlásával az el nem kötelezett mozgalom és az egész ország jelentősége már a múlté.

A háború idején Szerbia ellen bevezetett szankciók nélkül az „alibi tranzíció” eredményei Szerbiában ugyan olyanok lettek volna, mint a korlátozásokkal, de Kis-Jugoszlávia, azaz Szerbia és Montenegró kevesebb gazdasági és emberi áldozattal megúsza volna a 90-es éveket.

A szerbiai rendszerváltozás folyamatát ugyan nem akadályozták meg a kilencvenes évek szankciói, de összetettebbé, egyedivé alakították ezt a folyamatot. Nem a háború gátolta meg a tranzíciót, hanem az inkább kiváló kifogást jelentett arra, hogy halasztást nyerjen, illetve időben kitolódjon. A szankciók idején alakult ki a csempészetre, korrupcióra és bűnözésre alapuló gazdasági rendszer, amelyhez párosult a tartalékok nélkül végzett pénzkibocsátás.

Milošević bukásával kapcsolatosan arról sem szabad megfeledkezni, hogy a változások követelése nem az ország jövőjére vonatkozó stratégiai megfontolásból eredt, hanem a válság következményei voltak, amivel az ország küzdött (Major 2006).

A Djindjić reformjának nevezett program, azaz a DOS-program –, amit még 2000 áprilisában Miroljub Labus, akkori szövetségi külgazdaságért felelős miniszter dolgozott ki – gyökeres változásokat generált, a gazdaság liberális piaci alapokra helyezését irányozta elő és többé-kevésbé meg is valósult 2006-ig.

A gazdaság ebben az időszakban gyors gyarapodásnak indult, 2000-től 2008-ig a növekedés 6,5-7% között volt. Az ország külföldi adóssága, nyolc milliárd dollárról a felére csökkent, persze ehhez nagyban hozzájárult az is, hogy két-két milliárdot leírt a Párizsi és a Londoni Hitelezői Klub (Dinkić 2002).

A gazdasági visszaesés, a világgazdasági recesszió Szerbiát komolyan érintette, 2009-ben a GDP 3,1%-kal csökkent, amit egy 7 éves recessziós időszak követett. Szerbia 2016-ra érte el a 2008-as GDP szintet, szerény, a folyamatos emelkedés azonban csak 2015. év végén kezdődött el. Szerbiában, politikai értelemben az elmúlt egy évtizedben egy lassú visszarendeződés figyelhető meg, hiszen 2008-ban a korábban Milošević vezette Szerb Szocialista Párt (SPS) lépett koalícióra a Demokrata Párttal, majd 2012-ben a Szerb Radikális Pártból (SNS) kivált politikai elit által alapított Szerb Haladó Párttal lépett koalícióra, ami azóta is fennáll, csak a két párt kormányon belüli szerepe módosult.

Az említett változások az önkormányzatiságra és a szerb városok fejlődésére is komolyan hatottak. Az öngazgatási rendszer idején működő lokális irányítás, regionális politika Szerbia területén sokkal nagyobb önállósággal bírt, mint a 90-es évek miloševići Szerbiájában, amikor az önkormányzati rendszer alapjaiban megváltozott, a központi irányítás ezen a területen is mindent elsöpört. Természetesen nem szabad elfelejteni azt, hogy már Tito halála előtt, az 1974-es új jugoszláv alkotmány olyan furcsaságokat eredményezett a regionális politika viszonylatában, hogy minden tagköztársaság létrehozta a maga olajfinomítóját, a maga vasművét, amelyek teljesen feleslegesen óriási költségeket emésztettek fel a szükséges infrastrukturális és egyéb fejlesztések helyett. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a 80-as években a tagköztársaságok rotációs elv alapján cserélődtek a szövetségi elnökségi pozícióban (némielg hasonlított a mai EU-ban létező elnökségre), amikor a fejlesztési pénzek felhasználása során az adott tagköztársaságok elnökségébe delegált személyek születési helye,

illetve lakhelye volt az egyik legmeghatározóbb döntést befolyásoló tényező, háttérbe szorítva a szükséges gazdasági igényeket és szükségleteket.

A 2000-es években némileg újra önálló jogkört kaptak az önkormányzatok, de a Szerbiát súlyosan érintő gazdasági válságból adódóan a fejlesztési projektek kiválasztása, pénzügyi kereteinek meghatározása fokozatosan központi irányítás felügyelete alá került, majd 2012 óta a pénzügyi stabilitásra és konszolidációra hivatkozva a belgrádi kormányzati adminisztráció fennhatósága alá került, aminek az eredményeként gazdasági racionalitással szemben újra a politikai érdekek kerültek fölénybe.

A szerb önkormányzatok szintjén kijelenthető, hogy a munkás-önigazgatási rendszer (Jugoszlávia gazdaságpolitikai rendszere) hibái a mai napig fennmaradtak: túl nagy létszám, eltúlzott bérekkel. Ha az önkormányzati és városi szinten csak törvényes normák szerinti létszámcsökkenést hajtanának végre – ezer lakosra négy hivatalnok jutna – a foglalkoztatottak száma azonnal 10 százalékkal csökkenne.

Abban az esetben, ha a legracionálisabban működő helyi önkormányzatok ötödének működési adatait vezetnék be egész Szerbiában, akkor a helyi önkormányzatokban a foglalkoztatottak száma jelentősen, egyes településeken akár 50%-kal, a teljes foglalkoztatottak száma pedig összességében 18%-kal csökkenne.

Az önkormányzatok a költségvetésüknek csaknem a 15%-át (kb. 30 milliárd dinárt²) fordítják a közvállalatok veszteségeinek fedezésére. Szerbiában megközelítőleg a GDP 0,8%-nak megfelelő szubvenciót adnak a helyi önkormányzatoknak, ami háromszor annyi, mint amennyit a Szerbiával összehasonlítható közép-európai országok fordítanak ilyen célra (0,3%).

Európában szinte kizárólag a közlekedést szubvencionálják, a szerbiai önkormányzatok vízműveknek, csatornahálózat fenntartóknak, köztisztasági, sőt távfűtő vállalatoknak is biztosítják a pénzügyi támogatást. A problémát alapvetően a már említett felduzzasztott létszám jelenti, és a bérekre fordított túlzott költségvetési kiadások.

Napjaink térformáló erőinek domináns a városi koncentrációja. Emiatt a városok regionális fejlődésben játszott szerepe egyre erősödik, egyúttal az erőforrásokért folyó küzdelem fo-

² Egy szerb dinár (RSD) kb. 3 Ft.

kozosa a városok közötti versenyt. Ezzel egyidejűleg a városok egyszerre támaszkodnak vonzáskörzetükre (városrégiójukra) és kerülnek kapcsolatba távolabb fekvő, de funkciójuk szempontjából hasonló centrumokkal. A területi versenyképességet befolyásoló faktorok közül a nagyvárosok és hálózatuk a legstabilabb tényezők (Hajdú et al. 2017). „A városhálózat sajátossága, hogy a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok alapvető térbeli következményeit hordozza, miközben egyúttal a jövőbeli törekvések kiindulópontját is jelenti.” (Rácz 2011 212. p.). Ez a struktúra magán viseli a korábbi korszakok, különösen az államszocialista időszak tudatos fejlesztéseinek eredményeit” (Rácz 2017).

Ezen elméleti háttér megalapozza a disszertáció egyik fő kutatási irányát, melynek fókuszában az öt legnagyobb szerbiai város önkormányzata, illetve ezen városok eltérő felépítési, igazgatási és működési különbségei állnak, részletesen kitérve a városok költségvetési helyzetére, sikereik, kudarcaik és fejlődésük különbségeinek okaira Második-Jugoszlávián, Kis-Jugoszlávián, majd az önálló Szerbián belül.

A kormányzati regionális fejlesztéseknek aktuálpolitikai dimenziója is van, a 2019. december 28-án bejelentett 5 éves, 14 milliárd eurós beruházási terv, amely alapvetően infrastrukturális fejlesztésekből áll (autópálya, vasúthálózat, belgrádi metró), tartalmazza oktatási, egészségügyi intézmények renoválását és fejlesztését is, sőt komoly energiaügyi befektetéseket is. A terv részletei még nem ismertek, de az bizonyos, hogy a parlamenti és helyhatósági választásokat megelőző program megalkotásánál figyelembe vették a jelenlegi kormány népszerűségét segítő lehetséges projektek minél nagyobb arányú „beemelését”.

A dolgozat célja, felépítése

A dolgozat célja, hogy bemutassa a jugoszláv gazdaságpolitikai modell (önigazgatási rendszer) működését, az ország regionális és fejlesztési politikájának alakulását, a kezdeti sikereket, majd a rendszer kifulladását követő reformelképzeléseket, a megtorpanás okait, amely rákényszerítette Szerbiát arra, hogy kialakítsa a jelenlegi önkormányzati és regionális politikai rendszert.

A disszertációban arra a kérdésre is keresem a választ, hogy hazánk déli szomszédja, amely a rendszerváltást megelőzően egy nyitottabb, rugalmasabb gazdasággal, egy sokkal fejlettebb bankrendszerrel rendelkezett, mint a többi szocialista berendezkedésű ország, ráadásul

a nemzetközi árukereskedelem, technológiai és műszaki fejlesztések közvetítésének meghatározó szereplője volt, miért vált a rendszerváltás elutasítása miatt a régió legnagyobb vesztesévé.

Mindezt négy fejezetre osztva mutatom be munkámban. Az *első fejezet* Jugoszlávia újbóli megalakulásáról, annak körülményeiről szól, az ország gazdaságpolitikai irányvonalát mutatja be, illetve az 1970-es évektől az ország felbomlásának folyamatát tárgyalja kiegészítve az ország regionális politikájának ismertetésével, a területfejlesztés belpolitikai okokból történő pazarlásával. A *második fejezet* a háború és a teljes gazdasági embargó hatásainak következményeit, a gazdasági reformok bukását, majd a Miloševićet követő rendszerváltástól Szerbia helyzetének alakulását foglalja össze. A legnagyobb, legterjedelmesebb *harmadik fejezet* mindennek a területi háttérre fókuszál, a jugoszláv önkormányzatiságot, az ország regionális politikáját veszi górcső alá, majd az átalakulás kényszeréből kialakuló jelenlegi állapot ismertetése következik. Végezetül Szerbia ma öt legnagyobb városának részletes önkormányzati, városi, városfejlesztési, területfejlesztési, költségvetési és közművállalatainak fennmaradását és átalakulását mutatom be, mindezt kiegészítve a regionális politika jelenlegi helyzetével. A *negyedik fejezetben* foglalom össze az eredményeket, következtetéseket és a további kutatási irányokat.

A disszertáció tartalma, illetve a fejezetek sorrendje azt a célt szolgálja, hogy nemcsak történelmi, hanem ok-okozati indokok kifejtésével írják le a legfontosabb történéseket, változásokat, amelyek megpróbálják a néha magyar szemmel nehezen érthető folyamatokat elmagyarázni.

A számos dologban „idegen” társadalmi rendszer és döntési folyamatok sok területen vezettek megmagyarázhatatlan lépésekhez (nemzetiségi ellentétek, értelmetlen háború támogatottsága stb.), amelyek megfelelő indokot adnak számos társadalmi, gazdaságpolitikai, regionális, fejlesztési és urbanizációs kérdésre.

A háború, a Kis-Jugoszláviát sújtó embargók teljesen megváltoztatták Szerbia gazdasági és regionális térképét, amihez egy óriási belső migráció is párosult. Egyes városok és régiók lecsúsztak, ugyanakkor pl. Újvidék országon belüli szerepe megváltozott, felértékelődött. A vajdasági város sokkal meghatározóbbá vált és az említett körülmények ellenére képes volt fejlődni szinte minden területen, amelyeket statisztikai adatok, kimutatások hűen tükröznek. Az ezt követő külföldi befektetések, infrastrukturális változások teljes mértékben átírták az

országban belüli erőviszonyokat, amelyhez az önkormányzatok politikája, Belgráddal fenn-tartott kapcsolatai, érdekérvényesítő képessége is komolyan befolyásolt.

A nagyobb városok térszerkezete, korábbi településfejlesztési és agglomerációs politikája megváltozott, az urbanizációt érintő közmű, tömegközlekedési kihívások átalakultak, ennek ellenére azonban a városok jugoszláv, majd szerb hasonlatosságai továbbra is folyamatosan visszaköszönnek. A városba költözés megerősödött, illetve a főváros és a nagyobb városok fontosságának szerepe tovább nőtt, amihez szükséges infrastrukturális fejlesztések csak részben valósultak meg. Ennek számos oka van, pénzügyi, politikai, s ehhez sok esetben állami és/vagy önkormányzati kompetencia hiánya is párosult.

Az említett hét évtizedes összefoglaló elemzés végén kísérletet teszek az öt teljesen különböző legnagyobb szerb város fejlődési sajátosságainak bemutatására és összegzem következtetéseimet. Ez a folyamat a magyarországitól nagyon sokban eltér, ezért fontosnak tartom a történelmi áttekintés mellett, olyan adatok és példák beépítését is ebbe a munkába, amelyeket még regionális összehasonlításban is „csak” egyedi fejlődésként lehetne meghatározni (pl. fejlesztéspolitika). Szerbiában a regionális és fejlesztéspolitika továbbra is inkább a régi öngazgatási rendszer jegyeit hordozza magában annak ellenére, hogy számos európai típusú fejlesztési törekvés is meghatározóvá vált a szerb urbanisztikában. Meglátásom szerint a városok működésében a legnagyobb változást a külföldi befektetőknek való megfelelés eredményezte, azaz a multinacionális vállalatok elvárásai váltak a legmeghatározóbbakká, amelyet a központi adminisztráció lépései is nagyban támogatnak.

A kutatás kérdései, hipotézisei

A kutatás alapvető célja, hogy választ találjon arra, hogy a második világháborút követően, miért alakult ki Jugoszláviában egy új gazdaságpolitikai irányvonal, miben volt más, miben volt egyedi és minden országtól eltérő gazdasági berendezkedése és hogyan vált a legkapitalistább szocialista és a legszocialistább kapitalista országgá.

Miért mondhatjuk, hogy Jugoszlávia önkormányzati rendszere is teljesen egyedi volt, annak ellenére, hogy alapvetően szocialista társadalmi elvárásoknak próbált megfelelni? Az iparosítás és infrastruktúra fejlesztés mennyire determinálta a fejlődés irányvonalait, miért volt meghatározó déli szomszédunknál az, hogy mind a keleti, mind a nyugati tömbön kívül ma-

radt? A települések fejlődésére ez milyen szinten hatott, mennyire szólhattak bele az önkormányzat irányításába a helyi települések testületei, és mennyire hatott a központilag meghatározott regionális fejlesztés az önkormányzatok fejlődésére?

Hogyan alakulhatott ki Európában egy teljesen új gazdaságpolitikai irányítás? Miért tűnt úgy, hogy ez a teljesen egyedi gazdasági modell életképes, majd amikor a válság jelei jelentkeztek milyen kényszerű megoldásokkal próbálkozott az akkori politikai vezetés? Az önkormányzati, a regionális és fejlesztéspolitika miben volt más, milyen csak Jugoszláviára, majd Szerbiára jellemző vonásai voltak és maradtak fenn a mai napig? Mivel magyarázható, hogy a berlini fal leomlásának a legnagyobb vesztese éppen Jugoszlávia, közvetve pedig Szerbia. A miloševići rezsim bukása után milyen típusú átalakítások, illetve privatizációs folyamat valósult meg. Az önkormányzati rendszer, a regionális és fejlesztési politika miben változott, miben maradt ugyanolyan, mint 1990 előtt Szerbiában, főleg a nagyvárosok tekintetében?

A fenti kérdések részletes feltárását az eddig megjelent, illetve megjelenés alatt álló publikációim következtetéseire, és az azokban megválaszolt kérdéseire építem.

Az ok, illetve a motiváció, hogy ezekkel a kérdésekkel foglalkozzak, adódik az érdeklődési körömből, a téma érdekességéből, regionális politikai, gazdaságpolitikai, külgazdasági és külpolitikai összefüggéseinek aktualitásából. A téma nagysága miatt a legfőbb kérdésekre fókuszálva hat hipotézist fogalmaztam meg.

(H1) Az öngazgatás, a szocializmus és a (kapitalista) piac együttélése nem alkothat fenntartható rendszert. A bipoláris világban Jugoszláviának csak speciális geopolitikai helyzete miatt és az ebből eredő kedvezményes piaci pozíciójának köszönhetően sikerült fenntartania a munkás-öngazgatási rendszerét.

(H2) Szerbiában a szocialista rendszer, természetes talajra talált, mert a gyökerei azonosak a társadalom patriarchális (kollektivistá) gyökereivel, így a berlini fal felbomlását követően nemcsak Milošević, hanem az egész szerb társadalom elutasította a rendszerváltást, amelynek egyenes következménye lett Jugoszlávia felbomlása.

(H3) A Jugoszlávián belüli területi fejlettségi különbségek strukturális megváltoztatására, tartós és rendszerszerű csökkentésére, áthidalására a regionális politika alkalmatlan volt, annak ellenére, hogy az állam komoly pénzügyi támogatást biztosított a kevésbé fejlett régiók számára.

(H4) Megállapítható, hogy a miloševići éra alatt kialakult központosított szocialistának hívtott önkormányzati rendszer Szerbiában alapjaiban továbbra is fennmaradt, a változás inkább csak a központi kormányzattal fennálló viszonyban érzékelhető.

(H5) A nyugat-balkáni államban a gazdasági fejlődés szempontjából a központi hatalomtól való függőség még meghatározóbbá vált, ami a helyi kezdeményezéseket is sújtja.

(H6) A szerb nagyvárosok a változó államszerkezet keretei között, de jelentős részben saját (gazdasági, társadalmi, településközi) bázisukon fejlődtek. E tekintetben Belgrád külön utat járt be, mint szövetségi főváros, majd főváros.

Módszertan, felépítés

A téma összetettsége miatt több tudományterület (gazdaságtudomány, regionális tudomány, történelemtudomány) és módszertan együttes felhasználásával elemeztem a kérdéskört, összesítettem a tárgyalt időszak változásainak legfőbb okait, s mindezt tettem az időrendbeli sorrend betartása mellett, vagyis a történeti kronológiai módszer meghatározó szerepet játszott munkám során. A téma megállapításait alátámasztó és összegző, a folyamatokat leíró, értékelő és elemző munkák felhasználásával, a kérdéskörrel foglalkozó szakemberekkel történt beszélgetések során megfogalmazott kérdések és válaszok alapján állítottam össze hipotéziseimet. Az empirikus vizsgálatok időbeli, térbeli mutatói a regionális gazdaság területén tárják fel a korábban nem, vagy csak részben vizsgált sajátos – leginkább csak Szerbiára jellemző – jelenségeket. A városok elemzése során a komparatív módszert hívtam segítségül.

A disszertáció nemcsak a nemzetközi és a magyar szakirodalmat, hanem a jugoszláv, szerb, horvát, szlovén forrásokat is felhasználja, továbbá a nemzetközi szervezetek kiadványait, statisztikai hivatalok, minisztériumok és gazdasági hetilapok írásait, elemzéseit és következtetéseit.

A szerbiai városok fejlődési folyamatának leírásánál az önkormányzatok honlapján található statisztikák, önkormányzati költségvetésről szóló kimutatások, a külföldi befektetésekre vonatkozó adatok, illetve az önkormányzat tulajdonában álló közmű vállalatok honlapjain található adatokat használtam és ezek elemzése során fogalmaztam meg következtetéseim. Az elérhető adatok színvonala és részletessége jelentős eltéréseket mutat, de a legnagyobb különbségek a városfejlesztési és egyéb urbanizációt érintő kérdésekben mutatkoztak.

A különböző források dimenziói, azaz nemzetközi, hazai tudományos és kormányzati, valamint a helyi források sok helyen egymásnak ellentmondanak, ezért az adatok és eredmények ellenőrzésére kényszerültem. A hivatalos kormányzati és önkormányzati kommunikációs csatornák esetenként nem a valóságot tükröző megállapításainak kritikai szemlélete, összehasonlító, komparatív elemzése lett a meghatározó a disszertációban.

Az említett okok miatt szükséges volt, mind a gazdaságpolitikát, mind pedig a városokat, önkormányzatokat érintő törvényi háttér és kormányzati intézkedések változásait aktualizálni, és kiegészíteni korábbi megállapításaimat, az összefüggéseket és ezek hatásait átgondolni.

Szerbia statisztikai adatainak pontatlansága, sőt néha ellentmondásai még mindig tetten érhetőek, ezért a dolgozat következtetéseinek összeállítása sokkal nehezebb volt, mintha egy (főleg nyugat-európai) EU-tagállamot érintő összefoglalást és tényeket összehasonlító és elemző anyagot készítettem volna.

A ténymegállapítások során óriási helyzetelőnyt jelentett számomra, hogy végig terepen, azaz Szerbiában tartózkodtam így számos kérdésre a válasz megfogalmazásában az érintettek felkeresése és magánbeszélgetések is nagyban segítettek.

A disszertáció fejlesztésében fontos szerepe volt a KRTK Határkutató Csoportnak, amely az akadémiai gondolkodás- és kifejezésmód fokozatos elsajátításában segített³.

Fogalmi háttér

A műhelyvitán elhangzott javaslatok alapján a többször változó államformára és állambe rendezkedésre tekintettel a magyarországitól eltérő fogalmak értelmezése végett egy helyen összesítem a nevezéktant.

³ A disszertációm a Geopolitikai folyamatok és térképzetek Közép-Európában: Államok, határok, integráció és területi fejlődés című, K134903 témaszámú OTKA kutatás keretében készült el, kutatásvezető: Hajdú Zoltán.

Szlovénia, Horvátország, Macedónia, majd Bosznia-Hercegovina függetlenségének kikiáltását követően a két utolsó köztársaság, Szerbia és Montenegró 1992. április 27-én hivatalosan is megalakította a két tagra redukálódott Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot (Kis-Jugoszlávia), amely 2003. február 4-én átalakult Szerbia és Montenegró Államközösségévé (2. ábra). 2006. június 3-án Montenegró is kikiáltotta függetlenségét, így az államszövetség megszűnt, majd Szerbia is kinyilvánította önállóságát 2006. június 5-én (Bakó 2011). Szerbián belül Koszovó is kikiáltotta függetlenségét 2008. február 17-én, ugyanakkor ezt Szerbia a mai napig nem fogadja el. (Magyarország 2008. március 18-án elismerte a független Koszovót [Szilágyi 2011].)

2. ábra: Kis-Jugoszlávia, Szerbia és Montenegró Államközössége, 1992–2006

Forrás: Saját szerkesztés.

Jugoszlávia közigazgatási rendszerének egyedi megnevezései:

Község – Opština: a helyi önkormányzat első szintje, egy kisebb (helyi közösségekből álló) közigazgatási-területi egység 1952–1955 között, majd több kisebb önkormányzat egyesülésével nagyobb területi egységgé vált, illetve 1966-tól az egyedüli közigazgatási egység a városok mellett⁴. Szó szerinti fordításban községet jelent, de Szerbiában, tartalmában mást jelent, mint a magyarországi szóhasználatban, leginkább járásnak fordítják.

Járás – Srez: a helyi önkormányzat második szintje, egy kisebb közigazgatási-területi egység 1946-1966 között⁵.

Körzet – Okrug a helyi önkormányzat harmadik szintje, egy közepes közigazgatási-területi egység 1946–1947-ben⁶. Ez a közigazgatási egység már korábban is létezett, a Jugoszláv Királyság idején 1922–1929 között, egészen az ország Bánságokra (banovina) történő új közigazgatási területi felosztásáig. 1922-ben a Jugoszláv Királyságot összesen 33 okrug-ra, azaz körzetre osztották fel. A kerületi közigazgatás szervei a városokban, az adott területek igazgatási központjaiban helyezkedtek el.

Térség – Oblast a helyi önkormányzat negyedik szintje, egy nagyobb közigazgatási-területi egység 1946–1951 között⁷.

(Autonóm) Tartomány – (Autonomna) Pokrajina

1945–1974 között létezett a Vajdasági Tartomány, illetve Koszovói Tartomány, amelyek 1974–1990 között autonóm tartománnyá váltak, ezek széleskörű önállósággal rendelkeztek. 2000-től a Vajdaság újra önálló autonóm tartománnyá alakult.

Pokrajina – Tartomány létezett a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban is, amikor a királyság hét tartományból/pokrajinából állt 1918–1922 között.

⁴ Opšti zakon o uređenju opština i srezova – Službenilist FNRJ, br. 26/1955; 1963-as Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya – Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1963.

⁵ Zakon o narodnim odborima – Službenilist FNRJ, br. 43/1946; Opšti zakon o uređenju opština i srezova – Službeni list FNRJ, br. 26/1955.

⁶ Zakon o narodnim odborima – Službeni list FNRJ, br. 43/1946.

⁷ Zakon o narodnim odborima – Službeni list FNRJ, br. 43/1946.

1. Második Jugoszlávia fejlődéstörténeti folyamatai

Ennek a fejezetnek a célja, hogy bemutassa Jugoszlávia második világháborút követő gazdaságpolitikáját, annak kiváltó okait, eredményeit és az abból levonható következtetéseket. Jugoszlávia fejlődése soha nem volt kiegyensúlyozott, a regionális különbségek mellett a gazdasági reformokat, majd visszarendeződéseket a világpolitikai helyzet, illetve a belpolitikai elvárások (életszínvonal, nemzetiségi ellentétek) határozták meg.

Az alábbiakban összegzem a jugoszláv gazdaság modell előnyeit és hátrányainak okait, a ciklikusságot, amely végig jellemző volt a jugoszláv gazdaság fejlődésére. A gazdaság nehézségei, ellentmondásai, illetve a részsikerek összessége a következtetések levonására kitűnően alkalmasak.

1.1. Európai és regionális politikai háttér a II. világháborút követő második Jugoszlávia megalakulásáról

A második világháború idején Délkelet-Európában, illetve a Balkánon⁸ új politikai csoportok, mozgalmak jelentek meg, amelyek baloldali, antifasiszta kommunista pártok voltak. Mivel a Jugoszláv Királyság területén a Tito irányította partizánhadseregek vezették az ellenállási mozgalmat és tulajdonképpen önmagukat szabadították fel, így nem volt kérdés, hogy ki veszi át a politikai vezetést a délszláv állam területén, még ha ehhez nagyhatalmi beleegyezés is kellett.

Az ellenállási mozgalom szervezése az 1941-es német, olasz és magyar megszállást követően azonnal megkezdődött, külön harcolt a szerb nacionalista csetnik hadsereg, illetve a partizáncsoportokból fokozatosan Európa egyik legütőképesebb hadseregévé váló jugoszláv Nemzeti Felszabadító Mozgalom, amely 360 ezer fővel komoly erőt képviselt. Annak ellenére, hogy a háború kezdetén a jugoszláv emigráns kormány védelmi minisztere, Dragoljub Mihailović által vezetett, a német megszállás elől elmenekült szervezett hadsereg (csetnikek) sokkal tapasztaltabb és komolyabb potenciállal rendelkezett, az ún. Nemzeti Felszabadító Mozgalom, amelyet a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) irányított fokozatosan átvette a kezdeményezést, nagyobb sikereket ért el a németek elleni küzdelemben. Ebben a folyamatban óriási szerepet játszott Josip Broz Tito kiváló szervezői képessége, illetve a nemzetiségi

⁸ A nagyterek (Délkelet-Európa, Balkán) megítéléséről, a térfogalmak (pl. Nyugat-Balkán) használatáról, továbbá a lehatárolás problematikájáról bővebben lásd: Horváth – Hajdú 2010; Hardi 2015, illetve Rác 2017.

ellentéteken túlmutató, a megszállók ellen hitelesen fellépő partizán ellenállás, amely egységbe kovácsolta az elégedetlen, német elnyomás elleni igazságot kereső, csak részben baloldali munkás és kispolgári rétegeket (Juhász 1999; Lampe 2000).

A csetnikek németekkel és olaszokkal történő kollaborációja miatt a szovjet után 1943 novemberétől a brit és amerikai támogatást is elnyerte a Tito által vezetett partizán hadsereg, illetve az ellenállási mozgalom küldötteiből választott Jugoszláv Nemzeti Felkelés Antifasiszta Tanácsa (AVNOJ), melynek végrehajtó bizottsága maga volt a kormány.⁹

1944 tavaszán Tito Vis szigetén találkozott Winston Churchill fiával, tárgyalt a katonai együttműködés mikéntjéről, illetve a Londonba emigrált jugoszláv kormány újonnan kinevezett horvát származású miniszterelnökével Šubašić-csal, akivel a háború utáni Jugoszlávia újjászervezéséről, politikai elképzeléseiről és a majd felálló kormány összetételéről értekezett. Tito ezen politikai alku eredményének köszönhetően az egész csetnik szerveződést tulajdonképpen teljes mértékben ignorálta úgy, hogy az újonnan alakuló Jugoszláviában az ő elképzeléseit már ne lehessen figyelmen kívül hagyni, sőt előre vetítette azt is, hogy a politikai játszmaiban „ő osztja majd a lapokat” (Petranović 1980; Major 2005).

1944. október 22-én ugyan szövetségesekként, de nem összehangolva és együttműködve szabadította fel a jugoszláv Nemzeti Felszabadító Hadsereg és a Vörös Hadsereg Belgrádot.

1945 márciusában Londonból megérkezett Šubašić, Šutej és Grol, akik csatlakoztak a belgrádi kormányhoz. Az általuk képviselt politika, és a követelt normalizálódási folyamat, amely tulajdonképpen egy demokratikus visszaalakulást jelentett volna előre vereségre volt ítélve, hiszen támogatottságuk és befolyásuk a felszabadító partizánok mellett minden szempontból elenyésző volt még akkor is, ha a nyugati, főleg az angol vezetés teljes mértékben mögöttük állt (Major 2005; Juhász 1999; Lampe 2000).

Ez a politikai elit a nyugati szövetségesektől azt a kérést fogalmazta meg, hogy támadják meg az új Jugoszláviát, hogy biztosítva legyen az ország demokratikus átalakulása, működjön a független igazságszolgáltatás, a rendőrség ne karhatalomként lépjen fel, illetve a parlamenti választás valóban független szavazás legyen. Ennek azonban semmilyen reális esé-

⁹ Az AVNOJ egy szövetségi, politikai és katonai központosított antifasiszta szervezet volt, melyben minden Jugoszlávia területén élő ellenállót próbáltak integrálni nemzetiségi hovatartozástól függetlenül.

lye nem lehetett, hiszen időközben a titói hadsereg létszáma tovább emelkedett, a déli szomszédunk 50-50%-os szovjet-nyugati befolyási övezetbe került, ami egy ilyen lépés esetén azt jelentette volna, hogy Moszkva biztosan a partizánok mellé áll.

Šubašićék mikor felismerték, hogy küldetésük és céljuk elérése lehetetlen, lemondtak. Vele együtt II. Péter jugoszláv király is „kivonult” a politikából. A Tito által kitalált Népfront ellenében csak a Demokrata Párt vezetője Milan Grol és Miloš Trifunović vállalta, hogy jelölteket állít a novemberi választásokra. A titoi vezetés az ún. ellenforradalmárokat és a demokrata ellenzékot ugyanúgy elutasította. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy nemegyszer utcai verekedések alakultak ki a demokraták gyűléseit követően, sőt be is tiltották találkozóikat, illetve megakadályozták újságjaik, röplapjaik terjesztését, ezért Grol-ék a novemberi választások bojkottja mellett döntöttek (Petranović 1980; Major 2005).

Mindezek ellenére a választási hajlandóság magas volt, hiszen 88% feletti volt a szavazók részaránya, amelyből több mint 90% a Népfront mellett voksolt. A megalakuló Alkotmányozó Nemzetgyűlés pedig kikiáltotta a Jugoszláv Föderatív Népköztársaságot (JFNK). Ezt követően a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) hatalomátvétele egy evidens folyamat végkifejelete volt (Ulam 1951). A forradalmi átalakítás a gyakorlatban azt jelentette, hogy minden nem kommunista vezetővel leszámoltak (halálra vagy börtönre ítélték), a megkezdett államosításokat pedig felgyorsították. A létrejött hatalmi szerkezet a forradalmi népképviselő és az ellenzék nélküli monolitikus központi hatalom sajátos keveréke lett (Berend T. 1999).

A megszületett jugoszláv alkotmány tulajdonképpen a szovjet alkotmány egy kiegészített változata volt. Minden tagállam valamilyen módon nyertesnek érezhette magát az új alkotmánynak köszönhetően, vagy területi gyarapodás révén, vagy korábbi státuszánál szélesebb jogkör, esetleg mindkettő, vagy az államon belüli helyzete méretétől független szavazati jog miatt.¹⁰ Az ezt követő 1948-as alkotmány¹¹ lehetővé teszi a hatalom további konszolidációját, majd megkezdí annak módosítását is a Szovjetunióval, az egykori szövetségesével kezdődő konfliktusa miatt.

¹⁰ 1946-os Jugoszláv Föderatív Népköztársaság Alkotmánya – Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1946.

¹¹ Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije i ustavi narodnih republika. Sluzbeni list, Zbirka zakona FNRJ, br. 22, Beograd, 1948.

Tito hatalma nagyon rövid idő alatt megszilárdult és a nemzeti ellentétekkel terhelt korábbi Jugoszláv Királyság alapjain (de annak területi gyarapodása mellett) egy viszonylag egységes országgá alakult. Az új államalakulat több szempontból is egységesebb, erősebb államalakulatként indult, amely az új haza védelme érdekében egységes országgá kovácsolta a több nemzetiségű országot. A jugoszláv hadsereg számereje nemcsak regionálisan, hanem európai összehasonlításban is az egyik legtekintélyesebb volt, hiszen létszáma a JFNK megalakulását követően is meghaladta a 800 ezer főt. A közös identitás egyik fontos összetevője éppen az 1945–1951 Jugoszláv Hadsereg (JA), majd 1951–1991 között létező Jugoszláv Néphadsereg (JNA) adta, ahová az 1980-as évek derekáig politikai, de inkább patrióta (jugoszláv) meggyőződéssel vonult be a fiatalok túlnyomó többsége (Shoup 1970).

Tito politikai vezető szerepe a Balkánon egész Európa számára egyértelművé vált, de a rendszerével és személyével szembeni rokonszenv vagy elutasítás nem volt egyforma. Míg Sztálin vetélytársat, addig a nyugat egy önálló személyiségű karizmatikus hithű kommunistát, a szomszédos országok pedig egy erős integráló szövetségest látott benne. Mindenesetre a legfőbb jugoszláv politikai vezető több szempontból is ellentmondásos személyiség volt, hiszen az ő vezetése idején történtek meg a magyar, a német és az olasz nemzetiségű polgárok elleni véres megtorlások, az ő tudtával és beleegyezésével épült a politikai másképp gondolkodók deportálására szolgáló Goli otok munkatábor, ugyanakkor ő volt az, aki az 50-es évek közepétől egy viszonylag nyitott, nemzetiségeket nem elnyomó féldemokratikus szocialista országgá alakította Jugoszláviát (Dedijer 1981; Simić 2011).

A legnagyobb ellentét a legfőbb szövetséggel, a sztálini Szovjetunióval nem ideológiai és társadalmi berendezkedésre vonatkozó vitából fakadt, hanem a Tito által felvázolt Balkán-Föderáció terv miatt (Jugoszlávia–Bulgária–Albánia, sőt Görögország szövetségéből állt volna), amely Moszkva számára elfogadhatatlan volt.

A gazdasági kooperáció a Szovjetunió és a JFNK között megkezdődött, a politikai érdekellentétek miatt azonban nem lehetett hosszú életű. Tito elképzelése egy jugoszláv–bolgár–albán konföderációról már 1944-ben megszületett. Albánia szinte teljes egészében a jugoszláv gazdasági támogatástól függött, míg Bulgáriával egy 1947-es nagyon szoros gazdasági együttműködési szerződés biztosította, hogy előbb vámunió, majd konföderáció jöjjön létre Belgrád–Szófia között. 1948 februárjában Sztálin úgy döntött, hogy nem támogatja, sőt el-

lenzi a konföderációt. Míg a bolgár politikai vezetés ezt azonnal el is fogadta, addig a jugoszláv vezetés a „moszkvai ukázt” nem tette magáévá (Petranović 1980; Ulam 1999; Juhász 1999).

Belgrád felismerte, hogy Moszkvának nem érdeke Jugoszlávia gyors ipari fejlődése, számára egy balkáni agrárország jobban megfelelt volna. Tito és az egész jugoszláv partizánvezetőség elképzeléseibe egy olyan állam képe, amely a kommunista ideológia alapján „csak egy lenézett” agrárország nem volt elfogadható.

A szovjet típusú kommunista rendszerrel szembeni ideológiai elzárkózás az 1948-as Komintern Jugoszlávia elleni fellépése előtt egyáltalán nem létezett, sőt azt követően is csak egy év elteltével indult el egy új típusú társadalompolitikai és gazdaságirányítási elkülönülés, a munkás-önigazgatás rendszere, amelyre a jugoszláv vezetést a külső körülmények kényszerítették rá.

A munkás-önigazgatás alapja a vállalatokon belül működő 15–120 fős munkástanácsok vállalatirányítása volt. Ezeknek a tanácsoknak, mint kollektív testületeknek kellett meghozniuk a legfontosabb döntéseket a vállalat munkájáról az üzleti tevékenységre vonatkozóan, kinevezni az igazgatóságot és adott esetben dönteni azok visszahívásáról is. A munkástanács tagadta az állam részvételének szükségességét a gazdaság irányításában, és ezáltal a szocializmusban egy újfajta társadalmi-gazdasági kapcsolati rendszert óhajtott kialakítani. A gyakorlatban azonban az állam leválasztása a gazdaságirányításról soha nem valósult meg, amely pedig az önigazgatási rendszer legfőbb célkitűzése volt, gondoljunk csak az ötéves tervgazdálkodásra.

Mivel a munkavállalóknak elvileg jogot biztosítottak a vállalatok ügyeinek intézésében, az önigazgatás szellemében a helyi önkormányzatok működését is megreformálták. Jugoszlávia 1948–1953 között önálló útra tért. Védekezés helyett 1949–1950 telétől ideológiai ellentámadásba kezdett (Berend T. 1999; Kardelj 1977).

A második világháborút követően a közigazgatási rendszer modernizálásának elő lépéseként kihirdették „*A járások és községek berendezésének általános törvényét*” (*Opšti zakon o uređenju opština i srezova*) melynek értelmében bevezetik a kommunális (községi) rendszert, amelyben a község az alapvető társadalmi-gazdasági közösséget és a politikai-területi rendszer alapját képezi (Nagy 2015).

Az 1952-ből származó öngazgatáson alapuló önkormányzati törvény¹² értelmében az ún. népbizottságok olyan hatásköröket kaptak, amelyek a helyi közösségek mindennapi életüket befolyásolhatták, azaz a helyi közösségi, társadalmi és kulturális fejlődést teljes mértékben nekik kellett volna meghatározniuk és irányítaniuk.

Az 1953-as alkotmány fenntartotta a kétkamarás Országgyűlést a Szövetségi Tanáccsal és a Termelői Tanáccsal. A Népek Tanácsa megszűnt, de szükség szerint elválaszthatóvá vált a Szövetségi Tanácstól. A Termelői Tanács helyettesei a munkástanácsok képviselői voltak. Az Alkotmányos Törvényt¹³ 1953. január 13-án fogadták el, amely kitért a gazdaság 1950–1952 közötti változásaira. A gazdasági rendszer teljes átalakulása, az önkormányzatiság bevezetése olyan gyorsan történt, hogy sok helyi vezető nem is értette a változásokat, így a munkástanácsok még az elején tanácsadói szerepre szűkültek a vállalatoknál. Egyesek úgy vélték, hogy az önkormányzat megkérdőjelezi a szakszervezetek létét, és néhány kommunista félt a szervezetlenségtől, illetve a hatalom elvesztésétől is.

A munkás-öngazgatás gazdasági modell új tulajdoni kategóriát is teremtett, amely az egalitarizmus és szociális igazságosság ideológiáján alapult, ez pedig az ún. társadalmi tulajdon volt. A társadalmi tulajdon különlegessége annak volt köszönhető, hogy a tulajdon három fő eleméből – használati jog, haszonélvezeti jog és elidegenítési jog – a harmadikkal, az elidegenítési és eladási joggal senki sem rendelkezett, sem az állam (mivel akkor állami tulajdonról lenne szó), sem a vállalat (akkor közös tulajdonról lenne szó).

A használati jog (azaz a munka és az anyaghasználat joga) a munkásoké, a haszonélvezeti jog pedig (a nyereség szerzésének és elosztásának joga) az államé és a munkásoké volt. A tulajdon e két elemétől eltérően, melyeket nemcsak a tulajdonos élvezhet, hanem pl. a bérlő is, az elidegenítési jog csak és kizárólag a tulajdonost illette, mellyel az egykori jugoszláv rendszerben senki sem rendelkezett. Ezért is lehetett gyakran hallani, hogy a jugoszláv társadalmi tulajdon „nem is tulajdon”, mivel „nem volt senkié és semmié”. Tulajdonképpen olyan volt a státusza, mint a közjavaké (pl. tenger, frekvencia), senki sem volt tulajdonosa, viszont mindenkinek joga volt használni (Huszka – Bakó 2007; Bajt 1988; Uvalić 2018).

¹² Opšti zakon o narodnim odborima – Službeni list FNRJ 22/1952.

¹³ 1953-as Alkotmányos Törvény – Ustavni zakon (Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti) – Službeni list FNRJ 3/1953.

Ezzel párhuzamosan indult meg a nyugati blokk irányába történő nyitás, a Marshall-segély felhasználása, amelynek az ötletét Belgrád két évvel korábban még élesen és határozottan visszautasított. A teljes gazdasági blokádnak, amelyet 1948-tól a szocialista országok vezettek be Jugoszlávia ellen, olyan helyzetbe sodorta az országot, hogy a pusztán fennmaradása vált kérdésessé, ezért, ha fogcsikorgatva és ellenszenvvel is, de igénybe vették a Marshall-hitelt és elkezdték gazdasági kapcsolataikat kiépíteni a nyugati blokk országaival, mert Titoék tisztában voltak azzal, hogy ez a túlélés egyetlen módja (Berend T. 1999).

1.2. Jugoszlávia II. világháborút követő gazdaságának helyzete, az új típusú gazdaságirányítás kialakulásának okai és eredményei

Jugoszláviában a politikai átmenet, a népi demokratikus fordulat tehát már 1945 őszén, illetve a felszabadítás pillanatában megtörtént. Míg a többi kelet-közép-európai országban a teljes államosítás csak 1948-at követően következett be, addig Jugoszláviában 1946 végére szinte a teljes ipar állami kézbe került. Jugoszláviának sem pénze, sem szakembergárdája és szaktudása nem volt egy erőltetett iparosításhoz, gyors gazdasági fejlődéshez. Tito bízott a szovjet elvtársak segítségével és bízott abban is, hogy hasonló struktúraváltásra lesz képes, mint annak idején a Szovjetunió volt, de mindezt úgy, hogy Sztálinnak nem enged túlságosan nagy befolyást, önálló döntést mindenben magának és közvetlen munkatársainak hagy.

Jugoszlávia adottságai egy ilyen fejlesztéshez ásványi kincsek területén adottak voltak, alapvetően a gépek és a szaktudás hiányoztak. Ideológiailag a „jól bevált módszert” próbálták alkalmazni, azaz forradalmi, ellenállási mozgalomhoz hasonló buzdítással próbálták mindent elérni.

1947-ben megszületett az 1947–1951-es Jugoszláv Föderatív Népköztársaság (JFNK) „Öt-éves Népgazdasági Terve, amely 93%-os GDP bővüléssel számolt. Az ipari teljesítménynek az 1939-es évhez képest több mint kétszeresére kellett volna emelkednie (223%), míg az agráriumban ugyanezen a síkon „csak” 50%-kal kellett volna emelkednie. Az állami beruházások több mint kétharmadát bányászatba, gépiparba, közlekedésfejlesztésbe szánták. A terv tehát teljes szerkezetváltást jelentett. Agrárországból egy közepesen fejlett ipari országot vizionált, ami nagyon merész és a realitásoktól túlságosan elrugaskodott volt. Az iparon belül és teljes gazdaságban is megnőtt a gépiparra eső arány (Honvári 2006).

Jugoszlávia az ország ipari állammá alakítását a fő iparágak megteremtésével kívánta végrehajtani. Az alacsony termelékenységgel és fejletlen iparral rendelkező gazdaság a kitűzött feladatok végrehajtása során számtalan problémával szembesült. Plusz forrásokat kellett találni, fenn kellett tartani és állandóan növelni az életszínvonalat, megpróbálva a munkaképes lakosság teljes foglalkoztatását.

A nehézipar fejlesztéspolitikájának során Jugoszlávia belső és külső támogatásra egyaránt számított. A szövetséges államoktól a jóvátételként biztosított felszerelés és a beruházási támogatások a pótlólagos forrást jelentették. Ami a legfontosabb lett volna számára, vagyis a normális nemzetközi viszonyok és a szocialista országok segítsége azonban teljes egészében elmaradt. A társadalmi össztermék és a nemzeti jövedelem jelentős részét a népgazdasági terveknek megfelelően ipari befektetésekre kellett fordítani (1950-ig a nemzeti jövedelemben az ipari befektetések aránya 10–12%, 1950-ben már 24,3%).

Az ipar fejlődése ebben az időszakban számos problémával járt, mégis ekkor lettek lefektetve az ország gépiparjának alapjai. Az erőltetett iparosítás az említett gépek és szakemberek nélkül óriási nehézségeket okozott. Mivel a mezőgazdaságba nem fektettek, a termelőüzemek pedig gyorsabban épültek, mint a dolgozók tömegei a szaktudást elsajátíthatták volna, illetve a bányákban kitermelt mennyiség csak a töredéke volt a korábbi kifejtésnek, így a termelési adatok messze elmaradtak a tervektől.

Tito elképzelése az volt, hogy a jugoszláv fejlesztések alapja a kelet-közép-európai államok közötti kétoldalú megállapodásoknak köszönhetően megoldható. Ennek értelmében Jugoszlávia komolyabb mennyiségű gépet kapott volna a sokkal fejlettebb Csehszlovákiától, míg hazánk szintén jelentős 20 millió dollár értékű gépi berendezések szállítását vállalta. Albániával 30 évre szóló szerződést írt alá, ami Bulgáriával hasonlóan a tervezett balkáni országok föderációját szolgálta. Hasonlóan jelentős megállapodást írt alá Varsóval is Belgrád, hiszen 5 évre szóló 215 millió dollár értékű árucsereforgalmat vállalt a két fél. Ezt követte az a jugoszláv-bolgár szerződés, ami egyfajta vámunióval volt egyenlő, amely a tulajdonképpen szakítás kiváltó oka volt a sztálini Szovjetunióval (Berend T. 1999).

1.2.1. A szembenállás kezdete – Kominform (Tájékoztató Iroda)

Az 1947 őszen Lengyelországban összeült Európa kilenc kommunista pártja, melynek célja a nemzetközi helyzet megvitatása, illetve azzal kapcsolatos közös nyilatkozat elfogadása

volt. Tulajdonképpen a Kominform a kommunista pártok közötti állandó kommunikációt volt hivatott megvalósítani, illetve az elképzelés kitalálója, Moszkva ezen a fórumon keresztül szorosabb ellenőrzést kívánt a kelet-közép-európai blokk felett gyakorolni.

A korábban már említett Balkán-Föderáció, illetve Sztálin féltékenysége Tito egyre nagyobb befolyása miatt arra a lépésre készítette a szovjet főtitkárt, hogy a jugoszláv vezetőt teljesen ignorálja és bebizonyítsa, hogy a „nagy testvér” segítsége nélkül nem tudja fenntartani a rendszerét (Janos 2003).

Sztálin egyszerre folytatott politikai és gazdasági nyomást Jugoszláviával szemben, mint pl. polgári és katonai szakértők visszavonása, kereskedelmi kapcsolatok felszámolása, majd vádak sorozata az elkorcsosult titói politikával szemben, mely mögé felsorakozott az összes többi kelet-közép-európai ország. Mindezért Titónak felelnie kellett volna a Kominform júniusi bukaresti ülésén, amelyen Jugoszlávia nem képviseltette magát, ahol ezt követően természetesen elmarasztaló ítélet született ellene (Fejtő 1991). A vád a kommunista pártok egységének és szövetségének a bomlasztása, az imperializmus irányába történő nyitás, opportunisták elhajlás. Mivel a JKP-t kizárták a Kominternből a keleti blokk országai szinte teljesen felszámoltak minden politikai és gazdasági kapcsolatot Belgráddal. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy:

- Románia több kőolajszállítmányt nem biztosított Jugoszláviának.
- Lengyelország még 1948-ban a korábban vállalt gépek, berendezések mennyiségének felét szállította csak le, de 1949 nyarán teljesen megszakította a gazdasági kapcsolatait.
- Magyarország Lengyelországhoz hasonlóan 1949 nyarán szintén felszámolt minden kereskedelmi és gazdasági kapcsolatot, együttműködést a déli szomszédunkkal.
- Albánia minden megállapodást egyoldalúan felbontott még 1948. július 1-én.
- Csehszlovákia szintén 1949 nyarától semmilyen korábban aláírt – amelyek főleg gépipari szállítmányokra vonatkoztak – megállapodást nem tartott be, bár a szerződéseket nem hatálytalanította.
- Szovjetunió 1949-ben a megelőző évhez képes közel 90%-kal csökkentette a kivitelét Jugoszláviába.

Az utóbbi kettő fájtnak leginkább Belgrádnak, hiszen a gépek és gépi berendezések túlnyomó többsége ebből a két országból származott. Természetesen ez a helyzet azt eredményezte, hogy Jugoszlávia nem csatlakozott/csatlakozhatott a KGST-hez sem. A jugoszláv értetlenséget jól bizonyítja az a tény, hogy a JKP egy éven át próbálta bizonyítani az igazát, nem tudta/akarta elfogadni a kiközösítést. Az első jele a „muszaj nyitás folyamatának” az volt, hogy 1948. november 26-án Tito bejelentette, hogy a keleti gazdasági blokád miatt felül kell vizsgálni az ötéves tervet, illetve a nyugat-európai piacról első alkalommal kocszvásárlást kezdeményeznek.

Tito a lehetetlen gazdasági helyzet ellenére habozott nyitni nyugati irányba, hitt abban, hogy ahogy a háborút sikeresen felszámolta, úgy a tervgazdaság kiépítését is megvalósítja.

Belgrád, ha akarta, ha nem végül mégis kénytelen volt „új partnerek után nézni.” A nyitás Svájjal, Svédországgal és Angliával kezdődött. Ezen országokkal kereskedelmi megállapodást kötött Jugoszlávia. Ehhez, illetve az amerikai multinacionális vállalatokkal történő együttműködéshez elengedhetetlen volt az 1945–46-os államosításáért fizetendő kártérítés azonnali rendezése. Miután ez rendezésre került, elindult egy intenzív kétoldalú árukereskedelem, amely biztosította a fejlődéshez elengedhetetlen gépek importját, sőt Belgrád visszakapta az 1941-ben USA-ba szállított Jugoszláv Királyság arany tartalékát is.

Jugoszlávia nyugati nyitásának konkrét eredményei:

- 1948 decemberében egy éves kereskedelmi megállapodást írt alá Nagy-Britanniával 120 millió dollár értékben, miután Jugoszlávia kifizette a korábban brit tulajdonban lévő államosítás által kisajátított gyárak 18 millió dollár ellenértékét.
- 1949 szeptemberében USA kölcsön 20 millió dollár értékben bányagépek vásárlására.
- 1949 decemberében Ötéves Kereskedelmi Megállapodás aláírása Nagy-Britanniával 110 millió font értékben.
- 1950 decemberében a jugoszláv kormány bejelenti, hogy elfogadja a Jugoszláv Néphadseregnek szánt USA élelmiszer segílyt.
- 1950 decemberében az USA Kongresszusa 38 millió dollár segílyt szavaz meg Jugoszláviának.

- 1951 áprilisában a jugoszláv kormány katonai felszereléseket kér az USA-tól, Nagy-Britanniától, Franciaországtól (az USA 29 millió dollár értékű alapanyagot és felszerelést szállít Belgrádnak).
- 1951 augusztusában az USA, Nagy-Britannia és Franciaország 50 millió dollárt biztosít Jugoszláviának nyersanyag vásárlásra, a következő három év teljes támogatásának az értéke 482,9 millió dollár, amiből az USA 406,9 millió dollárt biztosít.
- 1951. év folyamán az USA 520 ezer tonna élelmiszer segélyt biztosított Jugoszláviának.
- 1952 januárjában a jugoszláv kormány úgy ítéli meg, hogy kereskedelmi deficitre és a szükséges beruházásokra összesen 269 millió dollár szükséges, amelyből a három nyugati nagyhatalom 120 millió dollár támogatást biztosít.
- 1951-től Jugoszlávia is részesülhetett a Marshall segélyben, összesen 231 millió dollár kedvezményes hitelhez jutott, aminek egy része vissza nem térítendő támogatás volt (Heuser 1989).

Az említett külgazdasági folyamatokkal párhuzamosan megindult egy új, a szovjet modelltől eltérő, társadalmi-gazdasági ideológiai koncepció kidolgozása. Az elképzelés, ami a munkástanácsokon keresztül történő irányítást jelentette, Milovan Đilas és Edvard Kardelj JKP vezetőktől származott. Az új rendszer az ipari létesítmények munkások által történő ellenőrzésén alapult, amivel ideológiai szempontból meg akarta indokolni a jugoszláv rendszer sztálinizmussal szembeni felsőbbrendűségét, a rendszer igazságosságát. Mivel a tervet nem bontották le megszűnt a létjogosultsága a hierarchikus ágazati irányításnak is, Jugoszláviában ezért megszűntek a hagyományos ágazati minisztériumok (Honvári 2006).

A munkás-önigazgatás eszméje a szocializmus újra fogalmazására is alkalmas volt, hiszen ez egy antisztálinista rendszer volt; ráadásul a liberalizálás szándéka jól volt kommunikálható nyugat felé; aktivizálhatta a helyi kezdeményezéseket és „megoszthatta” a felelősséget (Bakó 2018b). Belpolitikailag alkalmas volt a társadalom, politikai egységének és a JKP támogatásának fenntartása, ráadásul gazdaságpolitikai és a közigazgatási decentralizáció beilleszthető volt az egypártrendszerbe.

Az új gazdasági modell bevezetése csak lassan haladt, alapvetően megmaradt a központi irányítás annak ellenére, hogy a munkás-önigazgatási törvényt 1950-ben elfogadta a jugoszláv parlament. A gazdasági fejlődés az említett okok miatt lassabb volt, mint azt az első

ötéves terv előírta, de a nyugati segélyeknek, támogatásoknak és kölcsönöknek köszönhetően egy év késéssel azok mégis megvalósultak.

Az ipari termelés 1939-hez viszonyítva 1952. év végére 65%-kal emelkedett, a munkaeszközök termelési aránya az ötszörösére növekedett, az iparban dolgozók száma szintén jelentősen emelkedett, megkezdődött néhány gépipari és energetikai kulcsfontosságú létesítmény építése. Az ipari termelés gyors növekedése ebben az időszakban a „nyugati gazdasági kivételezésnek köszönhető,” hiszen amerikai nyersanyag segéllyel, (az USA elnöke diszkréciós joga alapján, pl. 480 külön törvény segítségével biztosított támogatás) lehetővé vált, hogy a gyárak három műszakban termeljenek. Ennek köszönhetően Jugoszláviába 1947-től 1953-ig kilenc milliárd dollár folyt be – akkori érték szerint.

1.2.2. Társadalmi-gazdasági fejlődés az egyéves tervek időszakában (1952–1956)

Az első ötéves tervidőszakban felmerült nehézségek és problémák az ország hatékonyabb gazdasági és ipari fejlődését korlátozták. A feladatok ugyan nem az elképzeléseknek megfelelően valósultak meg (nem épült meg minden tervezett ipari létesítmény).

A hadi létesítmények ugyanakkor úgy épültek, hogy kiszolgálhatták mind a hadsereget, mind a civil szektort, tehát részben export piacra termeltek. 1952–1956 között ezért nem készült középtávú terv. Ebben az időszakban továbbra is elsőbbsége volt a nehéziparnak és az energetika fejlesztésének. Sztálin halálát követően, a nyugati hatalmak és Jugoszlávia viszonya gyökeresen megváltozott. Ennek legfőbb oka a jugoszláv-szovjet enyhülési folyamat. Nemcsak az amerikai segély elmaradása okozta azt, hogy az 1950-es évek közepén visszaesett a gazdasági növekedés, hanem leginkább olyan belső strukturális problémákkal magyarázhatóak, mint például a gazdaság közigazgatási irányítása; piaci elvek teljes kizárása; állandó áremeléssel pótolta drága termelés; kapacitások gyenge kihasználása következtében alacsony hatékonyság. Folytatódott az ipar strukturális átalakulása (a munkaeszköz-gyártási ágazat és a nyersanyag kitermelés javára). Emelkedett az ipari foglalkoztatottak száma és a társadalomban általában végbemenő strukturális átalakulások következtében bővült a munka hatékonysága.

A legfontosabb az új ipari létesítmények termelésének gyors fejlődése, illetve a mezőgazdaság termelési sikere volt (ami befolyásolta az ipar nyersanyaggal, és a lakosság élelmiszerrel

való ellátását), a nemzetközi viszonyok megszilárdulása, a külkereskedelmi viszonyok normalizálódása a kelet-európai országok felé, sőt ide sorolhatjuk az új öngazgatási társadalmi-gazdasági viszonyok bevezetését és fejlesztését is (Hamilton 1979).

1.2.3. Jugoszlávia gazdasági fejlődésének állami irányítása – kihívások (1957–1961)

Az 1956-ig elért gazdasági és ipari fejlődés, és a fokozott ütemű iparosodás okozta problémák szükségessé tették a fejlesztéspolitika módosítását (szükségessé vált a hatékonyabb fejlesztés a többi iparágban is – mezőgazdaság, közlekedés, építőipar és kereskedelem), miközben az iparfejlesztési politika továbbra is prioritást jelentett.

1956 végére a termelés stagnált, a nemzeti jövedelem csökkent, a fogyasztás visszaesett, és felhalmozódott az áru, ami nem talált vevőre. Ilyen körülmények között a pártvezetés a populizmus mellett döntött, amit Tito egy mondattal fogalmazott meg: „A mai generációnak sok erőfeszítésbe került az ország építése, és most megérdemli, hogy jobban éljen és bizonyos feladatokat a leendő korosztályokra kell hagynia.” – hangzott el 1956. november 6-án Ljubljanában a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottságának kibővített ülésén (Dobrivojević 2016).

Tartva a mindinkább terjedő elégedetlenségtől (Magyarország, Lengyelország) és a politikai helyzet kiéleződésétől, Tito kidolgozott egy tervet a béremelésekre, amihez az a feladat párosult, hogy politikai módszerekkel magyarázzák meg a dolgozói rétegnek, hogy a jobb élet-színvonal csak a termelékenység növelésével lehetséges (Hampton 1980).

Engedélyezték a nyersanyag nagyobb mennyiségű behozatalát, hogy a fogyasztási cikkek termelésében fokozzák a kapacitások kihasználtságát. A korábbiakhoz képest sokkal több befektetés történt az infrastruktúrába, a szállítmányozásba és kereskedelembé. A növekedést „megalajozta” az a 100 millió dollár, amit Jugoszlávia hadi jóvátétel címén kapott a Német Szövetségi Köztársaságtól a II. világháborús kényszermunka visszafizetésére, valamint a Szovjetunióból érkező 30 millió dollár segély (aranyban). Ez rögtön látható volt a növekedési mutatón (13,3 százalék) és az ipari termelésen, amely 1959-ben 2,5-szer nagyobb lett az 1952-ben elért termelésnek (Korošić 1970). A szocialista gazdaságkutatók előrejelzései szerint a célzott eredményeket a termelés 11%-os és a mezőgazdasági termelés 7%-os évi növekedésével lehetséges elérni. A termelés és a nemzeti jövedelem növekedése kapcsán tervezett feladatok és célok 1960 végéig megvalósultak (egy évvel a kijelölt határidő előtt).

1956-tal összehasonlítva 1960 végéig a nemzeti jövedelem 63%-kal, az ipari termelés 70%-kal, a mezőgazdasági termelés 60%-kal, az árukivitel 70%-kal, volt magasabb. A terv szerinti feladatok és célok végrehajtását azonban problémák is kísérték (növekedett a külkereskedelmi hiány, a hitel és a bankrendszer nem volt a gyors fejlődéshez igazítva, az ország fejlődése nem volt kiegyensúlyozott stb.) (Vojnić 1974).

1.2.4. Jugoszlávia makrogazdasági helyzete – a lemorzsolódás (1962–1969)

Az újabb nem átgondolt gazdasági átalakítások a hatvanas évek elején az újabb gazdasági válságba vezető biztos utat jelentették. A válság szanálásához kitalálták 1961-ben a „mini gazdasági reformot”, amely a gazdasági rendszer decentralizálásából és teljes liberalizálásból állt. Már 1961–1962-ben a bérek, a szocializmusban uralkodó jogegyenlőség jegyében, 23%-kal emelkedtek, anélkül, hogy ennek meg lett volna a fedezete (Marsenić, 1993). Az ipari termelés növekedése a felére csökkent (7,1% és 6,7%), ami nehézségekhez vezetett a külföldi hitelek törlesztésében. A lehetőségeket meghaladó fogyasztás elbizonytalanította a belső piacot, és az árak folyamatos emelkedéséhez vezetett.

Az alacsony produktivitás és a megemelt bérek közötti különbséget az állami cégek igazgatói új „találmánnyal” oldották meg – emelték az „új” termékek árát. Az újnak nevezett termékek azonban a régiéek voltak, de új csomagolásban és új áron. A Szövetségi Árhivatalhoz 1961-ben 12 800 áremelési kérvény futott be, 1962-ben pedig 69 000. A jugoszláv piacon csak 1964-ben 25 000 „új” termék jelent meg, ami a társadalmi (állami) vállalatok igazgatóinak leleményességére utal.

A behozatal liberalizációjával még tehetetlenebbé vált a jugoszláv gazdaság. Tovább nőtt a készáru-tartalék, a gazdaság pedig csökkentett kapacitással működött. A gazdasági folyamatoktól függetlenül, a hitelekkel, mesterségesen tovább növelték a vásárlóerőt. Megkezdődött a társadalom rétegződése, kialakult a középosztály. Titót a dolgok arra készítettek, hogy reagáljon. 1962. februárban a JKP KB Végrehajtó Bizottsága ülésén a gazdasági liberalizáció ütemének a lassítását kérte, bírálta a „pazarlást”, a „szükségtelen” külföldi utazásokat, a „felesleges autóvásárlást”, a személyes célra történő autóhasználatot, „a magasabb bérek megjelenésének gyors ütemét”, ami miatt indokolt volt a tiltakozás a munkások körében, hogy „ismét kialakul a polgári réteg”.

Az 1964-ben meghozott intézkedések sorozata lehetőséget nyitott a piaci törvények szabaddabb érvényesülésére és a gazdaságból az adminisztratív beavatkozás kiszorítására. Megszüntették a szövetségi, köztársasági és helyi szinten egyaránt az állami intervenciók alapokat, és az alapok pénzei átkerültek a bankokhoz. Megszűnt a fő gazdasági ágazatok jövedelméből származó járulék, és szövetségi szinten létrejött a lemaradó térségek gazdasági fejlődését elősegítő biztosítási pénzügyi alap. Ezek voltak a nagy gazdasági reform előzményei.

Ekkor mélyre ható fordulat történt a piac, a kapitalizmus és a kapitalista társadalmi berendezkedés felé. A gazdaságnak az 1965-ös reformig az infláció volt a mozgató ereje, az állami támogatásból, pótlékokból, a drága behozatal tartotta fenn a rendszert, és az extenzív fejlesztés alapját a folyamatos infláció erősítette (Pjanić 1979). Az új helyzetben viszont a korábbival ellentétes módon kellett fellépnie az államigazgatásnak. A nagy reform bevezetésének volt néhány fő oka. Megalkotói számára fontos volt, hogy a munkások fokozottabb ösztönzést kapjanak (nagyobb bér – nagyobb hatékonyság), valamint, hogy az igazgatók gondolkodását megváltoztassák és rádobbentsék arra, hogy a hiányt nem kell az államnak pótolnia minden esetben. Makrogazdasági szempontból meg kellett reformálni a tarthatatlan, ellenőrzött árszabási rendszert, ami által az állam – az ösztönző és szubvenciók rendszer révén – irányítása alatt tartotta a gazdasági fejlődést (Pjanić 1979).

A külgazdasági szektor reformja is megkerülhetetlen volt. 1962-ben az állam megpróbálta ösztönözni bizonyos termékek exportját, pótolva így a világpiacra viszonyítottan, túl magas előállítási költségből származó veszteségeket. 1962-től 1964-ig 400 millió dollárt fordítottak az exporttámogatásra, ami az exportból származó bevétel közel 20%-a volt. 1965-ben a reform eredményeként a dinár leértékelődött (1:100 arányú a denomináció), csökkentek a védővámok és kiviteli támogatások, hogy a hazai gazdaság a világpiacon versenyképessé váljon. A dinár konvertibilitására összpontosítottak. Az 1965-ös nagy gazdasági reform lényege a piacgazdálkodás volt.

A kitűzött cél az volt, hogy a cégek „a saját szükségleteik szerint”, önállósuljanak a jövedelem elosztásban. 1961–1964 között a vállalatok átlagosan a bevételük 46%-ával rendelkeztek és ebből fedezték a beruházásokat és a béreket. 1965-től, az új elosztási rend bevezetésétől kezdve pedig megmaradt a bevételük 71%-a. A gyakorlatban magától értetődően, ez béremeléshez vezetett. A termelés üteme lassult, de a bérek hirtelen megemelkedtek, mert a

cégek a jövedelmüket a bérekre költötték, ahelyett, hogy a hatékonyság növelésére és a fejlesztésekre fordították volna.

A bankokra nagy nyomás nehezedett a gazdaság részéről, és korlátozniuk kellett a hiteleket, ami miatt fizetőképtelenné váltak, csökkent a termelés és a foglalkoztatottsági arány (a foglalkoztatás növekedési mutatója 1954–1965 között 5,9% volt, 1966–1970 között viszont már 1%-os szintre csökkent). Kétszintű lett a bankrendszer, a jegybank ettől kezdve alapvetően klasszikus monetáris eszközökkel (kamatláb, kötelező tartalékráta stb.) szabályozta a jugoszláv gazdaságpolitikát (Honvári 2006). A munkanélküliséget a határok megnyitásával oldották meg. A külföldre távozott munkások száma 138 ezer volt 1964-ben, 1968-ra ez a szám már 401 ezerre emelkedett.

Az alapvető törvények mellett számos operatív intézkedés született. Átlag 24 százalékkal emelkedett például a termékek és szolgáltatások ára (az ipari termékek 67 százalékanak az ára a világpiaci áraknak megfelelően alakult, a 12 százaléku ár a termelési költségeknek megfelelően, a 21 százaléku ár pedig piaci kereslet-kínálat alapján alakult). A bérek, a személyi fogyasztás, a beruházások növekedése és az ipari fejlődés, mind-mind oda vezetett, hogy nőtt az infláció. (Az infláció ugyan 1966-ban megszűnt, az árak 1969-ig nem változtak, az életszínvonal ismét nőtt, ugyanakkor fokozatosan csökkent a legalacsonyabb bérek aránya, csökkent az élelmiszerre fordított kiadások aránya, nőtt a lakossági megtakarítások értéke.)

A reformokat nyíltan, vagy félig leplezetten ellenzők táborá naponta hirdette, hogy széthullik a társadalom és válságban van a gazdaság. Napvilágot láttak régi életmentő megoldások – centralizmus, erős állam, a tervgazdaság a piaci elvek helyett a párt, mint a hatalom oszlopa, az „erős kéz” hatalma. A társadalmi és gazdasági folyamatok irányítása továbbra is a pártállami csúcs kezében összpontosult (Gulyás 2005).

A gazdasági szférából is volt ellenállás. Sok veszteséges társadalmi céget az állam mentett meg, és ezeknek az igazgatói félték a versenytől a fejlettebb gazdaságokkal szemben.

Jugoszláviában tehát ideológiai-politikai kérdéssé alakult át a gazdasági reform, mert a társadalmi rétegződés veszélybe sodorta a társadalmi egyenlőségről és az osztályoktól mentes társadalomról tett ígéreteket. A szocialista tömeget (munkásosztály, igazgatók, a politikai és

a társadalmi elit egy része) megbénította a félelem a kapitalizmus visszaállításától. A magasabb pártkörökben megfogalmazódott az álláspont, hogy „meg kell akadályozni, hogy magántulajdonú cégek jöhessenek létre.” A hatalmi erők csoportosulni kezdtek és készült az 1965-ös nagy reform „kivégzése”.

A jugoszláv nagy reform bukását nem a negatív társadalmi-gazdasági következmények okozták (társadalmi rétegződés, munkanélküliség), hanem hogy nem volt politikai jellege, azaz „sava-borsa”, hiányzott a demokrácia és többpártrendszer. Jugoszlávia egy „bűvös körben forgott”, javítani próbált a szocialista és az öngazgatási rendszeren, de képtelen volt kiugrani a magántulajdon, a piac és a jogállam világába. Vannak elméleti szakértők, akik szerint a nagy gazdasági reform csak jelzés értékű volt, és hogy csak utána került volna sor változásokra a társadalmi és politikai rendszerben, a demokrácia és a kapitalizmus bevezetésére. A legismertebb reformközgazdászok: Dragomir Vojnić, Božo Marenić és Borislav Jović.

A reformot ellenző erőknek azonban már abból elegendő volt, ami megtörtént, és még álmodni sem mertek arról, ami várható lett volna. Úgy döntöttek ezek után, hogy mindent leállítanak. Számukra a „hatvannyolcasok” eszményei eszköznek bizonyultak, amire való hivatkozással könnyedén megvalósíthatták elképzeléseiket. A diákok és a mellettük álló „girondiak” – több szocializmust, több egyenlőséget, több öngazgatást, erősebb harcot követeltek a „gazdagok” ellen. Az állítólagos szociális rétegződés klasszikus félrevezetés volt, mert a valóságban ez nem volt olyan méretű, ahogy a reformot ellenző körök beállították. Ráadásul a nyugatihoz képest olcsó munkaerő és nyersanyag, valamint a jó minőségű árucikkekre kiéhezett felvevő piac ellenére a külföldi tőke érdeklődése is szerény maradt (Honvári 2006).

A nagy gazdasági reform tehát megbukott Jugoszláviában, elindult a visszarendeződés a gazdaságpolitikában, azaz az adminisztratív központi irányítás vált újra dominánssá. A gazdaság teljesítőképessége csökkent, a versenyképessége pedig zuhanásnak indult, ugyanakkor a szociális béke fenntartásának igénye miatt az életszínvonal fenntartását csak külföldi hitelekkel lehetett finanszírozni. Ennek egyenes következménye lett az ország teljes eladósodása.

1.2.5. Következtetések az 1945–1970 közötti időszakról

A munkás-öngazgatási rendszer (jugoszláv gazdasági modell) egy új gazdasági kísérlet volt, amely ugyan a szocialista gazdasági modellhez hasonlított, de számos területen különbözött

is tőle. A rendszer hibájából adódóan – hasonlóan a KGST-tagországokhoz – Jugoszlávia is folyamatos áruhiánnyal küszködött, a külföldi bankoktól felvett hitelek sokszor nem beruházásokra, fejlesztésekre lettek felhasználva, hanem az életszínvonal emelkedését, a szociális biztonságot szolgáló kiadásokat szolgálták, biztosítva ezáltal a társadalmi elit (egypártvezetés) hatalmát.

A jugoszláv gazdasági modell életképessége már az 50-es évek közepén megkérdőjeleződött, hiszen a nyugati segélyek megszűnésével a gazdasági fejlődés lelassult, aminek leginkább strukturális okai voltak: a tervgazdaság; a gazdaság közigazgatási irányítása; piaci elvek teljes kizárása; állandó áremeléssel pótolt drága termelés; kapacitások gyenge kihasználása következtében alacsony hatékonyság.

Jugoszlávia gazdaságpolitikájában folyamatosan váltakoztak a központosítás és a decentralizációs elképzelések, ugyanakkor soha nem valósult meg igazi piacgazdaság, a reformok teljes körű végrehajtása pedig mindig félbeszakadt. A munkás-önigazgatási rendszer egy kísérletező, folyamatosan változó gazdaságirányítást jelentett, amely a versenyképesség növelése érdekében a gyakorlatban sokszor központi korlátozásokat és a valódi piaci elvekkel ellentétes intézkedéseket is hozott (importkorlátozás, ár-, és bérbefagyasztás, nemzeti valuta leértékelés stb.).

1.3. Jugoszlávia gazdasági életének jellemzői 1970–1991 között

Jugoszláviában az 1970-es évtized a kétségbeesett próbálkozások időszaka volt, azzal a céllal, hogy megreformálják a szocializmust, mely társadalmi berendezkedés ebben az időszakban minden kelet-közép-európai országban súlyos válsággal küszködött.

1.3.1. Jugoszlávia teljes eladósodása – a világgazdasági folyamatok negatívhatásai, az 1974-es alkotmány kérdése

A hetvenes évek újabb reformokat hoztak Jugoszlávia életében, amelyet leginkább az 1974-es jugoszláv alkotmány¹⁴ határozott meg, amely maga is teljes átalakítást hozott a JSZSZK felépítésében, működésében. 1974-es alkotmány célja alapvetően a hetvenes évek naciona-

¹⁴ 1974-es Jugoszláv Szocialista Köztársaság Alkotmánya – Ustav Socijalističke Federativna Republike Jugoslavije, 1974 – Službeni list FNRJ 9/1974.

lista mozgalmi ellenében a párt (Tito) vezető szerepét megerősíteni, fenntartva az öngazgatás rendszerét. „Egy föderális egység, egy szavazat” vezetését egy nyolctagú elnökségre bízták (a hat tagköztársaság és a két tartomány küldötte), míg a kilencedik tag maga Tito volt.

Az alkotmány az országot továbbra is szövetségi államként határozta meg, mégis több területen konföderatív logikát követett. Mind a hat tagköztársaság (Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Szlovénia, Szerbia) a helyi ügyekben erős autonómiát és a szövetségi szintű kérdésekben érvényes vétőjogot kapott. Szerbián belül széleskörű autonómia jutott a jelentős kisebbségeknek otthont adó Vajdaságnak és Koszovónak is. Csak az összes küldöttség egyetértése esetén lehetett a fontos kérdésekben döntést hozni, s ha ilyen esetben bármelyik delegáció nem volt jelen, vagy nem értett egyet a javaslattal, akkor nem lehetett döntést hozni. Az egyes küldötteknek nem volt önálló szavazati joga, csak a delegációknak, melyek a küldő köztársaság, vagy tartomány vezetésének álláspontját képviselték. A decentralizált öngazgatású föderalizmus, amely a köztársaságokon és tartományokon, mint a nemzetek és nemzetiségek szuverén, illetve autonóm politikai alakzatain alapul (Đorđević 1975).

A köztársaságok az autonóm tartományok és az önkormányzatok három kamarás rendszerben fejtették ki működésüket: Mindegyiknek volt munkásszövetségi kamarája, ahová a munkásöngazgatási szervezetei küldték képviselőiket. Külön kamarája volt a helyi közösségeknek, és külön a társadalmi szervezeteknek. A szövetségi gyűlésnek két háza volt. A szövetségi tanács (alsóház) – 220 fő – foglaltak helyet a munkásöngazgatások, a lakóhelyi önkormányzatok, és a társadalmi szervezetek küldöttei. A köztársaságok és tartományok házában (felsőház) 88 küldöttje volt a köztársaságoknak és az autonóm tartományoknak.

A végrehajtó hatalom a szövetségi végrehajtó tanács és az elnökség kezében volt. A tanács tagjai: a köztársaságok és tartományok küldöttei, valamint a főhivatalok küldöttei. Eltörölte a közvetlen, több jelöltes választásokat, helyette bevezette a közvetett választási rendszert.

A tartományok önálló államalkotó elemei a Jugoszláv Szocialista Köztársaságnak, belügyekben ugyanolyan autonómiával rendelkeztek, mint a köztársaságok. A köztársaságok és tartományok tanácsába a tagköztársaságok mellett az autonóm tartományok is delegálhattak küldötteket. Előbbiek 12-t küldhettek függetlenül lélekszámuktól, az autonóm tartományok

azonban csak nyolcat. A szövetségi tanácsba harminc delegáltat küldtek a köztársaságok és 20-at a tartományok (1974-es jugoszláv alkotmány).

Egy társadalom működőképességéhez egyetértés szükségeltetik az alapvető társadalmi értékek és a társadalom működését illetően (állam). Jugoszláviában a köztársaság szerepét a jó társadalommal azonosított szocializmus sajátos típusaként az öngazgatással azonosították, a patriotizmust a jugoszlavizmussal. Az említett okok miatt kijelenthető, hogy az 1974-es alkotmány a jugoszláv politikai közösség alapjait rombolta szét (a politikai szabadságjogok változtak nemzeti szabadságjogokra). A nemzet politikai kategóriává vált, ami Jugoszláviát leginkább dezintegrálta. Nem integrálhatóak pl. az albánok (más civilizáció, kultúra stb.). Az államelnököt felváltotta a tagköztársaságok delegáltjaiból álló kollektív államfői testület, az elnökség (rotációs rendszer). Az alkotmány kimondta a művészetek és a tudomány szabadságát (Berend T. 1999). Ez rotációs rendszer alapján működött, az egyes köztársaságok és tartományok képviselői egy-egy évig látták el a testület vezetését.

A hetvenes évek végén a 20 milliárd dollár (vásárlóerőre átszámított) adósság ma hozzávetőlegesen százmilliárdnak felel meg. Jugoszlávia, amikor a hiteleket felvette egy dollár értéke 1,7 márka körül volt – és az árfolyam a 70-es években nem is változott. Amikor az USA-ban Ronald Reagan került hatalomra, a dollár értéke hirtelen négy márkára emelkedett, és ezzel párhuzamosan a kamatok drámaian megugrottak. Jugoszláviával szó szerint ugyanaz a forgatókönyv játszódott le, mint évtizedekkel később azokkal a magyar és kelet-európai állampolgárokkal, akik svájci frankban vettek fel kölcsönt.

Jugoszlávia fő devizaforrása a turizmus és a külföldi vendégmunkások szintén márkában történő hazautalásai voltak. Az adósság pedig dollárban volt meghatározva (Nikolić 1973). Az adósság márkában pár év leforgása alatt többszöröződött, de papíron, dollárban számolva jelentősen nem emelkedett.

Jugoszlávia a hetvenes évek derekán erőteljes fejlődésnek indult (1977-ben a GDP 8,0%-kal, 1978-ban 6,9%-kal, 1979-ben 7,0%-kal bővült), amivel párhuzamosan komolyan el is adósodott (1975–1980 között a GDP növekedéshez a külföldi hitelek 10,3%-kal járultak hozzá) melyet segített Jugoszlávia nagy eladósodása elején a tőkének/hitelnek kedvező feltételei voltak (Bisić 1990). A világ pénzügyi piacán a kamat 1975-ben 5,8%, 1976-ban 5,1%, 1977-ben 5,5% volt, ami mind hozzájárult ahhoz, hogy a jugoszláv bankok aktív szereplőivé, komoly tényezőivé váltak a gazdaság gyors ütemű növekedésének. A kereskedelmi bankokban

a kamatszint folyamatosan csökkent, amely tudatos állami gazdaságpolitikai eszközként arra bátorította a vállalati szférát, hogy minél bátrabban vegyen fel kölcsönt beruházásaihoz, fejlesztéseihez. Jugoszlávia külső adóssága ekkorra kilenc és fél milliárd dollárra nőtt (Bisić 1990).

1978 végén radikális fordulat állt be a pénz- és tőkepiacon. Az USA kormánya megváltoztatta monetáris politikáját úgy, hogy megtartotta továbbra is a pénzkibocsátás felügyeletét, de kiengedte a kezéből a kamatok ellenőrzését, amely 1978-ra 9,8%-ra, 1979-ben 12,1%-ra, 1980-ra 14,2%-ra és 1981-ben (uzsorásokra jellemző) 16,8%-ra emelkedett, tehát Jugoszlávia számára a hitelköltségek, illetve a pénz ára szinte megháromszorozódott. Ezzel egy időben nőttek az adósságok: 1977-ben 9,540 milliárd dollárra, 1978-ban 11,833 milliárdra, 1979-ben 14,952 milliárdra, 1980-ban 18,395 milliárdra, 1981-ben pedig már 20,804 milliárd dollárra. A kamatok éveken át tartó ilyen mértékű növekedése miatt a nominális adósság több mint a kétszeresére emelkedett, márkában pedig megnégyszereződött (Babić – Primo- rac 1986).

Az évtized első felében a társadalmi termék növekedési üteme évi átlag 5,9%, 1976–1980 között is csak alig csökken: 5,6%-os mértékű (Szűcs 2009), amivel párhuzamosan a kereskedelmi- és fizetési mérleghiány óriásira emelkedett.

A szerény képességű jugoszláv politikusok Josip Broz Tito 1980-ban bekövetkezett halálát követően kézzel-lábbal küzdöttek, hogy megőrizzék a politikai és gazdasági modellt, amelyen a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság alapult – a testvériséget és egységet, az egyenjogú köztársaságokat. Egy pártoktól mentes pluralizmusban hitt a politikai elit, egy soha meg nem valósult ún. társadalmi tulajdonban, szocializmusban és önigazgatási rendszerben.

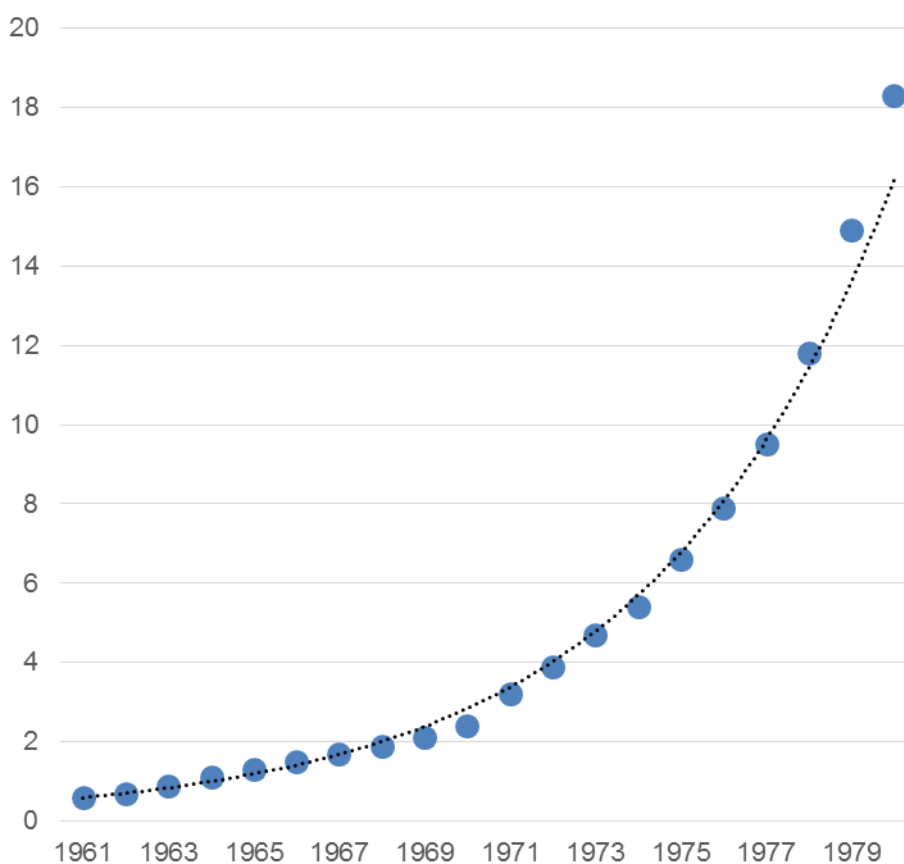
Ezt nem csupán a nosztalgia vezérelte, hanem leginkább a pártvezetés be nem vallott önös érdeke. A hatalmi nomenklatura (politikai és állami), az értelmiségi elit, a munkásosztály, nyugdíjasok, az államapparátus, azaz, a lakosság széles rétegeinek érdeke ezt szolgálta, a kommunista rendszer évtizedeken át arra szoktatta e csoportokat, hogy összefüggő érdeklőzöt építsenek ki. Nem történtek komoly erőfeszítések a rendszer átalakítására és azt a néhány reformot, amit be kívántak vezetni megtörte a lakosság kökemény ellenállása, és azon óhaja, hogy ne változzon semmi a rendszerben, amelyben nagy volt az egalitarizmus

és szociális igazságosság, ami párosult az alacsony produktivitással és a rossz munkafegyelemmel.

A politikai nomenklátúra maradi gondolkodásával párosult a többség akarata, és a közös cél az volt, hogy a fennálló politikai és gazdasági állapotok fennmaradjanak. A központi terven alapuló gazdaság és a globális folyamatok, a berlini fal közelgő leomlása között történelmi ellentét alakult ki, de Jugoszláviában a politikai elit, az öngazgatásban hívő munkásréteg és a lakosság nagy része erről nem akart tudomást venni. A külföldi hiteleken alapuló magas életszínvonal, amit Jugoszlávia óriási mértékben kihasznált Tito idejében, folytatódott az ő halála után is (3. ábra). Az ország bruttó társadalmi összterméke azonban már nem volt képes fedezni 20 millió polgár könnyed (szinte fényűző) életszínvonalát, és nem volt elegendő a mintegy 20 milliárd dollár külföldi hitel törlesztésére.

Jugoszlávia adósságának ábráján az exponenciális trendfüggvény illeszkedése meglepően magas ($R^2=99,48$).

3. ábra: Jugoszlávia külföldi államadóssága 1961–1980 között, milliárd USD

Forrás: Saját szerkesztés a Jugoszláv Nemzeti Bank adatai alapján.

Az infláció 1981-ben elérte a 45%-ot, és megállíthatatlanul nőtt tovább egészen Marković kormányra lépéséig, amikor annak értéke már három számjegyű volt. Ez általános reménytelenséget okozott az emberekben. Eltűnt a piacról szinte az összes import áru, az ország nem volt képes finanszírozni a kőolaj, a modern berendezések és nyersanyag behozatalát, szünetelt a gyártás, a gépkocsi használatot korlátozták a „páros-páratlan rendszám” szerint, az üzemanyagot jegyre árulták – megkezdődött a jugoszláv gazdasági válság, amely tulajdonképpen egy nagyon rövid időszakon kívül végig fennmarad Jugoszlávia széthullásáig. Természetesen az importkorlátozások és a pénzügyi nehézségek komoly makrogazdasági visszaesést okoztak, hiszen míg 1975–1980 között éves szinten 5,2%-os volt az átlagos GDP növekedés, addig 1980–1984 között 0,7%-ra csökkent ez a mutató, majd 1985–1990 között a gazdaság recesszióba fordult és évenként átlagosan 1,5%-kal zsugorodott.

1.3.2. Jugoszlávia gazdasági intézkedései a külföldi államadósság növekedésének megállítására

1979 vége felé, a válság kitörése előtt, a szövetségi kormány elhatározta, hogy válaszként a katasztrofális kereskedelmi hiányra és a hatalmas adósságtörlesztésekre, exportösztönző intézkedésként 30%-kal leértékeli a dinárt, ami által megdrágítja az importot is. Az akkor halálos beteg Tito nem hagyta jóvá a devalvációt, mert úgy tartotta, hogy ez ártana az ország tekintélyének.

Egy hónappal Tito halála után, 1980 júniusában, a szövetségi kormány a dinárt 30%-kal mégis leértékelt. Ezt követően devalválások sorozata vette kezdetét, ami eltartott egészen Jugoszlávia széthullásáig. A fizetési mérleg hiánya 1981-ben 1,9, majd 1982-ben 1,4 milliárd dollár volt, 1983-ban Jugoszlávia csődbe ment, de ezt a tényt soha nem hozta nyilvánosságra, hiszen beszüntette a külföldi hitelek törlesztését (Bakó 2019c). Számos próbálkozása volt a jugoszláv kormánynak a kereskedelmi bankoktól felvett hitelek átütemezésére, új megállapodás kidolgozására, ami 1983-ban 600 millió dollár, míg 1988-ban 300 millió dollár friss hitelhez juttatta az országot (Mrak 1992).

Jugoszlávia adóssága 1989-ig tulajdonképpen nem változott, azaz a 80-as években végig 20 milliárd dolláros adóssággal rendelkezett. Az ország külföldi adósságát dolláronként 30 centes áron lehetett megvásárolni a nemzetközi pénzpiacon, mert annak visszafizetésének esélyét lehetetlennek ítélték. Az IMF csökkentette Jugoszlávia adósságát 1,8 milliárd dollárral,

mert Belgrád egyszerűen nem rendelkezett pénzzel a kamatok, illetve a hitelek visszafizetésére. Az USA ekkor kétségbeesetten meg akarta akadályozni a háború kitörését és az ország szétesését, és Marković jugoszláv kormányfőnek vissza nem térítendő eszközként 3,5 milliárd dollárt adott a dinár értékének megszilárdítására, de ez az összeg hat hónap alatt „elolvadt”.

A történeteket több évtizedes gazdaságfejlesztés előzte meg, aminek a szerkezete megkövetelte a külföldi adósság állandó növekedését. Tévedés, hogy Jugoszlávia gazdasága az ipar nyereségére volt alapozva – hiszen ez csak néhány évben volt valóság, Jugoszlávia számos iparága veszteséggel működött. A 80-as évek elejétől, a megváltozott pénzügyi helyzetben pedig a teljes ipar veszteségesé vált, az ország életben maradását egyedül a külföldi vendégmunkások által hazautalt, illetve a turizmusból származó jelentős valutabevétel biztosította.

1961-től 1980-ig a teljes adósság évente kb. 17,6%-kal nőtt, ami világos, hogy egyszerűen tarthatatlanná vált. Ha a múlt század hetvenes éveiben a teljes jugoszláv kereskedelmi hiányt vizsgáljuk, láthatjuk, hogy az 1970–1980 között, az importkorlátozások és hatalmas vámok ellenére fokozott ütemben növekedett.

1.3.3. Külkereskedelmi hiány – a válság elmélyülésének egyéb okai

A külkereskedelmi hiány – tehát a kivitel és behozatal közötti különbség – 1977-ben 4,4 milliárd dollár, 1978-ban 4,3 milliárd, 1979-ben 7,2 milliárd dollár volt; az import exporttal való lefedettsége ezzel párhuzamosan csökkent: 66,2% volt 1976-ban, 54,6% 1977-ben, és 48,5% 1979-ben. Ez a hiány még sokkal nagyobb lett volna, ha hozzáadnánk a határon átívelő csempészt. Jugoszláviában szinte mindenki csempészt valmit, kicsiben – Klagenfurtból a kávé, Triesztből farmernadrágot és számítógépet, aminek a behozatala egyébként hivatalosan tilos volt. A szövetségi kormány úgy próbálta az illegális importot megakadályozni, hogy tilalmakat vezetett be, például kötelező letétet külföldi utazás alkalmával, de a problémát nem tudta megoldani, csak némileg visszafogni.

A különbség jelentős részét az említett külföldön dolgozó jugoszláv vendégmunkásoktól érkező pénztalások fedezték. 1971-ben a külföldön dolgozók által hazautalt összegek értéke például 1,3 milliárd dollárt, míg ez az összeg már elérte 1972-ben 2,1 milliárdot (Dyker 1990). A külföldi valuta, ami a hitelekkel és a külföldön dolgozók utalásaiból származott,

nem volt elegendő ahhoz, hogy fedezze a teljes kereskedelmi hiányt és megakadályozza a valuta kiáramlását Jugoszláviából.

A 80-as évek közepén, Milka Planinc miniszterelnök mandátuma idején, Jugoszlávia tulajdonképpen csődbe ment. A szocializmus és az öngazgatás megőrzésére tett próbálkozások, mint amilyen a „Gazdasági stabilizáció hosszú távú terve” (DPES) is volt, nem tudták kompenzálni a szocializmusban jelentkező rendszerhibákat/repedéseket (túlzott szabályozás, devizatorvény, adótörvény, ún. társadalom hozzájárulási adó stb.) (Cerović 2003).

A próbálkozások, hogy a gazdaságot a régi, meghaladott centralisztikus eszközökkel irányítsák, komoly makrogazdasági egyensúlyhiányt okoztak. A piacon megromlott az ellátás, állandósult a fogyasztói termékek, sok-sok élelmiszeripari és használati cikk, továbbá energiahordozók és nyersanyagok hiánya. Folyamatos volt az étolaj, a kávé, a toalettpapír, a benzin és az elektromos áram hiánya. 1989 végén az infláció soha nem látott szintre emelkedett. Jugoszlávia gazdasága tehát nemhogy nyitottabbá vált volna a világgazdaság felé, hanem mindinkább bezárkózott (Mihailović 1982).

A gazdaság a folyamatos bezárkózás következtében importorientált lett, a külföldi árucseréi forgalom pedig relatíve csökkent. A belföldi és külföldi árak összehangolásának – mint a reális árfolyam egyik alapvető feltételének nehézségeit – az jelzi a legjobban, hogy a termékek egyharmadát a tényleges ráfordításokkal arányos áron exportálták, a másik harmadához már árkiegészítésre volt szükség, s végül a harmadik harmad árai annyira eltértek a ráfordításoktól, hogy az export gazdaságossága már kiegészítésekkel sem volt megteremthető (Delić 1982). Az időszakos devalvációk nem tudták megváltoztatni ezeket a folyamatokat (Mihailović 1982).

A gazdasági válság csak egy része volt az egyre mélyülő kialakult politikai, társadalmi és nemzetek közötti viszonyban megnyilvánuló válságnak. A helyzet a robbanás határán volt, és előre vetítette Jugoszlávia végét, a Josip Broz Tito és kommunista pártja – a Kommunista Szövetség – által fémjelzett országnak.

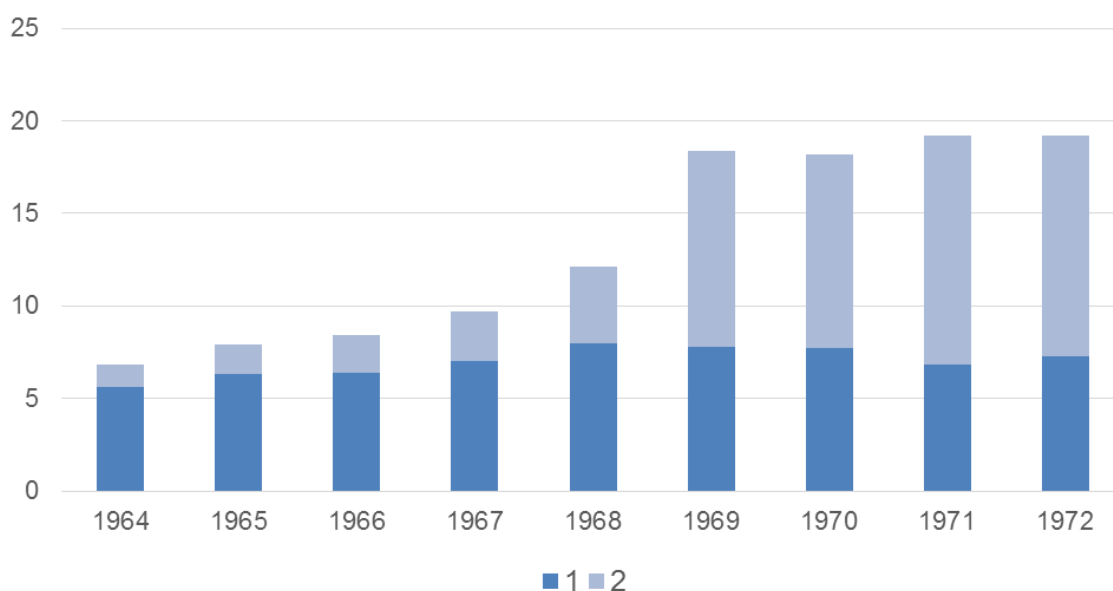
1.3.4. Foglalkoztatottság alakulása, bújtatott munkanélküliség

A JSZSZK-ban a nyolcvanas években a munkanélküliség 15–16% között volt, sokkal nagyobb, mint a fejlettebb tagköztársaságokban (Szlovénia, Horvátország). Az igazi probléma

azonban az volt, hogy a munkanélküliek száma évről-évre folyamatosan nőtt, különösen az egyetemi végzettséggel rendelkezők körében. A magas munkanélküliségi arány azért is meglepő, mert az 1981-es jugoszláv népszámlálási adatok szerint ideiglenes munkavállalás miatt 578 ezer munkás és 237 ezer családtag tartózkodott külföldön.¹⁵

A munkanélküliségi arány köztársaságoként nagyon eltért. Szlovéniában ez a természetes munkanélküliségi arány határán volt, azaz 4–5% körüli (kivéve a 80-as évek végét), Horvátországban általában 8–9% közötti szintet mutatott, Koszovóban viszont elérte a hihetetlenül magas 57%-os szintet, Bosznia-Hercegovinában pedig 1983 után soha nem csökkent 20% alá. A belföldi munkanélküliség százalékos csökkenésére még a jelentős, 1969-es 6% körüli új külföldön munkavállalói arány növekedése sem hatott (4. ábra).

4. ábra: Munkanélküliség Jugoszláviában, 1964–1972, százalék

Jelmagyarázat: 1 – Nettó (hazai munkanélküliek); 2 – Bruttó (külföldön munkavállalóként regisztráltak).

Forrás: Woodward 1995 alapján saját szerkesztés.

Elmondható, hogy Szlovénia és Horvátország esetében sokkal jobb volt a helyzet, mint a többi, kevésbé fejlett tagköztársaság esetében. Vannak azonban kellemetlen tények, amelyek kissé árnyalják ezeket az adatokat. A Woodward (1995) által hivatkozott jelenség a 60-as évektől végig megfigyelhető Jugoszlávia történetében. 1968-ban a hivatalosan 268 ezer munkanélküli mellett (a munkanélküliek aránya hivatalosan csak 7,2% volt), létezett még legalább 135 ezer ember, akik aktívan keresték a munkát, de a munkaközvetítő hivatalnál nem

¹⁵ Statistički bilten SZS. 1981/1239. sz. (1981).

voltak nyilvántartva. A nyolcvanas évek közepén a munkanélküliek hivatalos létszáma már meghaladta az egymilliót, és emellett volt még kb. 400 ezer ember, akik nem szerepeltek a központi munkaközvetítő nyilvántartásában. Az adatok pikantériája, hogy a lappangó munkanélküliség ennél sokkal, de sokkal magasabb volt. A mezőgazdaságból élő lakosság körében a munkanélküliek száma elérte az 1,4 milliót, amit a jugoszláv statisztika teljesen figyelmen kívül hagyott, hiszen Jugoszláviában hivatalosan a földműves családok tagjait foglalkoztatottként tartották nyilván. Ezen túl minden akkori jugoszláv és külföldi tanulmány arra utalt, hogy Jugoszláviában a „politikai foglalkoztatás” következményeként létezett egy hatalmas rejtett munkanélküli réteg is.

Az említett kutatások – mint pl. Wertheimer-Baletić (1978) vagy Maria Oliveira-Roca (1987) – szinte mindegyike megállapította, hogy létezett 20–30% „többlet munkaerő”, attól függően, ki volt a tanulmány szerzője, illetve, hogy melyik évben készült a kutatás. Olyan emberek, akiknek csak papíron volt munkahelyük, de ők voltak a valódi „technológiai felesleg”. Ez különösen vonatkozott az állam által működtetett nagy elosztó rendszerekre, állami vállalatokra (Woodward 1995).

Sok embernek a statisztikai kimutatásokban volt csak munkahelye, a valóságban azonban nem járt dolgozni, vagy egyszerűen csak ült a munkahelyén, de nem csinált semmit.

A nyolcvanas években mind gyakrabban fordultak elő a „kényszer szabadságok”, amelyek idején nem utaltak semmilyen fizetést, sőt volt olyan is, hogy a kényszer szabadság akár egy évig is eltartott. Ennek következményeként 25 éves korig a fiatalok és egyetemi végzettségűek körében a munkanélküliség Európában itt volt a legmagasabb a 80-as években – 1985-ben a 25 évesnél fiatalabb munkanélküliek aránya elérte az 59,6%-ot.

Jugoszláviában ugyanis nem maradhatott munka nélkül senki, akármilyen rosszul dolgozott is, vagy nem volt megfelelő képzettsége az adott munkakörhöz. Ennek a következménye az lett, hogy a fiatalok nem találtak/találhattak munkahelyet. Vagyis nem volt ritka az olyan eset sem, hogy például benzinkúton történő foglalkoztatás fejében kifizettek készpénzben tízegynéhány ezer márkát, amit üzemanyaglopással egy év alatt vissza tudtak szerezni maguknak. A másik egyszerű megoldás volt külföldre távozni. Mindenki tudta, hogy jó kapcsolat nélkül, szinte lehetetlen volt munkát találni, kivált a nagy cégeknél.

Jugoszláviában tehát a teljes foglalkoztatás csak papíron, azaz a kimutatásokban létezett néhány gazdagabb régióban. A munkanélküliség világviszonylatban a legnagyobbak között volt, amit azzal leplezett az ország, hogy tömegesen mentek dolgozni az emberek a németországi építkezésekre. Időközben a nyolcvanas évek közepére sok cégnél a fizetés a szociális segély szintjére csökkent, a munkások átlagbére ezekben az években száz egynéhány dollár volt, és a hiányzó részt lopással/sikkasztással, illetve szociális kedvezményekkel pótolták.

A gazdasági válság a nyolcvanas években megmutatta a jugoszláv gazdasági rendszer minden hibáját. A gazdaság alkalmatlanságát mutatja az az adat, hogy 1978-ban egy lakosra jutó export értéke csak 259 dollár volt, míg ez Görögországban 362, Spanyolországban 358, Olaszországban 987, Ausztriában 1628. Az életszínvonal 1979–1984 között 34%-kal

visszaesett, a nyugdíjak 40%-kal csökkentek, a beruházások arányának csökkenése 1980-ban 34%-os, 1981-ben 29,5%-os, 1983-ban 23,2%-os, és 1984-ben és 1985 elején 19,5%-os volt.

Jugoszlávia fennállásának utolsó évtizedében, amikor már nem tudott újabb kölcsönöket fölvenni, áttért a veszteségek inflációs finanszírozására, illetve mind több és több pénzt bocsátott ki, hogy kifizethesse a béreket.¹⁶ Ez természetesen nem oldott meg semmit, kivéve, hogy ellehetetlenítette a szabályos gazdasági tevékenységet és kifejlesztette a soha nem látott méreteket öltő feketepiacot.

Volt ugyan sztrájkhullám a nyolcvanas években, de az életszínvonal – Európában példátlan mértékű – drámai csökkenése még sem eredményezett nagyobb szociális feszültségeket. A nagyon gyakori betegszabadságok, rokkantnyugdíjak, az európai átlagot meg sem közelítő munkavégzés mellett a szociális elosztórendszer fennmaradt, a gazdaság lassú GDP csökkenése mellett.

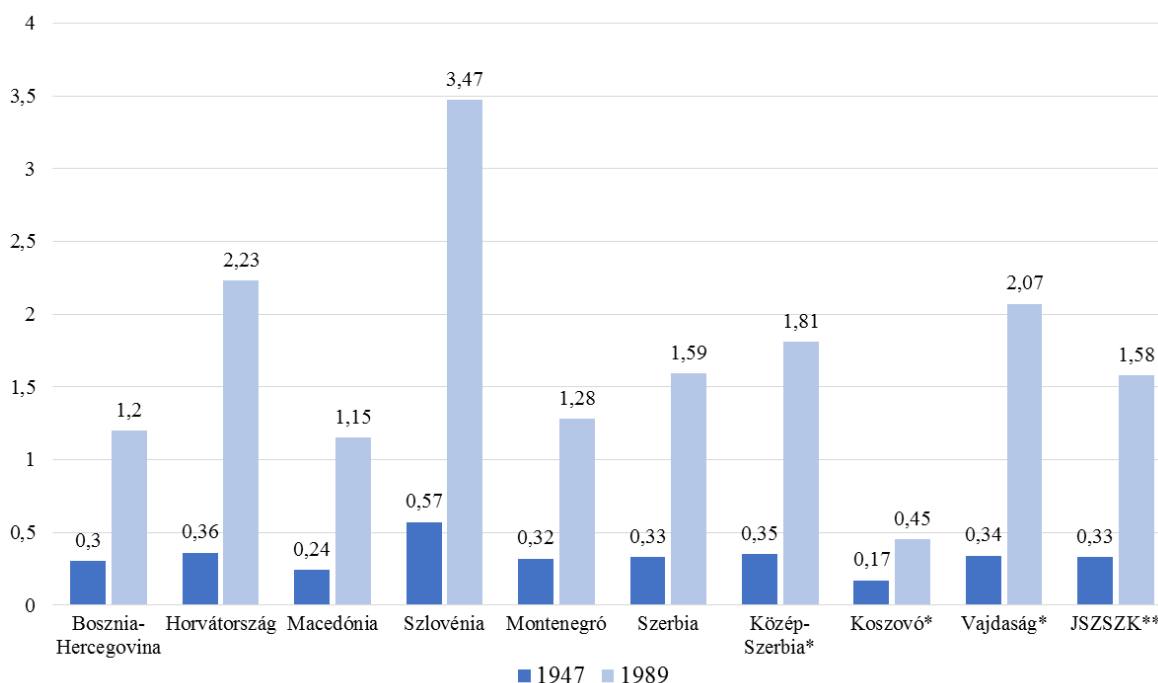
1.4. Regionális különbségek, területfejlesztés

A második világháború utáni időszakban a társadalom külön figyelmet fordított a gazdaságilag lemaradó köztársaságok (Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Macedónia) és Koszovó, mint tartomány felzárkóztatására. A fejlettségben megnyilvánuló eltérések kiküszöbölésére, a lemaradó térségek gyorsabb fejlődéséhez szükséges anyagi és társadalmi körülmények

¹⁶ Economic Analysis and Workers' Management, Volume 26, No. 2: Beograd (1992).

megteremtésére, számos ösztönző intézkedés történt. A gazdasági fejlesztéspolitika, a lemaradó térségek (Rechnitzer – Smahó 2011) érdekében tett intézkedések azonban nem a gazdasági önállósulásra készítették fel az érintett térségeket, nem arra, hogy önmagukra támaszkodjanak és oldják meg a szociális, gazdasági és politikai problémákat, mert ha mindezt rájuk bízták volna, a különbségek biztosan tovább nőttek volna, és ez se a lemaradó, se a fejlett térségeknek nem lett volna előnyére. Az általános jugoszláv társadalmi, gazdasági és népjóléti politika külön megoldásokat próbált találni a kérdésre. A legfontosabb feladat a pénzforrás előteremtése volt, továbbá a sokoldalú technikai segítség, a szakértők, rugalmas hitelpolitika, az államkasszából (szövetségi) nem visszatérítendő eszközök biztosítása. A rendszerszerű, társadalmi beavatkozás a lemaradó térségek problémáinak kezelésébe, a teljes Jugoszlávia anyagi fejlődését biztosító stratégiának fontos feltétele volt. Minden politikai elképzelés és szociális támogatás ellenére a kevésbé fejlett régiók, illetve tagköztársaságok fejlődésének üteme nem haladta meg a fejlettebb tagköztársaságok növekedési gyorsulását (5. ábra).

5. ábra: Jugoszlávia, a tagköztársaságok és Szerbia tartományainak fejlettsége (GDP/fő) 1947-ben és 1989-ben, az 1972. évhez (100%) viszonyítva

Megjegyzés: JSZSZK 1972. évi adata = 100%; * Szerbia tartományai; **Jugoszlávia.
 Forrás: Jugoszláv Statisztikai Évkönyv 1990 alapján saját szerkesztés.

A térségek nagyarányú lemaradásának legfőbb oka az ipar hiányában keresendő. Az említett kevésbé fejlett régiókban inkább műhely jellegű kis vállalatok voltak, amelyeknek szerszámkészlete, felszerelése több évtizedes, sőt évszázados lemaradásban volt (alapvetően kisméretű céhekre hajazó 6-8 fős műhelyek adták a gerincét az akkori iparnak). Ezek a vállalatok leginkább mezőgazdasági termékek elsődleges feldolgozásával és fafeldolgozással foglalkoztak. A felmérések szerint a lakosság háromnegyede kezdetleges, elmaradott földművelésből élt. Kihaszíratlanok voltak a természeti erőforrások (vízi energia, ásványkincsek), a vasúti és a közúti közlekedés fejletlen volt. Minimális volt a foglalkoztatási arány, sokkal alacsonyabb, mint a fejlett területeken, és hatalmas volt a munkanélküliség. Az írástudók aránya (Montenegró kivételével) itt volt Európában az egyik legalacsonyabb, sok volt az iskolázatlan, és kevés a felsőfokú végzettségű munkaerő. Az elhalálozási arány a legmagasabbak Európában.

A gazdaságilag fejletlen köztársaságok és Koszovó gyorsabb fejlődése érdekében létrehozott ún. Alap volt a fő pénzforrás, aminek sajátos jellege és szerepe volt a reprodukciós termelési rendszerben. Az Alap sajátos volt abból a szempontból, hogy csak azoknak a térségeknek hagyott jóvá hiteleket, amelyeket egy külön törvény alapján gazdaságilag fejletlen területek között tartottak számon. A térségek számára a hiteleket kedvezőbb feltételekkel adták, mint a hitelező intézmények, és ezen túl rendelkeztek egyéb kedvezményekkel is.

Az Alap 1965-ben jött létre, de ezt megelőzően már az államkasszában léteztek minden fejletlen terület gazdaságfejlesztésére szánt, külön évenként megítélt pénzügyi támogatások. Ennek alapján a fejletlen területek 1961–1965 között 1,950 millió dinárt kaptak.

Jugoszlávia 1961–1965-ös fejlesztési tervének végrehajtása során a központi kormányzat megállapította, hogy a gazdaságilag fejletlen területek finanszírozása összetett, hosszadalmas folyamatot jelent. A rövid távú és részleges társadalmi beavatkozások nem bizonyultak elegendőnek, ezért szükségesnek ítélték meg, hogy hosszútávon termelési eszközöket kell biztosítani. Erre egy Alap létrehozása volt a megoldás, aminek a teljesítése első alkalommal az 1966–1970-es jugoszláv társadalmi tervben külön szerepelt.

A Jugoszláv Szocialista Föderatív Köztársaság minden ötéves társadalmi tervben biztosította az Alap részére a jugoszláv társadalmi össztermék egy meghatározott százalékát. Az 1966–1970-es középtávú tervben ez az arány 1,85% volt, és az Alapba 8,993 milliárd dinár folyt be. Az 1971–1975-ös tervidőszakban ez 1,85% helyett 1,94%-ra emelkedett. Ez a 0,9%-os

emelés kizárólag a Koszovói Autonóm Tartományra vonatkozott, ahol a gazdaság jóval fejletlenebb volt, mint a három kevésbé fejlett köztársaságban. A köztársaságok fejletlenebb területeinek és a Koszovói AT gyorsabb gazdasági fejlődésére szánt eszközök az állami költségvetési Alapban az alábbiak szerint alakultak (1. táblázat).

1. táblázat: Jugoszlávián belüli állami támogatások megoszlása 1966–1990 között

Időszak	Jugoszlávia		Bosznia- Hercegovina		Montenegró		Macedónia		Koszovó	
	Mrd dinár	%	Mrd dinár	%	Mrd dinár	%	Mrd dinár	%	Mrd dinár	%
1966–1970	8,9	100	2,7	30,7	1,2	13,1	2,3	26,2	2,7	39,0
1971–1975	24,6	100	8,0	32,4	2,8	11,4	5,6	22,9	8,2	33,3
1976–1980	76,9	100	23,5	30,6	8,3	10,8	16,6	31,6	28,5	37,0
1981–1985	214,3	100	56,7	26,4	19,8	9,2	44,3	20,9	93,5	43,6
1986–1987	81,1	100	23,8	29,3	7,4	9,1	13,7	16,9	36,2	44,7
1988–1990	–	100	–	24,6	–	6,2	–	16,9	–	52,3

Megjegyzés: A hiperinfláció miatt az 1988–1990 közötti dinár értékek a korábbi évekkal nem hasonlíthatók össze, ezért csak a megoszlás szerepel.

Forrás: Jugoszláv Statisztikai Évkönyvek (különböző évfolyamok) adatai alapján saját szerkesztés.

A köztársaságok lemaradó területeinek és a Koszovói Autonóm Tartomány nagyobb ütemű gazdasági fejlesztésére létrehozott költségvetési Alap 1966–1987 között a fejletlen térségeknek 405,8 milliárd dinárt biztosított (az utolsó három évben, 1988–1990 között 6.266,4 milliárd dinárt). Az Alapban rendelkezésre álló eszközök elosztása 1987-től: Bosznia-Hercegovina 114,7 milliárd dinár (28,4%); Montenegró 39,5 milliárd dinár (9,6%); Macedónia 82,4 milliárd (20,4%); Koszovó 168,3 milliárd (41,5%).

A fejletlenebb köztársaságok és Koszovó Autonóm Tartomány részére az Alap által biztosított eszközökkel párhuzamosan, rendelkezésre álltak az állami költségvetési eszközök, amelyek a társadalmi fejlesztések és egyéb szolgáltatási tevékenységek fejlesztésére szolgáltak. Ezek az állami költségvetési eszközök 1966–1984 között – folyó ár szerint – 149,4 milliárd dinárnak feleltek meg. Ebben az időszakban az állami költségvetésből, külön jogszabályok alapján, 13 milliárd dinár is elkülönítésre került, meghatározott célokra Montenegróban és Koszovóban. A lemaradó köztársaságoknak és Koszovónak juttatott anyagiak, az egyéb segélyek és kedvezmények (a Világbanktól származó segélyek és támogatások nagyobb része is ide érkezett) következtében némely területen és régióban komoly fejlődés történt, de Koszovó Autonóm Tartományban az általános társadalmi fejlettségi szint nem változott. A

mára már önálló országok társadalmi és gazdasági fejlettsége merőben más, mint az 1945-ös felszabadulás utáni állapotuk. A fejlődés részben enyhítette a különbségeket, különösen a legfejlettebb területekkel összehasonlítva, de az eltérések továbbra is nagyok maradtak. Ha nem kerül sor a fejlesztést támogató intézkedésekre, a lemaradó térségeknek nyújtott segítségre, Jugoszláviában ma a fejlett és a fejletlenebb területek közötti különbségek még nagyobbak lennének.

A legjelentősebb eredmény a termelési típusú gépek és berendezkedések fejlesztésében történt. Nagy arányban csökkent az írástudatlanok száma, a gyermekek 96%-a járt iskolába, csökkent a csecsemőhalandóság. Sokan középiskolai és egyetemi végzettségre tettek szert. Ugyanakkor továbbra is ezen a területen magasabb volt a munkanélküliek aránya, mint a fejlett térségekben. Aránylag kiegyensúlyozottnak mondható a társadalmi termék és a termelési össztermék növekedése minden köztársaságban és tartományban. Sok új gyár, erőmű, korszerű út épült; szinte kivétel nélkül, minden faluba és háztartásba bevezették az áramot, nőtt a lakosság életszínvonala.

A térségek korábban kihasználatlan természeti értékei a fejlesztésekkel jobb kihasználtságot mutatott. Néhány ipari termék adatait, és a jugoszláv piaci arányukat ismerteti a 2. táblázat.

2. táblázat: A lemaradó térségek termelési eredményei 1990-ben az országos (jugoszláv) átlaghoz viszonyítva

Megnevezés	Mértékegység	Mennyiség	Arány
Villamos energia	millió Kwh	26 757	32%
Szén	ezer tonna	35 066	46,2%
Nyersacél	ezer tonna	2 366	58,1%
Vas sínek	ezer tonna	1 349	82%
Bauxit	ezer tonna	1 004	92%
Só	ezer tonna	34	90%
Nyers ólom	ezer tonna	97	77%
Dohánytermelés	tonna	35 763	64%
Fűrészáru	ezer m ²	1 733	47%
Hűtőszekrény	ezer db	637	65%

Forrás: Jugoszláv Statisztikai Évkönyv 1991.

1939-ben, Koszovót nem számítva, a gazdaságilag fejletlenebb köztársaságokban háromszor kevesebb elektromos áramot, kétszer kevesebb szenet, 1/3-szor kevesebb fűrészárut termeltek, mint országos szinten. Mindez bizonyítja, hogy ezekben a térségekben a természeti adottságok és javak kihasználása sokkal alacsonyabb szinten volt.

Az átfogó, dinamikus fejlődés és a nagy strukturális változás kiterjedt minden köztársaságra és tartományra, de eltérő intenzitással és eltérő szinten folyt, attól függően, honnan indult a fejlődés az adott térségben. Az átlagos évi társadalmi terméknövekedési arány 1947–1990 között kiegyensúlyozottnak mondható, Montenegróban 4,2%, Macedóniában és Szlovéniában pedig 4,8%. A GDP éves növekedési aránya alacsonyabb volt Montenegróban, Bosznia-Hercegovinában és Koszovóban, de az egy főre eső átlagos éves növekedési arány köztársaságonként és tartományonként nagyobb eltéréseket mutatott. A társadalmi termék egy főre eső, átlagos növekedése Szlovéniában 4,0%, Koszovóban 1,6% volt. Ennek az volt az oka, hogy Koszovóban sokkal gyorsabb ütemű volt a népszaporulat növekedése, mint Szlovéniában, utóbbiban jobb volt a termelés megszervezése és nagyobb volt a munka termelékenysége.

A Gazdaságilag Lemaradó Köztársaságok és Koszovó Tartomány Fejlesztési Alapja a tőke áthelyezésére szolgált. Ez a folyamat különösen kifejezésre jutott az 1974-es alkotmány meghozatala után, amikor a köztársaságok széles körű jogokat és államra jellemző tulajdonságokat is kaptak. Akkor kezdődött a küzdelem, hogy a gazdag köztársaságokból (Szlovénia, Horvátország) kihúzzanak minél több pénzt, és átcsoportosítsák a fejlődésben lemaradó térségek részére.

A Fejlesztési Alap arra szolgált a köztársaságok politikai oligarchái számára, hogy a pénzt tetszés szerint, határozott piaci kritériumok nélkül osszák. Klasszikus példája volt ennek a gyakorlatnak a bosznia-hercegovinai Velika Kladušan működő Agrokomerc mezőgazdasági- feldolgozó üzeme, és a cazini térségre fordított több száz millió dollár. A projekt fő felelősei Hamdija és Hakija Pozderac voltak, a Cazin térségéből származó boszniai nagyon befolyásos politikai testvérpár.

A legnagyobb probléma, hogy az Alapnál a rendelkezésére álló tőkét sokszor terv nélkül költötték, a köztársasági és a tartományi vezetés ipari létesítményeket építtetett a „saját maga” udvarában anélkül, hogy foglalkozott volna a költségek megtérülésével azzal, hogy hasonló létesítmények már léteztek a többi köztársaságban.

Ezt támasztja alá, hogy minden köztársaságnak volt saját vasműve: Szerbia – Szendrő (Smederevo), Horvátország – Sziszek (Sisak), Szlovénia – Štore, Macedónia – Skopje, Montenegró – Nikšić, Bosznia-Hercegovina – Zenica; vagy olajfinomítója: Szerbia – Pancsova

(Pančevo), Horvátország – Sziszek, Rijeka, Szlovénia – Muraszombat (Murska Sobota), Bosznia-Hercegovina – Bosanski Brod, Macedónia – Szkopje.

Az új gyárak építéséről a politikai döntéseket általában „szépített” megvalósíthatósági tanulmányok alapján hozták meg, és ezért került sor a téves befektetésekre. Olyan létesítmények keletkeztek, amelyeknek létrehozására tíz meg tíz, sőt több százmillió dollárt költöttek, de soha nem kerültek átadásra vagy nem lettek jövedelmezőek (ilyen volt például a Medijapan lemezgyár Kraljevóban, a Feni üzem Kavadarin, az Obrovaci „Jadral” stb.) – Miša Brkić ismert szerb gazdasági újságíró szóbeli közlése szerint.

A tőke ilyen mértékű felelőtlen felhasználása lehetséges volt, mert Jugoszlávia az 1970–1980-as időszakban óriási külföldi hiteleket vett fel, és ilyen alapon óriási összegű külföldi tőke áramlott be az országba (Prašnikar 2005).

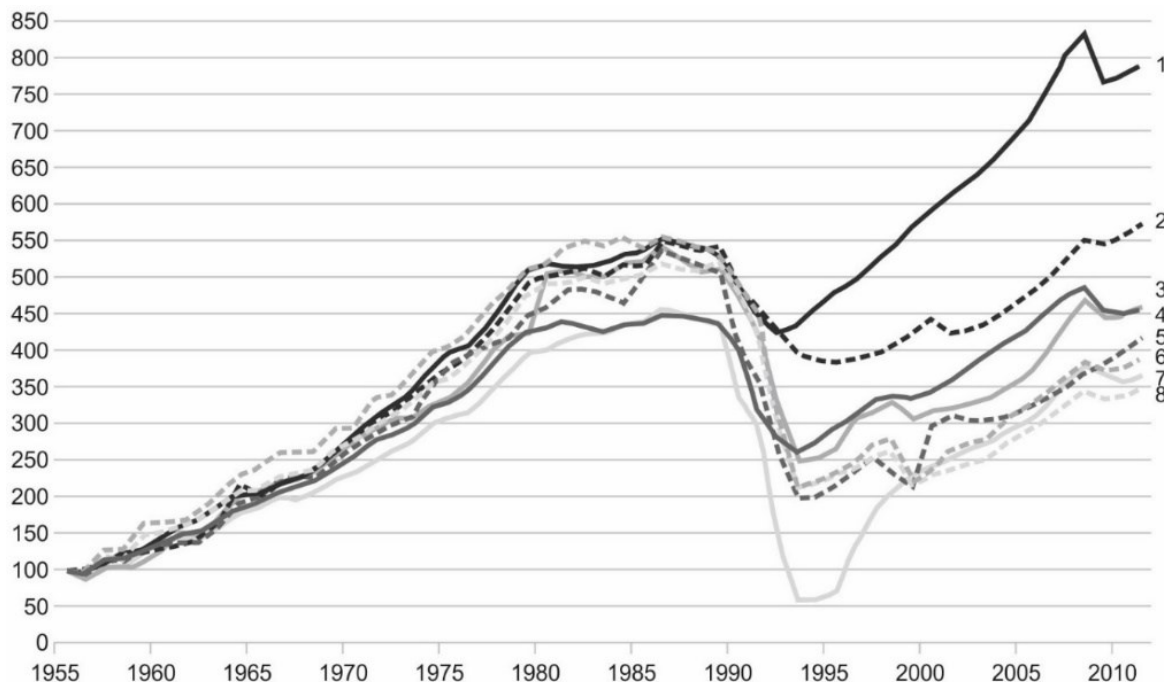
Szerbia és a Vajdasági Autonóm Tartomány gazdaságfejlesztés politikáját az 1947–1980 között lezajlott iparosítási folyamat határozta meg leginkább, amikor a „bármilyen áron” történő gyors iparosítás volt a jellemző.

Az erőltetett iparosítás nagy nyomot hagyott a Vajdaság gazdaságán, és ez nagymértékben módosította a régió struktúráját. A Vajdasági tartományon belül a mezőgazdaság részaránya az 1952. évi 43,4%-ról, 1984-re 26,5%-ra csökkent, míg az ipar részaránya ugyan ebben az időszakban 21,8%-ról 38,6%-ra emelkedett (Nikolić 1996). Bár Jugoszlávia piacgazdaságként működött több szempontból is, de valódi tőkepiac nem létezett, a munkaerő piacot pedig nem ismerték el (pedig de facto létezett, kifejezett munkanélküliséggel és bérkülönbségekkel, az azonos képzettségi kategóriákon belül, a foglalkoztatási ágazattól függően).

A politikai elképzelések nagy befolyást gyakoroltak az árupiacra, ami negatívan hatott a fejlettebb mezőgazdasággal rendelkező területekre, akadályozva a természetes fejlődést (Vajdaság az erőltetett iparosítási akadályok nélkül még gyorsabb fejlődést tudott volna realizálni és akár horvátországi fejlettségi szintet is elérhette volna). Az élelmiszeripari termékek iránti kereslet növekedése ugyan némileg kompenzálta az elmaradt növekedést, de a hasonló adottságú horvátországi Szlavónia fejlődése jól példázza a Jugoszlávián belüli szerb gazdaságpolitika hibás irányát. A nagy állami vállalatok részéről nem volt valódi érdeklődés a nem művelt szabad termőföldek megvásárlása iránt, aminek következményeként 8%-ról 17%-ra emelkedett a társadalmi tulajdonban lévő termőföld aránya.

Ez a folyamat a 70-es évek elejétől kezdődik el. Vajdaságban a termőföldnek több mint 42%-a társadalmi tulajdonba került (a társadalmi tulajdonú agrárgazdaságok dominanciája ekkor válik meghatározóvá). Ez magasabb arány, mint a régió többi országában, illetve a többi tagköztársaság esetében. „Ma már nem meglepő, de az 50-es évek tulajdonosi struktúráváltása – más régiókkal ellentétben – kedvezőbb termelési eredményeket hozott, mint a kis magángazdaságok termelési adatai” – Szecsei Mihály professzor szóbeli közlése szerint. Ezt azzal magyarázta, hogy a nagy kombinátokban dolgozók között szinte mindenkinek volt még saját földje is, így nem érezték magukat „kisemmizve” az itt élők. Szerbián belül a termőföldek jelentős része tehát a mezőgazdasági termelészövetkezetek és agrártevékenységet is folytató nagy állami vállalatok tulajdonába kerültek (Bakó 2019e). Vajdaságban a mezőgazdasági vállalatok 11%-a nagyvállalat volt. A gazdaság fejlesztése a modern külföldi technológiák átvételével valósult meg, amely alapvetően tömegtermeléssel foglalkozott (túlnyomó többségben német és holland gyártástechnológia, a műtrágyagyártás területén pedig japán licenc volt a meghatározó) (Vujatović-Zakić 1993). Jugoszlávia felbomlását követő húsz évvel is Szlovénia fejlődése a leggyorsabb (6. ábra).

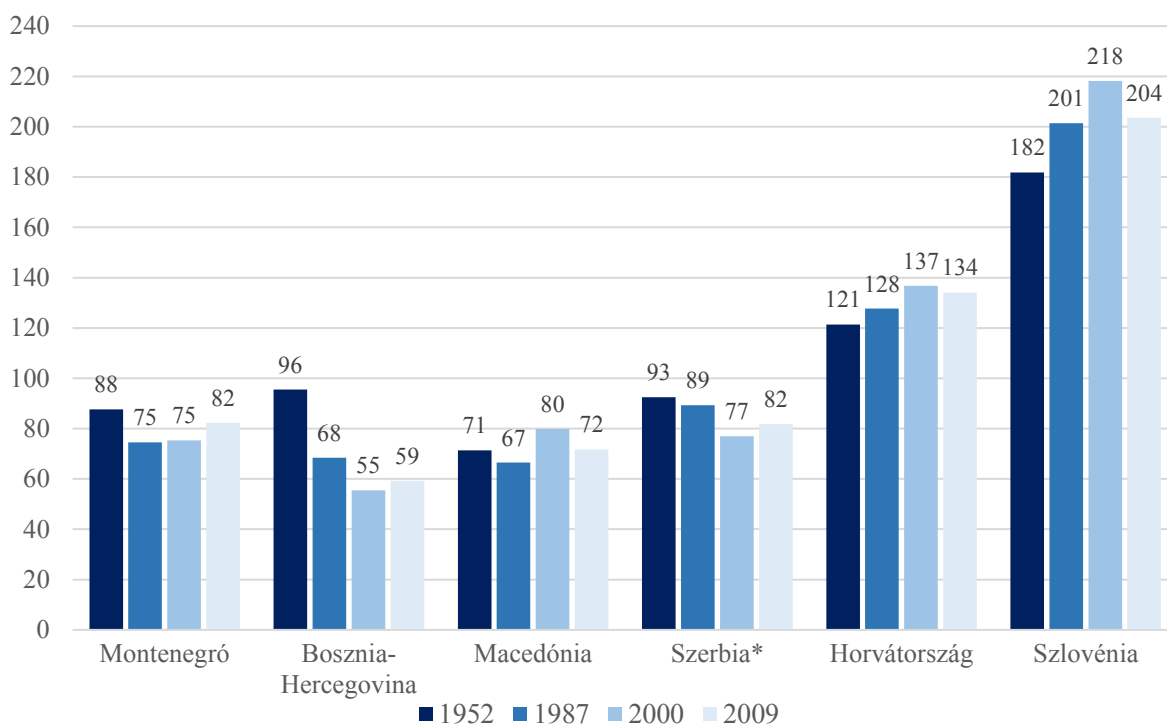
6. ábra: A volt Jugoszlávia köztársaságainak és Szerbia tartományainak gazdasági pályái 1955–2011 között (1955 = 100)

Jelmagyarázat: 1 – Szlovénia; 2 – Macedónia; 3 – Horvátország; 4 – Montenegró; 5 – Koszovó; 6 – Vajdaság; 7 – Bosznia-Hercegovina; 8 – Közép-Szerbia.

Forrás: Rodríguez-Pose – Stermšek 2014 alapján saját szerkesztés.

7. ábra: Különbségek a (poszt)jugoszláv (tag)köztársaságok gazdasági fejlődésében, egy főre jutó GDP, 1952–2010

Megjegyzés: Egy főre jutó bruttó nemzeti termék (1952–1987), illetve bruttó hazai termék (2000–2009) (poszt)jugoszláv átlaga = 100%; * – Koszovó adataival együtt.

Forrás: Klanjšek 2014 alapján saját szerkesztés.

A 6. és a 7. ábrából egyértelműen levonható az a következtetés, hogy a jugoszláv utódállamok közül Szlovénia fejlődése töretlen, és bár Horvátország gazdasági növekedésében a 2008-as válság komoly nyomott hagyott gazdasági előnyük a többiekkel szemben megkérdőjelezhetetlen.

Jugoszlávia volt tagköztársaságainak gazdasági teljesítményét nem a függetlenné válás ténye, hanem sokkal inkább annak a folyamata befolyásolta. Szlovénia a függetlenné válását követően nem teljesített jobban, mint mondjuk Bosznia-Hercegovina vagy akár Koszovó.

Szlovénia jó gazdasági teljesítményének egyik oka, hogy csekély anyagi és emberi áldozattal sikerült kivívnia önállóságát, míg Montenegró és Macedónia zökkenőmentes kiválása hozzájárult ahhoz, hogy e két kis ország a nagyon eltérő gazdasági háttér és bázis ellenére is jobb eredményeket érjen el a többi posztjugoszláv állam eredményeinél.

A legsikeresebb posztjugoszláv tagköztársaság, Szlovénia kiváló eredményeinek legfőbb oka mégis az, hogy következetesen nyitott gazdaságként működött, azaz a háborús konfliktusok és a belső piac elvesztése ellenére fenntartotta a szabadkereskedelmi kapcsolatait az Európai Unió országaival, illetve szoros kapcsolatokat ápolt a korábban Jugoszláviával kooperáló államokkal, szemben a többi volt jugoszláv országgal, amelyek gazdaságilag elszigetelődtek/bezárkóztak.

A volt Jugoszlávia makrogazdasági helyzetének alakulását vizsgáló kutatópáros, Andrés Rodríguez-Pose és Marko Stermšek állításai véleményem szerint is helytállóak. Míg Macedóniában (ma Észak-Macedónia), Koszovóban és Bosznia-Hercegovinában a politikai stabilitás hiánya, illetve az ezzel párosuló kevés külföldi befektetés volt az egyik legnagyobb hátráltató ok a fejlődésben, addig Montenegróban és Horvátországban a túlságosan egysíkú, azaz a turizmusra épülő gazdaságpolitika a fejlődés gátlója. Szerbiában a háború és a gazdasági embargó okozta károk mellett a lassú struktúraváltás, az elmaradott technológia és közigazgatási rendszer mind-mind közrejátszottak ahhoz, hogy csak lassan kezd „magára találni” a szerb gazdaság (Rodríguez-Pose – Stermšek 2014). Az utóbbi három év jobb makrogazdasági mutatói – köztük a kiugróan magas FDI – viszont nagyon biztató, ami akár gyors fejlődéshez is vezethet a következő években.

2. Az átmenet és az önálló Szerbia fejlődéstörténeti folyamatai

Jugoszlávia és az egységes gazdasági térség széthullásához vezető folyamat azzal kezdődött, hogy Szerbia 1989-ben elhatározta, megszünteti az együttműködést a szlovén cégekkel és Slobodan Milošević szerb elnök november 29-én – Jugoszlávia 56 évvel korábban történt kikiáltásának napján – gazdasági téren hadat üzent Szlovéniának (mely ellentmondás politika-történetileg is nehezen emészthető).

2.1. Jugoszláviavégnapjai, az egységes gazdaság széthullásának folyamata

Mielőtt széthullott volna a háború viharában és az alapítók utódainak vérontásával, Jugoszláviának volt még egy utolsó esélye, hogy a szocialista rendszert megreformálja, korszerűsítse, és átalakítsa kapitalista rendszerré.

Ezt a feladatot vállalta magára Ante Marković jugoszláv miniszterelnök. Elképzelése az volt, hogy megvalósítja a „jugoszláv peresztrojkát”, ami, ha megtörténik, az ország akár még komoly eséllyel csatlakozhatott is volna az Európai Gazdasági Közösséghez. A nemzetközileg is elismert közgazdász az átalakítás folyamatát gazdasági reformokkal és a jogállam kiépítésével kezdte. Új pénzügyi reformot vezetett be, az ún. konvertibilis dinárt. Váratlanul a dolgok javulni kezdtek, és hirtelen megnöttek a devizatartalékok.

A reformok megvalósításában Marković legfontosabb munkatársa Veselin Vukotić, montenegrói közgazdász volt, akinek a mindössze 11 cikkelyből álló „Privatizációs törvénye” lett a „lelke a tranzíciónak”. A magánosítás folyamatában némi nehézséget okozott, hogy a többi szocialista országhoz képest nemcsak állami, hanem az említett ún. társadalmi tulajdon is létezett.

A dolgozók az életkoruk, a munkában eltöltött éveik és betöltött munkakörük alapján kaptak a vállalat részvényeiből, mely érdekelte tette őket a vállalat nyereségének növelésében (általános hatékonyság emelkedés). Az eredményeket tekintve a program elérte célját (Cerović 2003). Az általános gazdasági helyzet nagyon rövid időn belül teljesen megváltozott, liberalizálták az üzleti feltételeket, és az addig nem tapasztalt vállalkozói kedvnek köszönve több száz magáncég alakult, valóságos általános üzleti optimizmusról beszélhetünk. Másfél év alatt Jugoszlávia külföldi adóssága 21,5 milliárd dollárról 12,2 milliárd dollárra csökkent, az infláció értéke az 1989. december havi 56%-ról, 1990. januárra 17,3%-ra, februárra 8,4%-

ra, míg március hónapra már 2,4%-ra csökkent. A devizatartalékok az 1987. év végi 1,8 milliárd dollárról 1989 végére 6 milliárd dollárra emelkedett, 1990. év közepére pedig értéke már meghaladta a 10 milliárd dollárt (Mrak 1992).

A szabad parlamenti választások a volt jugoszláv tagköztársaságokban nagyjából egy időben kerültek sorra. Szlovéniában hatpárti koalíció alakított kormányt (DEMOS), s míg Horvátországban egy jobboldali gyűjtőpárt a Horvát Demokratikus Közösség (HDZ) nyerte a választásokat, addig Szerbiában a kommunista utódpárt nyerte meg a választásokat (SPS) (Szilágyi 2004).

Tehát míg Szlovéniában és Horvátországban keresztény-konzervatív, kommunistaellenes, Közép-Európához és a nyugati civilizációhoz szorosan kötődő kormányok alakultak,¹⁷ addig Szerbiában egy szocialista berendezkedéshez ragaszkodó, ugyanakkor nacionalista retorikájú, hatalomközpontosítást célul kitűző politikai vezetés került hatalomra, amely véglegesen megpecsételte a második Jugoszlávia sorsát.

A 80-as évek végén és a 90-es évek elején Jugoszláviában megjelentek az „új” nemzeti vezetők, új ambíciókkal. Először Szerbiában, majd Horvátországban vált túlságosan politikai és gazdasági szinten is „patriótává” a hangulat, amit a tagköztársaságok a nemzetállam megteremtésére irányuló törekvései még tovább nehezítettek.

Ezzel párhuzamosan a szocializmus és az öngazgatás iránti nosztalgia erősebb volt a reform kísérleteknél, a tranzíciónál, és a populizmus jó termőtalajának bizonyultak.¹⁸ Ezek a jelenségek Ante Markovićot és a reformjait politikailag halálra ítélték. Jugoszlávia széthullásáért és a háborúért a volt ország területén, a nemzetközi közösség Miloševićet és Szerbiát tartotta bűnösnek, még hozzá nem ok nélkül. A Jugoszláv Néphadsereg (JNA) tábornoki kara fokozatosan feladta jugoszlávista álláspontját és Milošević nagyszerb politikája mögé sorakozott fel (Gulyás 2005), amivel egyenes út vezetett az 1991 nyarán elkezdődött fegyveres összecsapásokhoz és a 4 éves háborúhoz. Az ENSZ ennek következményeként a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságra (JSZK – Szerbia és Montenegró közös állama) szankciókat rótt ki, tulajdonképpen teljes gazdasági embargót. A büntető intézkedések az Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsának 757. határozata alapján, 1992. május 30-án léptek életbe (United Nations Security Council, 1992).

¹⁷ Magyar Külpolitikai Évkönyv 1990. Külügyminisztérium, Budapest.

¹⁸ Magyar Külpolitikai Évkönyv 1991. Külügyminisztérium, Budapest.

Az áruipiaci kínálat kelet-közép-európai szemmel „nyugati” volt, az ipar és ezen belül az élelmiszeripar versenyképessége és a termelékenysége a 70-es és 80-as években komoly export sikereket ért el. A hiányosságok a kínálati piacon jelentkeztek, de az üzleti és technológiai újítások némileg kompenzálták minőségükkel a szűkös árukínálatot (kevés termék a boltok árukínálatában, de annak minősége nyugat-európai színvonalú).

2.1.1. Ajugoszláv gazdaság jellemzői a széthullás időszakában (1991–2000)

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságra, majd a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságra (Szerbia – magában foglalva Vajdaságot és Koszovót – Montenegróval együtt) a 90-es években a gazdasági és társadalmi válság volt jellemző. A 90-es éveket a folyamatos gazdasági embargók és a világ többi részétől történő teljes izoláció jellemezte. A gazdasági teljesítmény visszaesése, a GDP kétszámjegyű csökkenése az összeomlás jeleit mutatták. A gazdaság teljesítménye minden ágazatban csökkent. A politikai bizonytalanság és a tranzíció folyamatának kezdetei, illetve a külföldi embargó mind hozzájárultak a recesszió kialakulásához, és a nacionalizmus erősödéséhez, amivel párhuzamosan az autonómiát célzó törekvések tendenciájának erősödése is megfigyelhető volt Vajdaságban és Koszovóban.

A múlt évezred utolsó évtizedéről részletes összefoglaló anyag, ismereteim szerint nem készült, csak annak néhány rövid pár évet felölelő periódusáról készítettek szerb közgazdászok gazdaságpolitikai tanulmányokat (Első és Második Avramović program, NATO bombázások ipari veszteségei, hiperinfláció okai és hatásai stb.), mint pl. Avramović (1996) *Rekonstrukcija monetarnog sistema Jugoslavije i pobjeda nad inflacijom* vagy Arsić (2016) *Dugoročne posledice ekonomskog sloma privrede Srbije... c. könyve.*

Ennek számos oka van, egyrészt, a „nem normális” polgárháborús időkben nem mutatott érdeklődést senki a makrogazdasági folyamatok alakulása iránt, a szerb kormányzat minden szinten próbálta a valóságos helyzetet árnyalni vagy teljesen eltitkolni, ráadásul gazdasági csődről és visszafejlődésről még a szakértőknek sem hálás dolog írni. A Vajdaságban bekövetkező gazdasági változásokról pedig még nehezebb hiteles képet adni, mivel Szerbián belül a tartomány 1990. szeptember 28-án elveszítette függetlenségét, amivel párhuzamosan megszűnt a tartomány statisztikai hivatala is. A gazdasági reformok folytatásához szükséges politikai akarat 1991-ben mélypontra jutott, így Ante Marković lemondott a tisztségéről. Kudarcba fulladt az az elképzelés/törekvés, hogy a sikeres gazdasági reform érdekében az egész

társadalom, azaz a politikai vezetés és a lakosság a közös siker érdekében összefog. (Devetaković et al. 2012). A nacionalista érdekek felülírták a reformokba vetett hitet, a program támogatói kisebbségbe kerültek az ellenzökkal szemben. Jugoszlávia fenntartására az ún. „új kiegyezés” létrehozására a legutolsó kísérlet a hat köztársasági elnök 1991. március 28-tól június 6-ig tartó spliti tárgyalássorozata volt (Gulyás 2005). Az eredménytelen egyeztetések után 1991. június 25-én Horvátország, majd június 26-án Szlovénia kihirdette függetlenségét és kilépését Jugoszláviából.

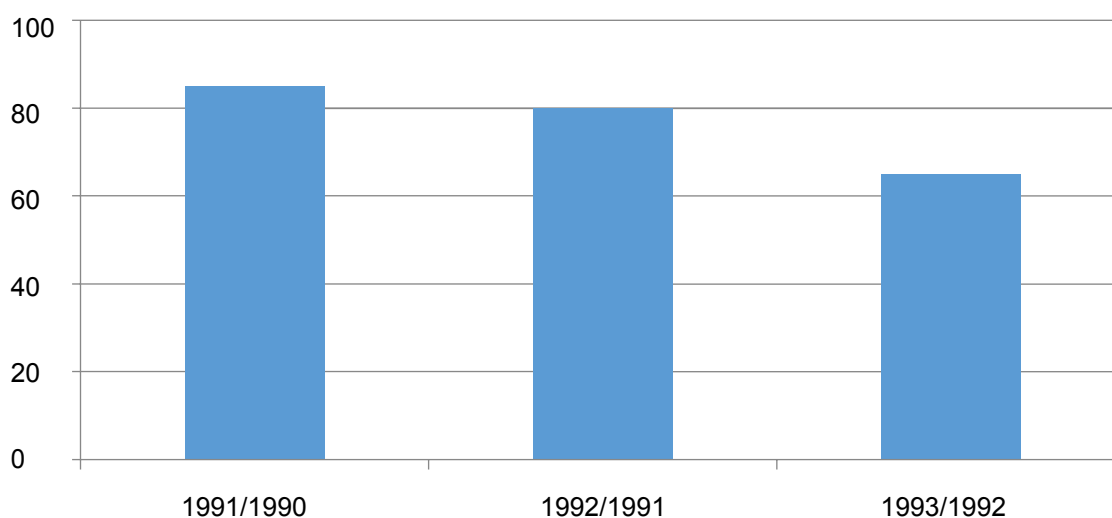
2.1.2. A Jugoszlávia elleni gazdasági embargó – Csőd és káosz

A politikai stabilitás hiánya, a háborús állapot még súlyosabbá vált, amikor 1992. május 30-án az ENSZ a Biztonsági Tanács 757. sz. határozatával elrendelte az ország teljes gazdasági embargóját. Kis-Jugoszlávián belül Szerbia gazdaságfedezet nélküli adóssága elérte a 24,4 milliárd dinárt (hozzávetőlegesen 2 milliárd dollárt), ami akkor megfelelt a jugoszláv veszteségek felének (55,5 milliárd dinár). A szankciók bevezetését követő hónapban azonnal 100 ezer munkavállaló veszítette el munkahelyét. A kormány bevezette a bérek, az áru- és szolgáltatások teljes ellenőrzését (42 dolláros garantált havi minimál bér, minden élelmiszer cikk forgalmazásának monopóliuma, befagyasztotta az áruk 52 százalékának az árát, a dinár e közben 670 százalékkal devalválódott és megtörtént egy újabb denomináció). A számos egyéb intervenciós intézkedéseknek köszönhetően az 50-es évekhez hasonló gazdasági irányítás alakult ki Kis-Jugoszláviában. Milošević és pártja, a Szerb Szocialista Párt (SPS) domináns szerepének következményeként a hagyományos külkereskedelem is megszűnt, eltűntek a legnagyobb külkereskedelmi vállalatok: Geneks, Ineks, Jugoslavija komerc, Progres, Jugometal, Hempro (Rosić – Đorđević 1996).

Az előző évszázad utolsó évtizedében a legkritikusabb az 1991–1993 közötti időszak volt, amikor a termelés minden területen folyamatosan csökkent.

A 8. ábrán a termelés mennyiségének folyamatos csökkenése látható. 1991-ben 1990-hez viszonyítva a csökkenés aránya 15%-os, '92-ben '91-hez viszonyítva 20%-os, míg '93-ban az előző évhez képest további 35% a csökkenés figyelhető meg. A válság a feldolgozóipart érintette a legsúlyosabban. A gazdasági embargó ugyan a háborúnak nem vetett véget, de megsemmisítette Jugoszlávia ipari és technológiai fundamentumait (Kracun 2003).

8. ábra: Kis-Jugoszlávia termelése 1991–1993 között, az előző évhez viszonyítva

Forrás: Rosić–Đorđević 1996 alapján.

A jugoszláv gyárak elvesztették hagyományos piacaikat, amelyet más országok vállalatai vettek át. Az ország legnagyobb tragédiáját azonban a 90-es évekre jellemző elvándorlás okozta (okai: háborúban való részvétel elutasítása, rohamosan csökkenő életszínvonal stb.), becslések szerint az értelmiség mintegy 20 százaléka elvándorolt (Rosić – Veselinović 2006), a magyar kisebbségen belül ez a hányad feltehetően még magasabb volt (3. táblázat).

3. táblázat: A termelés csökkenésének okai 1991–1993 között

Tényező	Leírás
Kapacitás elégtelen kihasználtsága	Rossz/alkalmatlan menedzsment, a dolgozók motivációjának teljes hiánya. A termelés és a fizetés között semmilyen összefüggés nem létezett.
Elbocsátások	Túlméretezett állami szektor, ahol a foglalkoztatottak sorsáról a döntés nem a teljesítménytől függ, hanem az egyén politikai hovatartozástól.
Kényszerszabadság	A vállalatok nehéz működési körülményeiből adódó kényszerszabadságok, amelynek elsődleges célja a felelősség elkerülése.
Fizetéképtelenség	Hitelfelvétel, a tartozások növekedése, majd a törlesztés ellehetetlenülése.
Értékesítés visszaesése	A piaci mechanizmusok ismeretének hiánya miatt, a fogyasztói kör/fogyasztói hálózat nem bővíthető.

Forrás: Rosić –Veselinović 2006 alapján.

A vállalatok említett problémái a piacgazdaságra való átállással többnyire megoldódtak a kelet-közép-európai országokban, azonban déli szomszédunknál a teljes gazdasági embargó ennek a természetes átalakulásnak a lehetőségét is megakadályozta. A tranzíciós társadalmakban az ipari termelésnek van különösen nagy szerepe a gazdasági folyamatok zavartalan

működésének fenntartásában. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a tranzíció miatt kialakult új áthidalásában a legfőbb szerepet ez az ágazat játssza, de Jugoszláviában ennek pont az ellenkezője volt a jellemző.

A mezőgazdasági termelés enyhébb csökkenése a magángazdaságok és termelősövetkezetek sikeres működésének volt köszönhető, amelyek a teljes ágazat volumenének közel háromnegyedét biztosították. A mezőgazdaság „egészséges” szerkezete hozzájárult ahhoz, hogy a vállalatok felismerjék a magántulajdon szükségességét (Vujatović-Zakić 1993).

A regionális fejlődést az 1991-ben meghozott területszervezési törvény¹⁹ és az 1996-os területrendezési törvény²⁰ támogatta. Az első törvénnyel a közigazgatási kerületek, a második a makrorégiók megalakítása volt a cél. A törvények megalkotásával és érvényesítésével a regionális gazdasági fejlődés volt a cél. A törvények bevezetése előtt a regionális politikát nagyon szűken értelmezték és kiegyenlítették a fejletlen régiókra vonatkozó politikával (a fejletlen területeket mégis egy egész történelmi korszak választotta el egymástól ugyanakkor haladás történt a munka, területi megosztásnak ösztönzésében, a rendelkezésre álló nyersanyagok és természeti adottságok alapján. E törvények alap gondolata a regionalizáció volt, a kisebb területi egységekre (régiókra) történő felosztás) (Mihailović 1982).

Az 1996-os területszervezési terv Szerbia területén 34 funkcionális területet különít el (Közép-Szerbiában 20, Vajdaságban 8 és Koszovóban 6), ahol egy regionális központ vagy az adott terület központja, amely három vagy több település területét fedi le, legalább 100 ezer lakossal.

Az 1996-os törvény külön választja az ún. tervezési régiókat, összesen 13 régiót határoz meg, amelyekre regionális területi terveket kellett készíteni: 1. Belgrád város; 2. Kolubara, Mačva és Podrinje; 3. Duna régió és Braničevo; 4. Morva régió és Šumadija; 5. Timok régió; 6. Nišava régió és Toplica; 7. Dél-Morava; 8. Nyugat-Morava és Pešter; 9. Zlatibor-Zlata régió; Dél-Bánát; 10. Közép- és Észak-Bánát; Dél-Bácska és Szerémség; Észak-Bácska.²¹

Legjobban funkcionális régiók feleltek volna meg a területi – regionális tervezés igényeinek, mivel ezáltal a természeti és társadalmi tényezőket integráltan lehetett volna kezelni, és

¹⁹ Területszervezésről szóló törvény – Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije (Sl. glasnik RS 47/91).

²⁰ Területrendezési törvény – Zakon o prostornom planu Republike Srbije (Sl. glasnik RS 13/96).

²¹ Területrendezési törvény – Zakon o prostornom planu Republike Srbije (Sl. glasnik RS 13/96).

ennek a kritériumnak az alkalmazása a városi térség területrendezésébe is bekerült volna. A regionális tervezés a regionális fejlesztési politika Kis-Jugoszláviában a hangsúlyt a városi dimenzióra helyezte (Plestina 1992). A legfőbb problémát az okozta, hogy a régiók nem szakosodtak olyan gazdasági tevékenységre, amelyben a többi régióhoz viszonyítva előnyt élveztek volna (Ocić 1998).

A központi kormányzat a termékek minél szélesebb skálájának előállítását ösztönözte minden régióban, ám ez sikertelennek bizonyult.

Az 1992-es teljes gazdasági blokád bevezetését követően azon régiók, amelyek a mezőgazdaság fejlődésére támaszkodtak, kevésbé váltak az embargó áldozataivá, mint az ország ipari és szolgáltatási központjai, hiszen a hanyatlás itt nem volt olyan súlyos mértékű, mint bármelyik más gazdasági ágazatban. A kedvező természeti adottságok, különösen a Vajdasági Autonóm Tartomány esetében lehetővé tették, hogy a régió a többinél a kedvező körülmények miatt gyorsabban fejlődjön. Vajdaság mellett a főváros, Belgrád volt a legfejlettebb régió (Bakó 2019b).

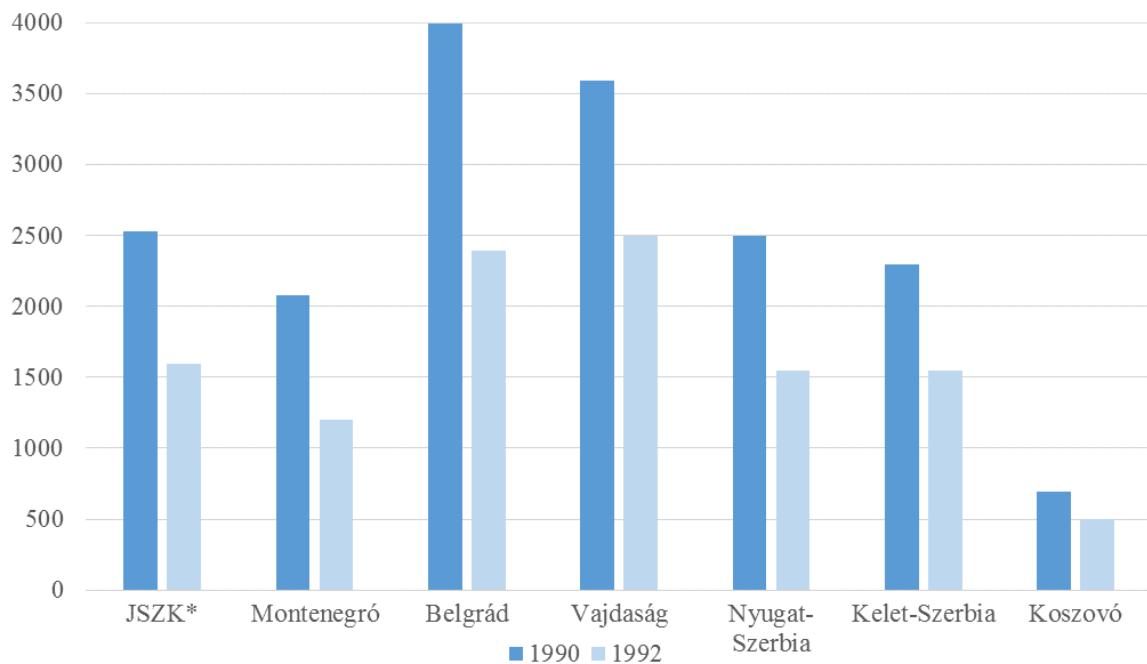
A polgárháború kezdetekor a legnagyobb gazdasági megtorpanás a volt szövetségi főváros, Belgrád esetében figyelhető meg (9. ábra).

A Kis-Jugoszláviának ugyanazzal a problémával kellett szembenéznie, mint a 80-as években Jugoszláviának, azaz a befektetések elmaradásával, ami a gazdasági hanyatlást okozta.²² Az állam domináns szerepe mellett, ami korlátozta a vállalkozói tevékenység fejlődését, a gazdaság zártsága miatt egyáltalán nem érkezett külföldi tőke. Ezek a folyamatok magától értetődően az állami vállalatok hatékonyságának drámai csökkenését eredményezték.

A hanyatló gazdaságban az ipar gyengülése és a finanszírozási szükségletek hiperinflációhoz vezettek (Devetaković 1996). A fedezet nélküli pénzkibocsátás drasztikus áremelkedést vont maga után, ez 1993-ban érte el a csúcspontot, ekkor naponta emelkedtek az árak. A pénz ilyen körülmények között elveszítette a reális értékét és az állami szférában minden szinten spekulatív folyamatok indultak el, amit az állami közigazgatás már egyáltalán nem tudott kontrollálni. Ennek következtében a feketegazdaság részaránya egyre nagyobbá vált, sőt meghaladta a hivatalos gazdaság méretét, főleg a kereskedelem és a szolgáltatások területén.

²² Cégvezetés havilap 6. száma. 1998. augusztus 1. – Jugoszláv Válságkrónika cikk.

9. ábra: A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság régióinak fejlettsége (dollar/fő)

Forrás: Devetaković 1996 alapján saját szerkesztés.

Ezt a folyamatot leginkább a nem megfelelő gazdaságpolitika és a közigazgatási intézmények működésének hiányosságai okozták. Az intézmények nem szabályozták a folyamatokat, amelyek meghatározták volna a gazdasági szereplő tevékenységét. A törvények és szabályok elvileg kijelölték a gazdaság működési feltételeit, de azt nem tartották be a felügyeleti szervek és így igazi gazdasági anarchia alakult ki. Az életszínvonal csökkenése miatt, a teljes társadalom megérezte ezeket a problémákat. A gazdasági és technológiai lemaradás mellett, erre az időszakra jellemző a növekvő társadalmi egyenlőtlenség, a szegénység és a borús jövőkép kialakulása.

Az állam a bankszektort a Dafiment és Jugoskandik bankok által irányította. Piramis rendszer segítségével elérték azt a célt, hogy a polgárok itt helyezték el a megtakarított pénzüket. A koncepció alapelve az volt, hogy az új ügyfelek pénzbetéteikkel biztosítják a plusz pénzeket, amelyekből a bank fedezi a már meglévő ügyfeleknek fizetendő magas kamatokat. A bankok fennmaradása az ügyfelek számától függött, továbbá attól, hogy az ügyfelek milyen gyakran vették fel a megtakarított pénzüket. Miután a lakosság elveszítette az említett bankokba vetett bizalmát, hirtelen, pánikszerűen megrohamozták a két bank fiókjait és a szerencsésebbek visszakapták pénzüket, míg a lakosság jelentősebb része elveszítette a teljes

betétjét. Az állam pénzkibocsátással és piramisszerű banki struktúrával elszívta a polgároktól a pénzt, és elszegényítette őket.

2.1.3. Avramović gazdasági reformja

A gazdasági helyzet javulásának kezdetei az 1994-es Avramović-féle programhoz fűződnek. A terv alapvető célkitűzései között a tulajdonjog védelme és a valódi piac erősítése volt. A program az új dinár bevezetésével kezdődött, amelynek árfolyama megegyezett a német márkával. A következő időszakban visszafogták az állami fogyasztást és az adóalap bővítésével növelték az állami bevételeket. Az árfolyam megszilárdításának és az üzleti kockázatok csökkenésének következtében, a kamatok csökkenése mellett megindult újra a termelés. A folyamat biztosította a jobb üzleti környezetet, azaz a kiszámíthatóbb gazdálkodási feltételeket, melynek köszönhetően a bankok elkezdtek újra hitelezni a vállalatoknak (Avramović 1996).

Sajnos ennek a programnak az utolsó szakasza, azaz a szerkezeti reformokra irányuló átalakítás nem valósult meg. Ezeknek a reformoknak alapja a piaci infrastruktúra erősítése és a vállalkozás megjelenéséhez és fejlődéséhez szükséges feltételek megteremtése volt. „A költségvetési hiány csökkentésével és a cégek működésének átalakulásával történő infláció elleni fellépés volt a legfőbb eredménye ennek a programnak” – Siniša Zarić, a Belgrádi Közgazdaságtudományi Egyetem professzor szóbeli közlése szerint. A 4. táblázatból láthatjuk, miként növekedett a termelés 1994-ben az iparágak többségében (csökkenés csak a kőolaj és földgáz, valamint vasérctermelésben fordult elő).

2.1.4. A gazdasági szankciók feloldása, a második Avramović-program

A múlt század utolsó évtizedében Avramović programja döntő módon hozzájárult nem csak a kis-jugoszláv gazdaság összeomlásának a megakadályozásához és stabilizálásához, hanem új piaci kultúrát, üzleti gondolkodást vezetett be. A társadalom többsége elfogadta a piac megteremtésének, az export ösztönzésének és a magánszektor erősítésének a fontosságát. Mindenki számára világossá vált, hogy az ilyen gazdasági feltételek biztosíthatnak csak hosszú távú fejlődést. Ez a gondolkodásmód szöges ellentéte volt a korábbiaknak, azaz a központi tervezés rendszerének, amely az állami és társadalmi tulajdonon alapult. Valódi rendszert érintő reform volt, ami meghatározta a gazdaság jövőbeni alakulását.

4. táblázat: Ipari termelés iparágak szerint, százalék

Megnevezés	1991	1992	1993	1994
Villamosenergia-termelés	95	92,5	93,6	103,5
Szénkitermelés	91	101,2	92,3	101,7
Szénfeldolgozás	–	–	–	–
Kőolaj és földgáz kitermelés	106	107,3	102,4	90,8
Kőolajszármazékok termelése	73	62,7	45	92,2
Vasérc kitermelés	38	220,5	65,9	36,3
Nehézfém kitermelés	76	79,6	28,8	78,5
Színesfém és érc kitermelés	94	74,3	52	103
Színesfém kitermelés	85	79,3	44,5	109,9
Színesfém feldolgozás	76	53,7	47	113
Nemesfém kitermelés	77	95,8	49,2	109,5
Nemesfémek feldolgozása	85	79,5	42,4	98
Fémfeldolgozó ipar	78	71,5	49,4	82,4
Gépipar	62	62,1	45,8	72,6
Közlekedési eszköz gyártás	64	52,7	34,3	92,7
Hajógyártás	60	60,2	36	116,8

Forrás: Jugoszláv Statisztikai Évkönyv 1995 alapján saját szerkesztés.

Az Avramović-program 1994 eleji meghirdetését követően az ipari termelés havi 2,5%-kal bővült, azonban a fellendülés 1994 végére kifulladt, mivel a monetáris politika az állandó inflációs nyomás miatt egyre szigorúbbá vált, így a piacon kevés volt az elérhető pénz.

A hivatalos árfolyam ugyan az 1 dinár = 1 német márka volt, ami azonban nem tudta megfékezni az áremelkedést (120%-os éves infláció). Az említett ok miatt az export veszteséget termelt és a termelés rövid időre csökkenésnek indult. A gazdaság 1995 második felében indult újra növekedésnek, amikor elkezdődött a Második Avramović Gazdasági Program, amelynek alapját az biztosította, hogy 1 márka = 3,3 dinár árfolyamra módosult (1995. november 25.) és a gazdasági szankciókat a daytoni békemegállapodást követően feloldották, az EU helyreállította a korábbi kedvezményes kereskedelmi kapcsolatokat Jugoszláviával. Az ipari termelés 1995 novembere és 1996 novembere között 21%-kal bővült, de még így is csak az 1989-es ipari termelési szint egyharmadát érte el.

A reformok következményeként a termelési adatok komoly emelkedést mutattak. Megállapítható azonban, hogy 1995–1998 között ugyan folyamatos volt a növekedés nemzetgazdasági szinten, de továbbra is komoly problémát okozott az állandó áremelkedés, a hazai valuta árfolyamának sérülékenysége, az állami kiadások relatív magas szintje és a foglalkoztatottak számának csökkenése. 1997-ben a szankciók megszűnésével az Európai Unió segélye és a

szerb távközlési vállalat a Telekom Srbija eladásából befolyó külföldi tőkének köszönhetően kiváló gazdasági eredmények születtek, legjobbak a háború kezdete óta (5. táblázat).

5. táblázat: Külföldi közvetlen befektetések Jugoszláviában, 1992–2000

Megnevezés	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
FDI szerződések értéke (millió USD)	251	192	125	90	203	1122	165	247	58
FDI beáramlás összesen (millió USD)	126	9,6	63	45	102	740	113	124	29
FDI a bruttó állóeszköz-befektetés százalékában	5,7	3,9	2,6	1,5	5,2	31,3	5,9	5,3	–
FDI állomány a GDP százalékában	0,7	1,7	2,1	2,2	2,8	6,0	7,8	8,6	–

Forrás: World Investment Report 2001 31. p. alapján saját szerkesztés.

Az 5. táblázat alapján jól látható, hogy GDP arányosan a közvetlen külföldi befektetések aránya JSZK-ban a program végrehajtásának köszönhetően 1995-től emelkedik. A legnagyobb probléma a szerződéses kötelezettségek be nem tartása/megszegése okozta.

6. táblázat: A Telekom Srbija tulajdonosi struktúrája, 2000

A Telekom Srbije tulajdonosai	Tulajdoni hányad
Telecom Italia a Stet International Netherlands N.V leányvállalatán keresztül	29%
OTE Görög Távközlési Vállalat	20%
Szerb kormány	51%

Forrás: Maurizio 2001.

A szerb távközlési vállalat a Telekom Srbija (6. táblázat) kisebbségi tulajdonhányad értékesítéséből származó 750 millió német márkát a szerb kormány gyártásösztönzésre és exportfejlesztésre használta fel (Maurizio 2001).

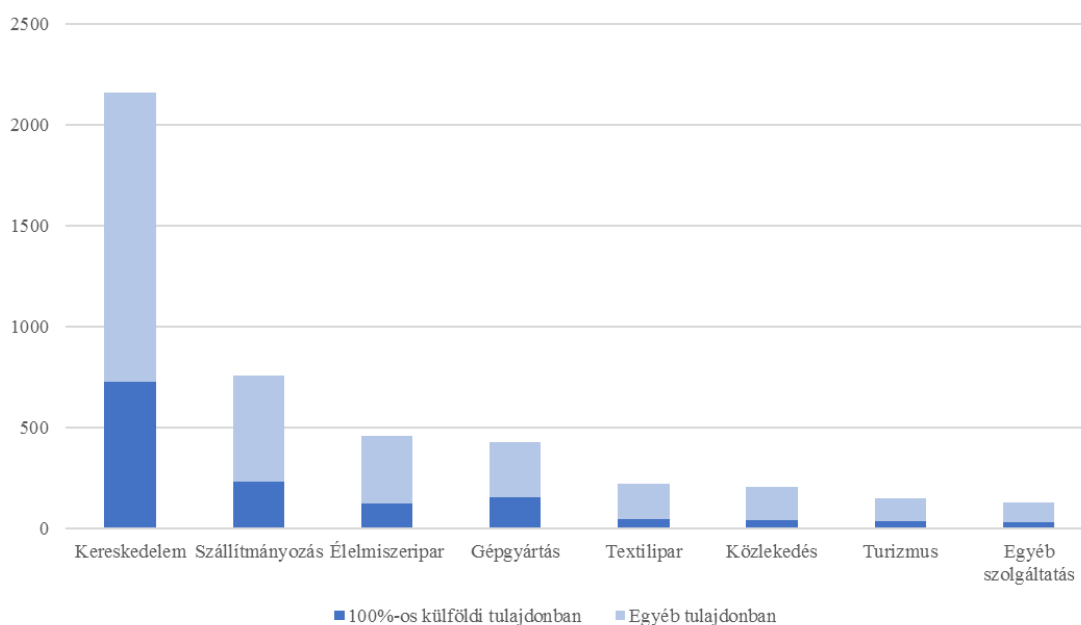
1997 végére és 1998-ra jellemző az állami költségvetési kiadások emelkedése, a nem tervezett fizetésemelkedés, az EU támogatások felfüggesztése, illetve a kereskedelmi és fizetési mérleg hiányának növekedése. Az áruk és szolgáltatások árainak emelkedése kiegészült a dinár gyengülésével, ami megnehezítette a külföldi adósság menedzselését. A legnagyobb sokkot a Jugoszlávia ellen újra bevezetett embargó, majd a NATO bombázások okozták.

A NATO támadások Szerbia tulajdonképpeni kapitulációját követően fejeződtek be, amikor az ipar, a távközlési és egyéb infrastruktúra már romokban hevert. A nagyon alacsony bázis értékek miatt 1999–2000-ben fokozatosan indult be újra a gazdaság, nagyobb fordulatot vett

a gyártás, ami a reál fizetések emelkedése is kiegészített. A gazdaságban a strukturális reformok végrehajtása elengedhetetlenné vált, ami meghatározta az ország további sorsát (Goati 2001). A 90-es évek második felében a termelési típusú beruházások háttérbe szorultak és túlnyomó többségében kereskedelmet érintő befektetések valósultak meg (10. ábra).

A lemaradást azonban hűen tükrözi az Európai Beruházási és Fejlesztési Bank (EBRD) 2002-es kimutatása, amelynek adatai alapján kiderül, hogy az egy főre jutó FDI értéke Kis-Jugoszláviában csak 14 dollár volt, ami jelentősen elmarad minden régiós összehasonlításban, hiszen ez az érték csak 17,7%-a a délkelet-európai országok átlagának és 13,7%-a a kelet-európai országokban megvalósult befektetéseknek (EBRD 2002).

10. ábra: Külföldi eszközökből finanszírozott projektek száma 1995–2000 között

Forrás: World Investment Report 2001 31. p. alapján saját szerkesztés.

A XX. század végén és a XXI. század elején a Szerbiába áramló tőke legnagyobb része a következő országokból érkezett: Németország, USA, Ciprus, Ausztria, Macedónia, Olaszország és Belgium (Statistical Supplement 2002).

Egy horizontális kép kialakításához össze kell hasonlítani a jugoszláv gazdaság teljesítményét a régió többi országának GDP-alakulásával 1990–2000 között (7. táblázat).

**7. táblázat: Gazdasági teljesítmény az átalakuló országokban, 1990–2002
(GDP az előző év százalékában)**

Ország	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	Becsült GDP 2001 (1989=100)
Horvátország	-7,1	-21,1	-11,7	-8,0	5,9	6,8	6,0	6,5	2,5	-0,9	2,9	3,8	3,5	85
Cseh Köztársaság	-1,2	-11,6	-0,5	0,1	2,2	5,9	4,3	-0,8	-1,0	0,5	3,3	3,3	2,5	106
Észtország	-6,5	-13,6	-14,2	-8,8	-2,0	4,3	3,9	9,8	4,6	-0,6	7,1	5,0	4,0	90
Magyarország	-3,5	-11,9	-3,1	-0,6	2,9	1,5	1,3	4,6	4,9	4,2	5,2	3,8	4,0	112
Lettország	2,9	-10,4	-34,9	-14,9	2,2	-0,9	3,7	8,4	4,8	2,8	6,8	7,7	4,0	75
Litvánia	-5,0	-5,7	-21,3	-16,2	-9,8	3,3	4,7	7,3	5,1	-3,9	3,8	5,9	5,2	72
Lengyelország	-11,6	-7,0	2,6	3,8	5,2	7,0	6,0	6,8	4,8	4,1	4,0	1,0	1,0	129
Szlovák Köztársaság	-2,5	-14,6	-6,5	-3,7	4,9	6,7	6,2	6,2	4,1	1,9	2,2	3,3	3,5	110
Szlovénia	-4,7	-8,9	-5,5	2,8	5,3	4,1	3,5	4,6	3,8	5,2	4,6	3,0	2,7	121
<i>Kelet-Közép-Európa és a balti államok</i>	<i>-6,6</i>	<i>-10,3</i>	<i>-2,2</i>	<i>0,3</i>	<i>3,9</i>	<i>5,4</i>	<i>4,7</i>	<i>5,0</i>	<i>3,6</i>	<i>2,8</i>	<i>4,0</i>	<i>2,5</i>	<i>2,3</i>	<i>113</i>
Albánia	-10,0	-28,0	-7,2	9,6	8,3	13,3	9,1	-7,0	8,0	7,3	7,8	6,5	6,0	116
Bosznia és Hercego- vina	-23,2	-12,1	-30,0	-40,0	-40,0	20,8	86,0	37,0	9,9	10,6	4,5	2,3	3,0	na
Bulgária	-9,1	-11,7	-7,3	-1,5	1,8	2,9	-9,4	-5,6	4,0	2,3	5,4	4,0	4,0	80
Kis-Jugoszlávia	-7,9	-11,6	-27,9	-30,8	2,5	6,1	7,8	10,1	1,9	-18,0	5,0	5,5	3,0	50
Macedónia	-9,9	-7,0	-8,0	-9,1	-1,8	-1,2	1,2	1,4	3,4	4,3	4,6	-4,1	2,0	77
Románia	-5,6	-12,9	-8,8	1,5	3,9	7,1	3,9	-6,1	-5,4	-3,2	1,8	5,3	3,5	84
<i>Délkelet-Európa</i>	<i>-7,3</i>	<i>-14,8</i>	<i>-9,6</i>	<i>-2,4</i>	<i>3,0</i>	<i>6,4</i>	<i>3,5</i>	<i>-0,5</i>	<i>-0,7</i>	<i>-3,4</i>	<i>3,6</i>	<i>4,5</i>	<i>3,6</i>	<i>79</i>
Örményország	-7,4	-11,7	-41,8	-8,8	5,4	6,9	5,9	3,3	7,3	3,3	6,0	9,6	8,0	74
Azerbajdzsán	-11,7	-0,7	-22,6	-23,1	-19,7	-11,8	1,3	5,8	10,0	7,4	11,1	9,9	8,8	62
Fehéroroszország	-3,0	-1,2	-9,6	-7,6	-12,6	-10,4	2,8	11,4	8,4	3,4	5,8	4,1	3,0	91
Grúzia	-12,4	-20,6	-44,8	-25,4	-11,4	2,4	10,5	10,8	2,9	3,0	2,0	4,5	3,5	37
Kazahsztán	-0,4	-11,0	-5,3	-9,3	-12,6	-8,2	0,5	1,7	-1,9	2,7	9,8	13,2	7,6	84
Kirgiz Köztársaság	3,0	-5,0	-19,0	-16,0	-20,1	-5,4	7,1	9,9	2,1	3,7	5,1	5,3	2,0	71
Moldova	-2,4	-17,5	-29,1	-1,2	-31,2	-1,4	-5,9	1,6	-6,5	-3,4	2,1	6,1	3,5	37
Oroszország	0,0	-5,5	-18,6	-13,0	-13,5	-4,1	-3,4	0,9	-4,9	5,4	8,3	4,9	4,1	64
Tádzsikisztán	-1,6	-7,1	-29,0	-11,0	-18,9	-12,5	-4,4	1,7	5,3	3,7	8,3	10,3	7,0	56
Türkmenisztán	2,0	-4,7	-5,3	-10,0	-17,3	-7,2	-6,7	-11,3	5,0	16,0	17,6	12,0	13,5	96
Ukrajna	-4,0	-10,6	-9,7	-14,2	-22,9	-12,2	-10,0	-3,0	-1,9	-0,2	5,9	9,1	4,5	46
Üzbegisztán	1,6	-0,5	-11,1	-2,3	-4,2	-0,9	1,6	2,5	4,4	4,1	4,0	4,5	2,5	105
<i>Független Államok Közössége</i>	<i>-0,4</i>	<i>-6,0</i>	<i>-17,4</i>	<i>-12,7</i>	<i>-14,1</i>	<i>-4,9</i>	<i>-3,4</i>	<i>1,0</i>	<i>-3,7</i>	<i>4,5</i>	<i>7,9</i>	<i>5,9</i>	<i>4,4</i>	<i>64</i>
<i>Közép- és Kelet-Eu- rópa, valamint a FÁK</i>	<i>-3,3</i>	<i>-8,1</i>	<i>-11,0</i>	<i>-6,9</i>	<i>-6,1</i>	<i>-0,2</i>	<i>0,1</i>	<i>2,3</i>	<i>-1,0</i>	<i>3,0</i>	<i>5,5</i>	<i>4,2</i>	<i>3,4</i>	<i>76</i>

Forrás: EBRD 2002 58. p. alapján saját szerkesztés.

A 7. táblázat alapján látható, hogy a gazdaság gyors hanyatlása 1990–1993 között következett be, ami a politikai stabilitás hiánya, az ország gazdasági embargója és ebből is adódóan a strukturális gazdasági reformok elmaradásának a következménye. A pozitív növekedés egyik oka 1994–1998 között az Avramović gazdaságfejlesztési programjának eredménye. Az 1999-es NATO-bombázás komoly rombolást okozott és a gazdaság újabb összeomlásához vezetett. 1999–2000 között Szerbia külkapcsolatai szinte megszűntek, változást csak a 2000. évi demokratikus fordulat hozott.

2000-ben megindult a fokozatos gazdasági növekedés, a gazdaság kilábalása a nehéz helyzetből, amihez szükség volt az ország gazdasági nyitására, kereskedelmi liberalizációra, fejlődésnek indult a piac és erősödött a demokrácia (EBRD 2002). A 7. táblázat utolsó oszlopából látható, hogy Jugoszlávia 2001-ben a GDP az 1989-es GDP-jének mindössze az 50%-os szintjén állt. Az elszigeteltség, a háborús állapotok, a nem megreformált intézményrendszer miatt, Szerbia a XXI. századba sokkal rosszabb pozícióban lépett be, mint amilyen szinten 1989-ben állt. A világ gazdaság időközben elért fejlődési szintje, és ennek folytatódása még nagyobb problémát jelentett, mert csak elmélyítette a szakadékot a tranzíciós és a fejlett piacgazdaságok között.

2.1.5. Jugoszlávia felbomlásának hatása Szerbiára

Szerbia 2000-ben a világ legszegényebb országai közé került, az egy főre jutó külföldi adósság értéke 2000 euróra emelkedett, a devizatartalékok értéke pedig 300 millió dollárra zsugorodott, ráadásul 5 munkavállalóból 4 veszteséges cégnél volt alkalmazásban. A szerbiai vállalatoknál a veszteségek (a rejtett veszteséget is beleszámítva) meghaladták a teljes tőkéjük értékének 50%-át (Tripković 2007).

Kis-Jugoszlávia elveszített egy évtizedet úgy, hogy GDP-je felére csökkent, miközben a kelet-közép-európai országok átlagosan 10%-os növekedést értek el úgy, hogy közben a gazdasági átalakítást, a privatizációs folyamatok nagy részét lezárták. A demagógián és nacionalista eszméken alapuló, elévült miloševići rendszer az országot háborúba és nemzetközi elszigeteltségbe sodorta, és megnehezítette a mindennapi életet, a nacionalista közeg pedig a kisebbségeket, köztük a magyarokat még a szerbiai átlagnál is nehezebb életkörülmények közé kényszerítette. A 90-es években egyetlen tranzíciós országban sem volt sikeres a gaz-

dasági átalakítás gazdasági liberalizáció, dereguláció, és privatizáció nélkül, amely nem lehetett eredményes a politikai intézmények reformja nélkül. A demokrácia fejlődését biztosító politikai rendszer volt tehát az alapja a piacgazdaság létrejöttének, ami Milošević bukásáig nem valósulhatott meg.

Az 1990-es években Szerbiát a gazdaság periodikus mozgása jellemezte. A termelés növekedését mindig visszaesés követte úgy, hogy a termelés feltételei jelentősen nem javultak. Szerbia északi tartománya Milošević bukása után is nagyon lassan indult fejlődésnek, de mivel a 90-es években relatíve a jobban teljesítő régiók közé tartozott, a Szerbiában belüli előnye Szerbia átlagához képest megmaradt. 2014 végén Szerbiában az ipar az 1990-es ipari termelés 44%-át, a Vajdaság AT-ban 52%-át érte el.

Szerbiában a gazdaság átalakítása a szerb diktátor bukása óta immáron több mint 19 éve megkezdődött, aminek hatásai a mai napig érezhetők. A foglalkoztatást illetően a legsúlyosabb helyzet Szerbiában az iparban 2012-ben volt, amikor 370 ezerrel, a Vajdaságban pedig 113 ezerrel kevesebben dolgoztak, mint 2000-ben.

2.2. Szerbia gazdaságának helyzete Milošević bukását követően

A gazdasági és pénzügyi embargó, az egykori Jugoszlávia széthullása, a regionális háborúk és a gazdasági embargó mély és elhúzódó gazdasági hanyatlást eredményezett Szerbiában. 1999-ben a gazdaság már amúgy is válságos állapotát a NATO bombázások csak súlyosbították, további közel 50%-os csökkenését idézve elő (a GDP értéke 1999-ben 10,4 Mrd USD-re csökkent az 1998-as 18,2 Mrd USD-ről).

1999–2000 között Szerbia külkapcsolatai szinte megszűntek, változást csak a 2000. évi demokratikus fordulat hozott (Huszka – Bakó 2007) A gazdaság fejlődése ekkor újraindult, a GDP 2001-ben több mint 6%-kal nőtt. A reálgazdasági folyamatok kedvező alakulását nagyban elősegítette a szigorú megszorító költségvetési és az azt kiegészítő monetáris politika. A jugoszláv GDP 1999 végén még az 1990-es szint 40%-át sem érte el, amelyet kiegészített a fekete és a szürkegazdaság még a térségben is kimagasló aránya, ami a GDP legkevesebb 40%-át tette ki.²³ Milošević bukásával kapcsolatosan arról sem szabad megfeledkezni, hogy

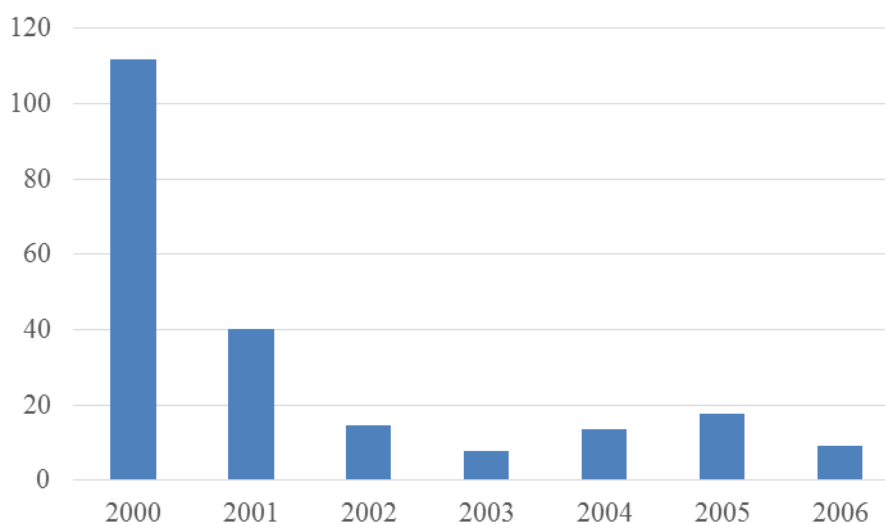
²³ Külgazdasági Stratégia, 2001. Külügyminisztérium, Budapest.

a változások követelése nem az ország jövőjére vonatkozó stratégiai megfontolásból eredt, hanem a válságnak a következményei voltak, amivel küzdött az ország (Závoczky 2007).

2001 tavaszán megalakult egy új, demokratikusan választott, nyugat-orientált szerb kormány, amely legfontosabb feladatának a gazdaság minél gyorsabb növekedését, illetve ezzel párhuzamosan az életszínvonal emelkedését tekintette (Lukács 2012). A tizenhét politikai pártból álló nagykoalíció célul tűzte ki, hogy Kis-Jugoszlávia (Szerbia) nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag is a térség egyik meghatározó és regionális vezető államává váljon.

Ezt a célt szolgálta a Djindjić reformjának nevezett program, az a DOS-program volt, amit még 2000 áprilisában Miroljub Labus, akkori szövetségi külgazdaságért felelős miniszter dolgozott ki. Ez a program gyökeres változásokat irányozott elő, a gazdaság liberális piaci alapokra helyezését tűzte ki célul, mely többé-kevésbé meg is valósult 2006-ig (OECD, 2008). A makrogazdasági és pénzügyi helyzet stabilitásának köszönhetően a 90-es évekre jellemző hiperinfláció megszűnt, a 2000-ben még 100%-ot meghaladó éves inflációs ráta 2003-ra 5%-nál is alacsonyabb szintre csökkent (11. ábra), amivel párhuzamosan a költségvetés helyzete is javult (12. ábra).

11. ábra: Éves inflációs ráta Szerbiában, 2000–2006, százalék

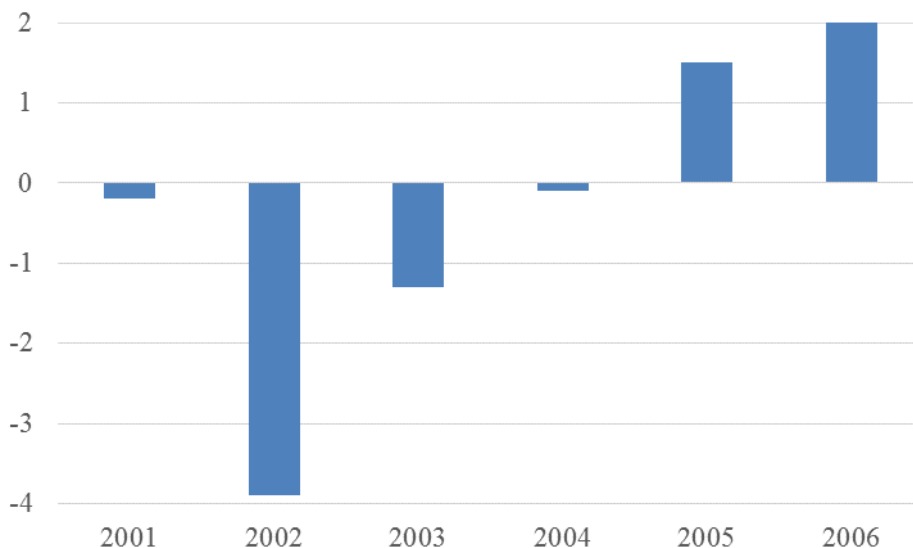

Forrás: A Szerb Befektetésösztönzési Ügynökség adatai alapján saját szerkesztés.

Szerbia kétoldalú szabadkereskedelmi megállapodásokat kötött a térség országaival, köztük hazánkkal is, amely a csatlakozásunkkal megszűnt (Kozma 1996). A 2000-es évek elején a világgazdaságban az autóipar, az elektronika, az élelmiszeripar és a vegyipar az, amely leginkább képes és tud a hazai beszállítókra építeni (Antalóczy–Sass, 2000), Szerbiában is ezen

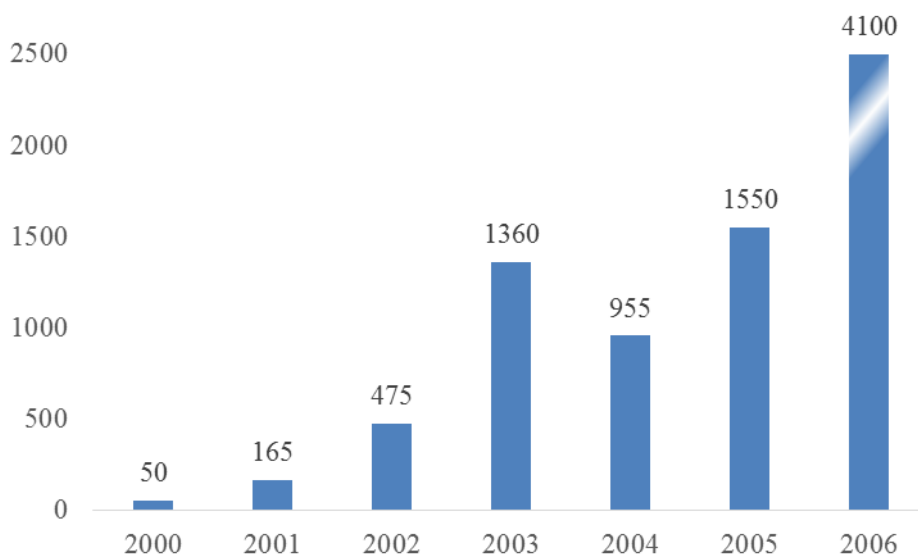
a területen valósultak meg a legfontosabb közvetlen külföldi beruházások. Az említett halogatott vagy részleges átalakítás ellenére elmondható, hogy a 2001-es gazdasági nyitás a külföldi befektetéseknek köszönhetően óriási ütemű FDI növekedést biztosított (13. ábra).

12. ábra: Költségvetési egyenleg (a GDP százalékában) Szerbiában, 2001–2006

Forrás: A Szerb Befektetésösztönzési Ügynökség adatai alapján saját szerkesztés.

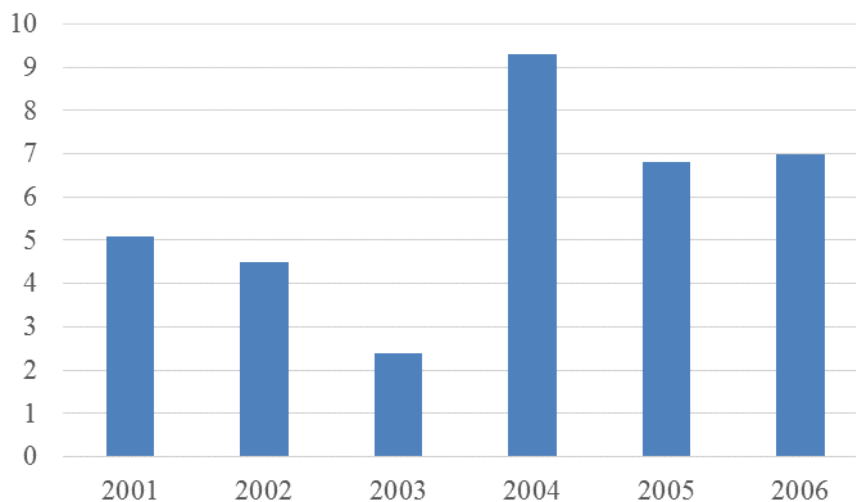
13. ábra: Zöldmezős beruházások száma Szerbiában, 2000–2006

Forrás: OECD 2008 alapján saját szerkesztés.

A gazdaság ebben az időszakban pozitív irányt vett, 2000-től 2008-ig az átlagos növekedés 6,5–7% között volt (14. ábra).

14. ábra: Szerbia GDP növekedési rátája, 2001–2006, százalék

Forrás: A Szerb Befektetésösztönzési Ügynökség adatai alapján saját szerkesztés.

Az ország külföldi adóssága, nyolc milliárd dollárról a felére csökkent, mert két-két milliárdot leírt a Párizsi és a Londoni Hitelezői Klub. „A gazdasági sikerekhez nagyban hozzájárult a sikeres privatizáció és az abból származó komoly pénzügyi bevételek, hiszen ennek köszönhetően emelkedett éves szinten kétszámjegyűvé az exportnövekedés, illetve a költségvetés plusz előjelűvé” – Aleksandar Pravica a Szerb Privatizációs Ügynökség tenderigazgatója 2008-as szóbeli közlése. Az Európai Unió 2003 után jelentős lépéseket tett az ország integrálására, s akcióttervet dolgozott ki az egységes külkereskedelem és belső piac kialakítására, majd 2005 áprilisában elkészítette az SAA tárgyalások megvalósíthatósági tanulmányát (Feasibility Report), melyet az ún. „ikerpályás” (twin-track approach) megközelítésre épített (Lőrinczné 2013).

A gazdasági visszaesés, a világgazdasági recesszió Szerbiát komolyan érintette, 2009-ben a GDP 3,1%-kal csökkent, amit egy hét éves recessziós időszak követett. Szerbia 2016-ra érte el a 2008-as GDP szintet, szerény, de folyamatos emelkedés azonban csak 2015 végén kezdődött el.

Szerbiában politikai értelemben az elmúlt egy évtizedben egy lassú visszarendeződés figyelhető meg, hiszen 2008-ban a korábban Milošević vezette Szerb Szocialista Párt (SPS) lépett

koalícióra a Demokrata Párttal, majd 2012-ben a Szerb Radikális Pártból (SNS) kivált politikai elit által alapított Szerb Haladó Párttal lépett koalícióra.

A szerb kormány 2014-ben bevezetett gazdasági megszorító csomagja elérte célját, hiszen az ország külföldi adóssága közel 25%-kal csökkent, a költségvetés helyzete folyamatosan javul, a munkanélküliség aránya jelentősen apadt, ugyanakkor a GDP éves növekedésének üteme még jelenleg is messze elmarad a környező országok átlagos emelkedésétől. A szerb gazdaságpolitika problémái évek óta ugyanazok: állami vállalatok vezetőinek alkalmatlansága, politikailag nem kedvelt szerb vállalatok izolálása (a szerb nagyvállalkozók jelentős része Szerbia helyett a környező országokat választja befektetéseinek célpontjául), szociálpolitikával indokolt rossz állami ármeghatározás (elektromos áram), külföldi befektetők túlzott támogatása.

Összességében megállapítható, hogy változás a közeljövőben sem várható. Az említett kettősség – siker és lassú haladás – minden területen megfigyelhető, hiszen óriási sikerként könyvelhető el, hogy a kínai beruházásoknak köszönhetően a teljes összeomlástól megmenekült a szerb acélipar és ércbányászat, így városok és nagyobb régiók nem néptelenedtek el, ugyanakkor a szerb energetikai vállalatok felelőtlen gazdálkodása óriási veszteségeket okoz és a GDP növekedést hátráltatja.

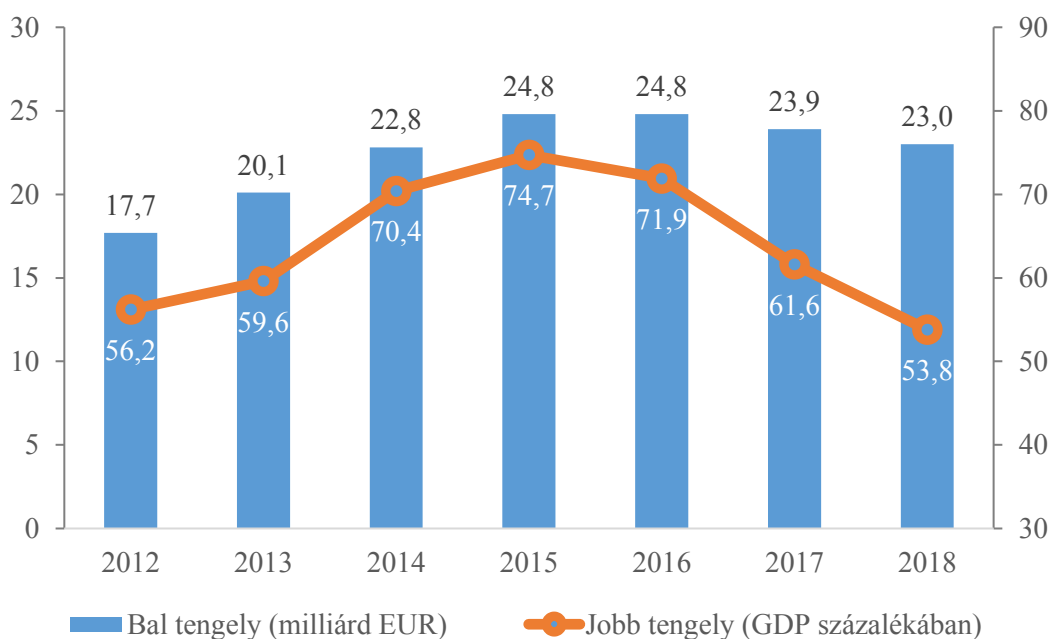
2.2.1. Szerbia gazdasági növekedésének régiós összehasonlítása

Jelenleg Szerbia Európa legfejletlenebb országai közé tartozik, a kelet-közép-európai EU-tagországokhoz viszonyított lemaradása évről-évre növekszik. 2018-ban sem történt lényegi változás, noha Szerbia a kelet-közép-európai átlaghoz viszonyítva egészen jó 4,3%-os növekedést ért el, de 2018-ban a növekedés a 2017-es szárazság utáni időszakban a mezőgazdaságban jelentkező 15%-os komoly emelkedés miatt emelkedett négy százalék fölé. E nélkül a GDP növekedés 2018-ban is 3,5%-os szint alatt maradt volna, azaz Közép- és Kelet-Európában átlagos növekedéssel lett volna egyenlő.

11 kelet-közép-európai EU-tagállamban 2012–2018 között a GDP átlagos éves növekedése 3,1% volt, a nyugat-balkáni országokban 2,7%, míg Szerbiában csak 2,1%. Az elmúlt tíz évben Szerbiában a GDP növekedése nagyjából 10%-os emelkedést mutatott, ami messze elmarad a romániai, bolgár és észak-macedóniai növekedéstől, ahol ennél 2,4-szer, Albániá-

ban pedig háromszor gyorsabb növekedés volt megfigyelhető, sőt a teljes régió átlagos növekedési átlaga is duplája volt szerb fellendülésnek.²⁴ A régióban a leggyorsabb növekedés 2017. év második felében volt (2,5%-ot meghaladó), majd 2018-ban a régió országaiban eléggé bizonytalan politikai helyzet, és bizonytalannak tűnő EU jövőkép ellenére. A szerb gazdaság 4,4%-kal emelkedett, aminek köszönhetően az államadósság csökkenése is felgyorsult (15. ábra). A Brexit mellett a francia politikai problémák, Olaszország szuverén adósságának magas szintje és a brüsszeli kormányzat elleni több tagállam ellenállásának következtében egyre bizonytalanabb a helyzet, ami párosul az EP választást követő nem teljesen világos gazdaságpolitikai helyzettel. 2019-ben és 2020-ban az eurózóna éves gazdasági növekedése várhatóan nem fogja meghaladni az 1,7%-os szintet. Ezek nem jó előjelek Szerbia számára, hiszen a két legjelentősebb külkereskedelmi és befektetési partnerénél a gazdaság lassul: Olaszország technikailag már válságba került, és a világgazdasági folyamatok alapján Németországra is ez vár.

15. ábra: Szerbia külföldi államadóssága, 2012–2018

Forrás: A Szerb Pénzügyminisztérium adatai alapján saját szerkesztés.

²⁴ Nin c. hetilap 2019. május 16.

2.3. Szerbia aktuális makrogazdasági helyzete és külgazdasági orientációja

Szerbia külgazdaságára továbbra is jellemző, hogy folytatódott a már korábbi években is jellemző ún. hintapolitika, melynek elméleti alapjai a titói éraban keresendők. Miközben az ország elkötelezett maradt az európai uniós integráció mellett, továbbá igyekezett lehetőségeihez mérten – igazodni a térségben hagyományosan meghatározó német erővonalhoz, egyben megőrizte erős, történelmi alapokon nyugvó kapcsolatait is Oroszországgal. Ezzel párhuzamosan, az aktuális gazdaságpolitikai érvek és indokok mentén a lehető legjobb kapcsolatok megteremtésére törekedett az olyan relációkban, mint Kína vagy Törökország,²⁵ valamint a koszovói rendezési folyamat okán igyekezett álláspontját hatékonyan bemutatni az Egyesült Államokban is.

A 2009-es világgazdasági válság óta a szerb gazdaság hosszú recesszió után a tavalyi évben ért el először komoly növekedést (4,3%). 2009–2015 között három válságidőszakot figyelhetünk meg. A 2012-es válság a szerb kormány hibájából következett be, mert nem volt felkészülve a strukturális költségvetési hiányok kezelésére (2012-ben csak 3 európai országban csökkent a GDP). Szerbia gazdaságpolitikája csak 2014-et követően változott érdemlegesen, a fogyasztás- ösztönzési modell helyett a takarékoság lett a költségvetési konszolidáció alapja. Az elmúlt három évben az eredményekből kiolvasható, hogy a költségvetést sikerült teljes mértékben stabilizálni, hiszen az éves GDP-arányosan tervezett 3,8%-os hiány helyett a külföldi államadósság 2015–2018 között 20 százalékkal csökkent.

Pozitív eredményeket hozott, hogy a szürkegazdaság felszámolásával jelentősen nőttek az állami bevételek, a bér- és nyugdíjcsökkentés következtében komoly állami költségmegtakarítás keletkezett, továbbá, a világgazdasági helyzet is nagyon kedvezően alakult (kőolajárak csökkenése, az EU erősödése, kamatok csökkenése). 2015-től Szerbiában elkezdődött egy szerény, EU-átlag körüli gazdasági növekedés.

Szerbia az utóbbi tíz évben tavaly érte el a GDP legnagyobb arányú, 4,3%-os növekedését, és először érte el a közép- és kelet-európai országok gazdasági növekedésének szintjét. Ahhoz, hogy ez a növekedési szint megmaradjon (vagy legalábbis megközelítse a tavalyi szintet), szükséges lenne a makroszintű költségvetési stabilitás megőrzése (nem lehet komoly fizetés-, és nyugdíjemelést végrehajtani), sőt meg kellene őrizni a tavalyi beruházási értéket

²⁵ Worldbank Annual Report – Serbia.

is. A GDP emelkedését túlnyomórészt a beruházások mellett az export és a magánfogyasztás biztosíthatja, ugyanakkor a közfogyasztásnak arányban kellene maradnia a gazdasági növekedéssel (Zepeda – Zarić 2017). Ez a típusú gazdaságpolitika sikeresnek bizonyult már 2015-ben és 2016-ban. Az utóbbi két évben a befektetések aránya nem változott, az export nem növekedett jelentősen és dominált a fogyasztás jelentősége a GDP pozitív változásai-ban. 2018-ban a befektetések teljes összege 6%-kal növekedett, a GDP-hez viszonyított aránya azonban nem emelkedett 18% fölé, ami kevesebb, mint amivel a kormányzat számolt. Az állami nagyberuházások a tervezettnél alacsonyabb szinten maradtak (GDP 3,6%-a). A fenntartható fejlődés biztosításához a következő időszakban a beruházásoknak évente legalább 12%-kal kellene növekednie, ami a jelenlegi szint közel kétszerese.

Az állami nagyberuházások mellett a hazai magánberuházások ösztönzésére lenne szükség, ami az általános üzleti feltételek jelentős fejlesztését igényelné. Szükséges lenne a magántulajdon és a szerződések hatékonyabb védelmére, az adózási fegyelem további erősítésére. Szerbiának komoly esélye lenne arra, hogy a negyedik ipari forradalomban és digitalizációban ugrásszerű növekedést érjen el, hogy az új beruházásokkal fokozza a gazdaság technológiai fejlettségét és növelje az itt előállított termékek hozzáadott értékét, ami azonban csak az oktatási rendszerbe történő újabb befektetéseken keresztül valósulhatna csak meg.

Ana Brnabić miniszterelnök szerint az elmúlt két évben a költségvetési stabilitás a legnagyobb siker, amelynek része a közvetlen külföldi befektetések jelentős emelkedése. A költségvetési többlettel, a GDP-arányos külföldi államadósság 50%-os szintre történő csökkenésével, sokkal kedvezőbb jelenleg a helyzet, mint a Vučić (jelenlegi köztársasági elnök, 2014–2017 között miniszterelnök) előtti kormányok idején, amikor a költségvetési hiány éves szinten elérte a GDP 7%-át, az államadósság szintje pedig meghaladta a 70%-ot. Vitathatlan, hogy az utóbbi években kialakult makrogazdasági stabilitás a szerb kormány sikere és az ellenzék részéről megfogalmazott kritika, amely arra vonatkozott, hogy a megszorítások csak a nyugdíjasokat és a közalkalmazottakat sújtja messze áll a valóságtól.

A szerb gazdaságban hiányoznak a magánszektor kisebb értékű befektetései is. A Költségvetési Tanács a növekedési ütem felgyorsítása érdekében az állami beruházások növelését és a fizetések adó terheinek csökkentését javasolja. A Költségvetési Tanács szerint Szerbia számára a legnagyobb gazdasági probléma a nem elég gyors növekedés, de a kormány a Stra-

tégia Tervezetben ezt nem tartja túlságosan fontosnak, ezért csak kisebb, nem jelentős lépéseket helyez kilátásba, mint például a digitális transzformáció, innovációs voucherek bevezetése, amelyek nem fognak rontani, de nem is járulnak hozzá az érzékelhetően gyorsabb növekedéshez. Az életszínvonal fenntartható emelkedése a gazdasági növekedéstől függ, az alacsony költségvetési hiány és az államadósság csökkenése kiváló eredmény, de az életszínvonal tartós javulásához nem elegendő.

A kormányfő a költségvetési stabilitás után a második legfontosabb eredményének tartja, hogy a digitalizáció bevezetésével megváltoztatta a közigazgatást, ugyanakkor a béremelés a közigazgatásban újra megghiúsult. A kormány továbbra sem oldotta meg a legégetőbb problémát, hiszen a legnagyobb veszteséget termelő állami vállalatnál, a Szerb Elektromos Műveknél (EPS) nem történt menedzsmentváltás annak ellenére, hogy az utóbbi két évben a gazdasági növekedés lassulását éppen ennek a vállalatnak a vesztesége okozza.

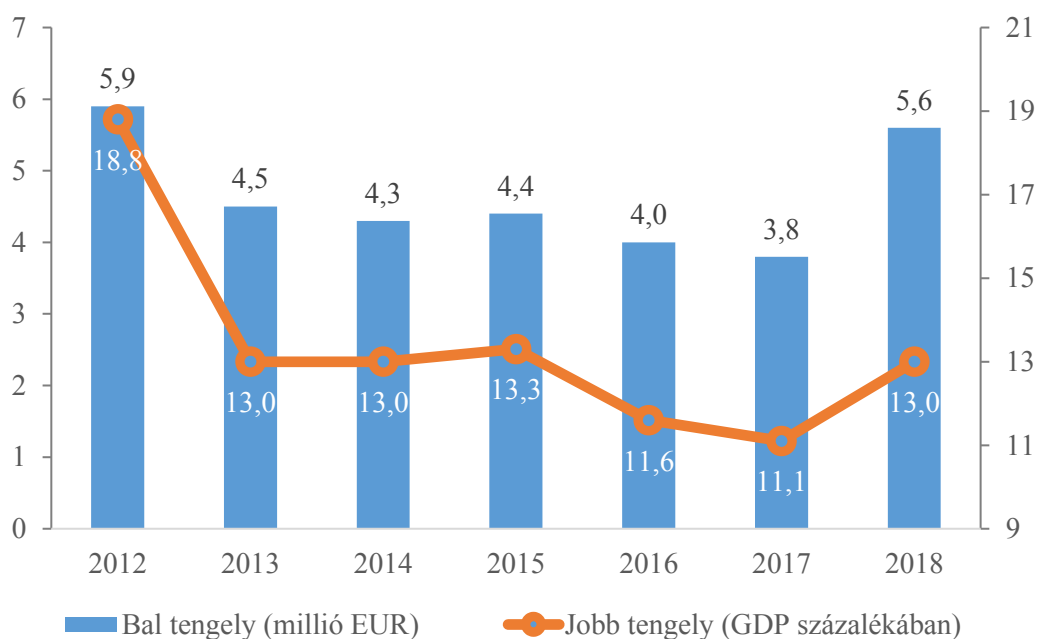
Vannak persze nagyon komoly sikerek is a gazdaságban, hiszen megoldódott az RTB Bor (rézbánya), a Galenika gyógyszergyár és a Železara Smederevo (Szendrói Vasmű) helyzete, aminek köszönhetően egész városok, sőt régiók menekültek meg a csődtől és elnéptelenedéstől. Tény ugyanakkor, hogy a nagyobbik kormánypárt, a Szerb Haladó Párt (SNS) befolyása miatt bizonyos állami vállalatoknál katasztrofális a vállalati irányítás, ami évek óta komoly gondokat okoz Szerbiának. A szociálpolitikában és az azzal összefüggő szolgáltatások árpolitikájában is átalakításokat kellene végezni. Szerbiában például az elektromos áram Európán belül talán a legolcsóbb, ugyanakkor az előállítás az egyik legköltségesebb.

A kormány három évre kidolgozott gazdaságpolitikai tervében egyáltalán nem szerepel az EPS, ahol a reformok végrehajtásához szükséges politikai elhatározás hiányában évek óta elmaradnak a beruházások, elévültek a kapacitások (ezért drága az elektromos áram előállítása).

Hasonló módon, nincs politikai szándék arra se, hogy a megbízott igazgatókat, kormányhivatalok, ügynökségek tisztségviselőit pályázati úton válasszák ki átlátható módon. A kormányfő javaslatára hozza meg az SNS vezetősége a kinevezésekre vonatkozó döntéseit. Az elmúlt két évben az állami vállalatok és intézmények kétharmadánál a vezető beosztottakat nem pályázat útján választották ki, sok esetben még törvényszerűen megbízott vezetők sincsenek, pedig a kormány maga határozott úgy korábban, hogy az így kinevezett személyek

megbízásai 2018-ig maradnak érvényben. 2018-ban a Világbank Doing Business²⁶ listáján Szerbia a 43. helyről a 48.-ra csúszott vissza, majd 2019-ben, illetve 2020-ban a 44. helyre került vissza, ami annak a jele, hogy az állami intézményeknek sikerült a néhány évvel ezelőtti kedvező üzleti politikát újra megvalósítani. A 2018-as gyorsuló gazdasági növekedés negatív hatása a külkereskedelmi hiány hirtelen emelkedésével is járt (16. ábra).

16. ábra: Szerbia külkereskedelmi hiánya, 2012–2018

Forrás: A Szerb Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés.

2.3.1. A szerb kormány hosszútávú fejlesztési tervei

Az utóbbi években a köztársasági elnök, Vučić által irányított gazdaságpolitika leginkább a Szerb Haladó Párt politikai elképzeléseinek, ambícióinak lett alárendelve. A legutóbb bejelentett fejlesztési terv nagyon hasonlít a 2006-os Dinkic-féle Nemzeti Fejlesztési Tervhez. A jelenlegi szerb üzleti környezetben alacsony a magánberuházások aránya és kevés az innovatív befektetés, és leginkább a bér munkagyártású investíció a meghatározó. Vučić elhatározta, hogy az elkövetkező öt évben összesen 10 milliárd eurót infrastruktúrafejlesztésekre fog fordítani, metróépítésbe, nemzeti stadion építésébe, utak, vasutak és közműfejlesztésekbe. A terv, hogy az állam új munkahelyeket teremtsen, és ezzel felgyorsítja a gazdasági növekedést.

²⁶ <https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreconomies/serbia>

Vučić ügyes politikus, most is mint mindig egy vonzó ötlettel állt elő, hiszen szükséges fejlesztésekről beszél, amelyekről a szakértők évek óta hangsúlyozzák, hogy Szerbiában az állami beruházások arányát növelni kell. Az elmúlt években nem történt kellő fejlesztés az európai szinttől messze elmaradó infrastruktúrában, és feltehetően ezért is marad el a gazdasági növekedés szintje a térségbeli országokétól. Az állami beruházások nagyobb aránya a GDP- ben hosszabb távon kedvező hatást gyakorolhatna a foglalkoztatásra. A probléma csak az, hogy a tervtől a megvalósításig az eredmény alapvetően nem a gazdaság és az életszínvonal növekedését eredményezi, hanem a pénz az „előre ismert játékosok” között kerül szétosztásra. Egy ilyen tervhez megfelelő tervezési és beruházási szakértők kellene, azaz hosszútávú stratégiai tervezésre – nem elhamarkodott, ad hoc elképzelésekre, hiányos intézkedésekre – azután pedig törvényekre, amelyek a következő kormányzatokat is kötelezi a beruházások folytatására.

Ehhez azonban egy közös, lakosság által is támogatott platformnak kellene születnie, hogy mi az, amire valóban szüksége van Szerbiának. A 10 milliárd euró öt évre elosztva nem elérhetetlen, grandiózus cél. Persze nem mindegy, hogy hazai vagy külföldi kivitelezők dolgoznak majd a beruházásokon. Sajnos a szerbiai építőipar az utóbbi két évtizedben tönkrement, többnyire a hitelezők miatt, jelenleg a szerb cégek nem elég erősek a nagyobb projektek kivitelezéséhez. Szerbiában a vállalkozások tőkehiányosak, a kormány közeli vállalkozók pedig még nem elég erősek. Az állam és az önkormányzatok fejlesztéseinek értéke jelenleg évente 1,5 milliárd euró körül mozog, amit 2 milliárdra kellene emelni.

2.3.2. Szerbia állami vállalatainak a helyzete

Az IMF küldöttsége a legutóbbi belgrádi látogatásán nem tárgyalta a szerb kormánnyal a szerb állami vállalatok helyzetéről. A kormány a tárgyalások előtt a legfőbb témának a villamos energia árának emelését jelölte meg, de az áremelés csak 2019. november 1-től valósult meg 3,9%-kal. A szerb köztársaságoknál a pénzügyi helyzet nem válságos, nem veszélyeztetik az állami költségvetés stabilitását, ezért „elnézőek” a nemzetközi szervezetek (IMF, WB). A szerb kormánynak nem érdeke a köztársaságok reformja, nem tervezi a 2013-ban, a költségvetési konszolidáció idején az áramra bevezetett jövedéki adó megszüntetését, holott ezzel a Szerb Villamos Művek (EPS) nagyobb jövedelemhez juthatna, több lehetne a beruházás, a polgárok pedig még olcsóbban jutnának áramhoz.

Szerbiában 561 közvállalatot tartanak számon, beleértve ebbe az önkormányzatok közmű vállalatait is. Négy egymást követő évben pozitív szaldóval zártak összességében az állami vállalatok, azonban 2018-ban a nyereségük összesen ötödére csökkent. Szerbia gazdasági növekedése csak részben függ a közvállalatok teljesítményétől, a növekedést ez 1–3%-os mértékben befolyásolja. A közvállalatok végeredményét sokkal inkább meghatározza a dinár árfolyamának alakulása. A reformok szempontjából a 2017-es év hasonló 2018-as évhez, mert változás a vállalatok struktúrájában nem történt.

A 2017-es és a 2018-as nyereség között a majd 20 milliárdos különbözetnek a fele a Srbiának az árfolyam kedvezőtlen alakulása miatti veszteségből adódott. Várható, hogy Szerbia szerte a távhőszolgáltató vállalatoknak is a pénzügyi eredménye rosszabb lesz, és kevesebb lesz a nyereségük, mint az előző évben. A legnagyobb veszteséggel működő önkormányzati közvállalat a belgrádi közlekedési vállalat (GSP).²⁷

Az IMF legutóbbi jelentése alátámasztja a szerb gazdasági szakértők véleményét, hogy bizonyos állami vállalatok veszélyt jelentenek a költségvetésre akkor is, amikor a közpénzekből egyáltalán nem részesülnek támogatásban. 2015-ben az IMF-fel folytatott tárgyalások központi témája volt az EPS átfogó reformjának szükségessége, ami a mai napig nem valósult meg. Az EPS nem terheli a költségvetést, mégis ez a szerb gazdaság legnagyobb gondja, mert a legnagyobb vállalat és mert befolyásolja a gazdasági növekedés alakulását. A költségvetési konszolidáció és a kedvező makrogazdasági helyzet az, ami a közvállalatoknál is pótolja továbbra is az elmaradó reformok miatti hiányosságokat. Az IMF ezért ehhez a kérdéshez jelenleg nem ragaszkodik. Az EPS-nél hosszú idő óta nem történt fejlesztés. Aktuálisak lesznek a csatlakozással kapcsolatos környezetvédelmi újítások, de a bevezetésük miatti termelés csökkenés elkerülése érdekében, kapacitásbővítésre lenne szükség. Mind ezek a körülmények érintik a teljes szerb gazdaságot. Az EPS-nél hatalmas a foglalkoztatottak száma, nincs megfelelő működő fizetési rendszer. 2016–2017-ben 6,5 milliárd dinárt fordítottak végkielégítésekre, sőt a bértömeget három milliárd dinárral növelték.

2018 év végén az 561 közvállalatnál egy év alatt a foglalkoztatottak száma csak 1000-rel csökkent, a kötelezettségvállalások összege 950-ről 973 milliárd dinárra nőtt, és a teljes veszteség megközelítette az ötmilliárd eurót, aminek túlnyomó része az állami nagyvállalatoknál jelentkezett. A Srbijagas cégnél nincsenek beruházások, a kintlévőségei miatt évente mintegy

²⁷ Szerb Költségvetési Tanács – Fiskalni Savet 2017. június 27.

50 millió euró a vesztesége, annyi, amennyi szükséges volna az újabb fejlesztésekre, átalakításokra. Néhány állami vállalat átalakításának sikerére is van példa. A Szerb Állami Vasutak (Železnice Srbije) vezet a reformokban: 17 ezer főről 11 ezerre csökkent a foglalkoztatottak száma. A Bóri Rézbánya (RTB Bor) helyzete rendeződött a kínai befektetés által. Azotara vegyipari gyárban csökkentek a problémák, de továbbra is az egyik legjelentősebb gyár, amely veszélyezteti az állami költségvetést.

2.3.3. Szerbia költségvetése

Az 2019. évi költségvetésben a szerb kormány 1246 milliárd dinár bevétellel és 1269 milliárd dinár kiadással számolt. A tervezett költségvetési hiány alacsony, mintegy 23 milliárd dinár, ami a GDP 0,5%-a, miközben a külföldi adósság GDP-ben számolt értéke 54%-ról 52,9%-ra csökkent.²⁸ Ha megvizsgáljuk a költségvetés szerkezetét, kiderülnek a hiányosságai, amelyeknek komoly, hosszútávú következményei lesznek a szerb gazdaság alakulásában. A szerb Költségvetési Tanács által készített elemzés szerint, a szerb kormány a költségvetéssel az állami szektort próbálja minden áron erősíteni, míg a privát szektor támogatása teljesen háttérbe szorul. Ennek kézzelfogható jele először is az állami szektorban megvalósuló béremelés, átlagosan 9%-kal emelkednek a nettó bérek (szektoronként 7–12% közötti a növekedés). Ezzel szemben a versenyszférában a béremelések várhatóan csak 5% körül emelkednek. 2019 már a második év lesz, amikor a bérek az állami szektorban kétszer gyorsabb ütemben növekednek, mint a magánszférában (2018-ban a bérek 9%-kal emelkedtek az állami szektorban, míg a versenyszférában 5%-os volt a növekedés).

Az állami beruházások Szerbiában évek óta meg se közelítik azt a szintet, amit a régió gazdaságilag sikeres országai fektetnek be ezen a területen. 2019-ben jelentős növekedést irányzott elő a szerb kormány, 127 milliárdról 165 milliárd dinárra emelkedtek az állami beruházások. Az adatok azonban csalókák, hiszen a növekedési különbség nem új utakra, vasúti pályákra, szeméttlerakókra, csatornahálózatra és hasonló beruházásokra fogja költeni Szerbia, hanem a hadsereg és rendőrség felszerelésének beszerzéseire, tehát nem produktív célokra. A biztonsági erők céljaira történő beruházás 46 milliárd dinár (kétszerese a 2018-as, négyszerese a 2017. évi adatnak), ami teljes állami beruházások egyharmadával egyenlő.

²⁸ A GDP-arányos államadósság 50,2%-ra csökkent a szerb dinár árfolyamának emelkedésének köszönhetően.

Míg a hadseregbe és rendőrségbe történő beruházásoknál hatalmas a növekedés, az egészségügyre és oktatásra szánt összeg kb. egymilliárd dinárral csökken. Ismét elmarad az állami szektor kategorizálása, az IMF-nek korábban beígért bérkategóriák bevezetése (még 2016-ban meg kellett volna valósítani). Ez jól mutatja, hogy egyáltalán nincs meg a szándék arra, hogy ezt a két fontos területet megreformálják, és összeegyeztessék egy korszerű, feltörekvő társadalom igényeivel. Vučić tisztában van azzal, hogy az egészséges és a képzett lakosság, különösen az ifjúság biztosíthatná a gazdasági növekedést a következő években, ugyanakkor az pártja számára nem biztosítana győzelmet a várhatóan már jövő tavasszal megrendezésre kerülő választásokon.

Komoly változások nem várhatóak az adópolitika területén sem, pedig egy jelentős adóreform akár több százalékos plusz gazdasági növekedést is generálhatna. Igaz, hogy a kormány a költségvetésben tervezi a bérek terheinek 63%-ról 62%-ra történő csökkentését (a munkáltatót terhelő munkanélküliségi járulék megszüntetésével, ami 0,75%), de a Költségvetési Tanács ennél háromszor nagyobb csökkentést javasolt (3%-os csökkentést is megengedne az államkassza helyzete).

A „költségvetési sminkkel” a szerb kormány eleget tesz a Nemzetközi Valutaalap minimum elvárásának, de ez gyakorlatilag semmilyen plusz eredményt nem fog okozni, igaz nem is kerül sokba a költségvetésnek (összesen 9 milliárd dinár plusz többlet). A bérek utáni járulékok nagyobb csökkentése lenne igazán komoly ösztönzés a beruházások emelésére. Ezzel nőne a foglalkoztatottak száma, és felszabadulnának az eszközök a magán beruházásokra, ami elindítana egy gyorsabb gazdasági növekedést. Ezen a területen a legnagyobb a lemaradása Szerbiának. Romániában 50%-kal, míg Bulgáriában 30%-kal kevesebb az egy főre jutó foglalkoztatási költségek aránya. A szerb kormány jövő évi költségvetéséről elmondható, hogy azzal még tovább erősíti az állam a befolyását, és mindent a jövő tavaszi előrehozott választásoknak rendel alá.

2.3.4. Szerbia makrogazdasági nehézségeinek okai

A külkereskedelmi hiány 2018-ban 30 százalékkal nagyobb volt, mint 2017-ben. Szerbiának ezért további 1,3 milliárd euróra van szüksége, hogy fedezze a külkereskedelmi mérlegben

keletkezett hiányát.²⁹ Az import az energia területén nőtt legnagyobb mértékben, ami az energiahordozók tavalyi dollárfolyam növekedésével magyarázható. Vannak ugyanakkor jó hírek is: a gépipari behozatal 14, a nyersanyag behozatala 13%-kal nőtt. Aggasztó viszont, hogy az export a korábbinál gyengébb ütemben emelkedett, hiszen míg 2010–2017 között évente 13%-kal nőtt, tavaly viszont csak ennek a fele volt a növekedés. A legproblémásabb, az autóiipari export 15%-os csökkenése, ami miatt 10 százalékkal nőtt a külkereskedelmi hiány.

Az exportban területén az IT szektor exportja 27%-kal nőtt, de ez nem elég, hogy pótolja az általános negatív tendenciát. Az iparban a foglalkoztatottak aránya csak 27%-os, ami a volt keleti blokk gyorsan fejlődő országaiban Szlovákia, Bulgária, Horvátország estében 35–40% között mozog. „Az ipar produktivitása csak a fele az említett régiós országok teljesítményének. A magánszektor fokozottabb beruházásai, a célirányos külföldi befektetések lennének az export és gyorsabb ütemű növekedés kulcsai” – áll Zarić professzor szóbeli közlésében.

2016-tól a dinár 6%-kal erősödött az euróval szemben, viszont a termelékenység csak egy százalékkal nőtt. A gazdaság versenyképessége abban az esetben nem romlott volna, ha a dinár euróhoz viszonyított árfolyama nem 6%-kal emelkedett volna, hanem változatlan maradt volna. A hazai termékek drágulásának köszönhetően a behozatali cikkek olcsóbbak lettek. A reálberek, dinárban számolva, ebben az időszakban kb. 5%-kal emelkedtek. A közfogyasztás növekedése némileg kicsúszott a kormány ellenőrzés alól, aminek köszönhetően ez az import meglódult, ami akár fizetési mérleg válsággal is járhat. Látható, hogy a szerb gazdaság több mint egy évtizede ugyanazokkal a problémákkal és kihívásokkal küzd.

A politikai kockázati tényező, az olcsó munkaerő, illetve a globális gazdasági növekedésnek köszönhetően gyors beruházás növekedés valósult meg 2018-ban (17. ábra).

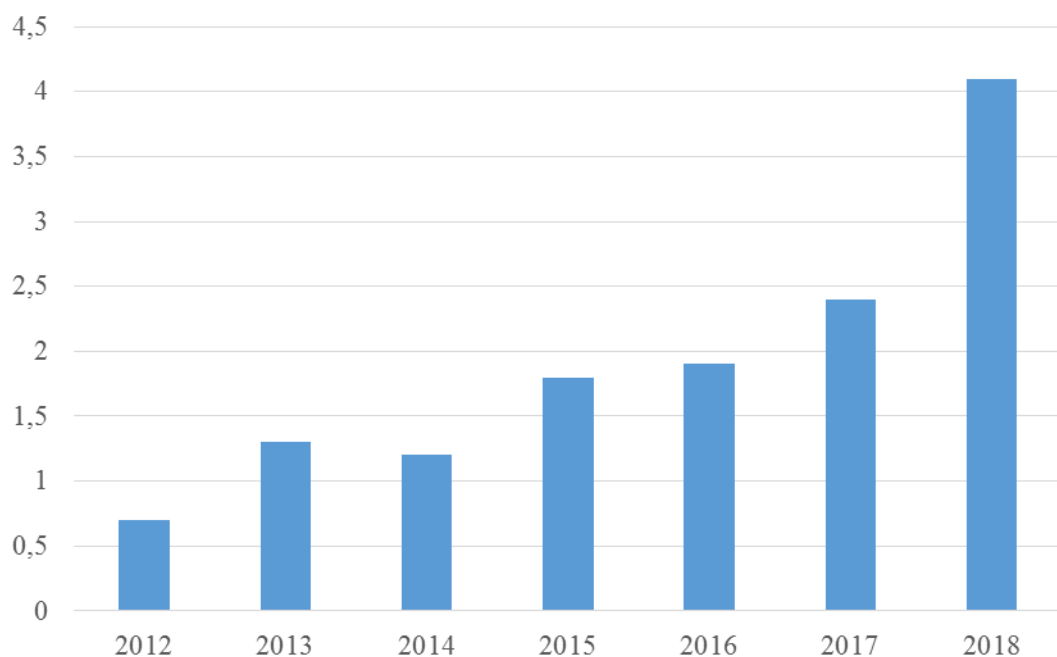
Szerbia gyorsabb gazdasági növekedésének lehetséges feltételei:

- Az állam, azaz a szerb kormány hatékonyságának növelése – állami szolgáltatások minőségének javulása, a politikától való függetlenség növelése, a kormány megbízhatóságának növekedése mellett.

²⁹ Western Balkans – Higher but Fragile Growth – 2018/09/01 Document Type Report; Report Number 138952.

- Pénzügyi szektor fejlesztése – mikro-, kis- és középvállalkozások (SME) akadályokba ütköznek amikor anyagi eszközökhöz akarnak jutni. Különösen érintettek a mikrocégek és az újonnan alapított cégek. Nincs kidolgozott finanszírozási mechanizmus a kisvállalatok számára (faktoring, leasing, saját tőkéből és kockázatot vállaló beruházó tőkéjéből történő finanszírozás) (Zarić 2009).
- Tudás, képességek – oktatás minőségének növelése. A jelenlegi szerb munkaerő nem rendelkezik a megfelelő képességekkel. 1) Elismert értékelési módszerrel megállapított eredmények alapján kidolgozott modell szerint kellene finanszírozni a felsőfokú oktatást. 2) Piacorientált oktatási stratégiát kellene készíteni. 3) Csökkenteni a középfokú szakiskolákban tanulók számát és növelni azokét, akik a korszerű, általános oktatási rendszerben tanulnak. 4) Modernizálni az iskolahálózatot. 5) Népszerűsíteni az innovációt és vállalkozási lehetőségeket a felsőfokú oktatásban.

17. ábra: FDI Szerbiában (milliárd euró), 2012–2018

Forrás: A Szerb Nemzeti Bank adatai alapján saját szerkesztés.

2.4. Szerbiai önkormányzatok működési és pénzügyi nehézségeinek okai

A hivatalos kormányzati adatok szerint Szerbiában a közpénzek helyzete egészen jól áll. Az ún. helyi önkormányzatok (lokalna samouprava) költségvetése, összességében már évek óta többlettel rendelkezik. Az elmúlt egy évtizedben a nagy hiánnyal küszködő állami költség-

vetéssel szemben, az önkormányzatok és a városok együttvéve, még ha nem is nagy, de pozitív szaldóval rendelkeznek. Tavalyelőtt az önkormányzatok költségvetési kiadásai összesen 271,5 milliárd dinár, a bevételek pedig 276 milliárd dinár volt, ami 4,5 milliárd dinár többletet jelentett. 2018-ban is többlet valósult meg, igaz csak szerény egy milliárd dinár.

Abban az esetben viszont, ha alaposabban megvizsgáljuk az önkormányzati közpénzek alakulását, akkor jól láthatjuk, hogy igazából egy „időzített bombával” állunk szemben. Először is már maga a bevétel összege igen csalóka – ennek ugyanis az egyhatoda a központi államkasszából származó támogatás (2017-ben 47 milliárd dinár), ami nélkül az önkormányzati költségvetésben óriási hiány jelentkezne.

A második tény, hogy az önkormányzatok és városok jelenlegi adósságának a teljes összege eléri az 1,3 milliárd eurót. (Csak összehasonlításként elmondható, hogy az adósság megközelíti az állami gázipari cég, a Srbijagas rekord értékű, majd 1,7 milliárd eurós 2012-es adósságát, vagy a Szerb Elektromos Művek 1,1 milliárd eurós jelenlegi tartozását.)

A harmadik tény, hogy a teljes önkormányzati adósságból egymilliárd a pénzügyi valós adósság, míg 300 millió euróval tartoznak különböző közmű cégeknek, illetve beszállítóknak. Tehát a hiány egy része bújtatott, hiszen nem teljesítik az állami tulajdonban álló vállalatoknak a kötelezettségeiket. Így az ún. local holding, amit az önkormányzatok, azaz 24 város, 150 önkormányzat és 500 közmű vállalat együttese alkot, mintegy 150 ezer alkalmazottal (80.000 a hivatalokban és 70.000 a gazdasági szervezeti egységekben) – a szerb közpénzek szempontjából igazi „fekete lyuk”, azaz csak részben ismertek a pénzügyi mérlegük, a keresztbe tartozásaik, az elmaradt fejlesztésekből adódó várható biztos költségeik.

A helyi önkormányzatok pénzügyi működését úgy jellemezhetnénk leegyszerűsítve, hogy a foglalkoztatottak száma, a bérek, a támogatások, illetve az eddig felhalmozott adósság mind-mind nagy tétel, a beruházások értéke ugyanakkor alacsony.

1. Túl sok alkalmazott

Az Államigazgatási és Önkormányzati Minisztérium még 2015. közepén megállapította egy elemzésében³⁰, hogy a szerb önkormányzatok szintjén még érvényben van a kommunizmus (önigazgatási rendszer): túl nagy létszám, eltúlzott bérekkel. Ha az önkormányzati és városi

³⁰ Moderna država – racionalna država koliko, kako i zašto? (2015), Republika Srbija Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave.

szinten csak a törvényes normák szerint létszámcsökkentést hajtanának végre – ezer lakosra négy hivatalnok – a foglalkoztatottak száma 10 százalékkal csökkenne, de ha csak a legracionálisabban működő helyi önkormányzatok ötödének működési adatait vezetnék be egész Szerbiában, akkor a helyi önkormányzatokban a foglalkoztatottak száma jelentősen, egyes településeken akár 50%-kal, a teljes foglalkoztatottak száma pedig összességében 18%-kal csökkenne. Az elemzés azonban még a legjobban gazdálkodó, legkevesebb foglalkoztatottal működő önkormányzatok esetében is 20%-os létszámcsökkentést tartana elfogadhatónak, amit három év alatt kellene elérniük, ahol pedig a legnehezebb a helyzet, öt évet biztosítanának a létszámcsökkentésre, ami nem tekinthető igazán szigorú követelménynek. Az önkormányzatokban a teljes létszám ezáltal összességében 25–30 ezerrel csökkenne.

A szerb kormány munkáját tanácsokkal segíti a Költségvetési Tanács³¹ 2016 júniusában készített, terjedelmes tanulmányában³² sokkal kevesebbre becsülte a helyi önkormányzatokban dolgozók létszámát, megállapítása szerint 5% a létszámon felüli (4.000), a közművállalatoknál pedig ez kb. 15% (10.000), ami a felével kevesebb, mint a fenti becslés adatai. Ugyanakkor a Költségvetési Tanács maga is megállapítja, hogy a becslések túl „hagyományosak” és valószínűnek tartja, hogy ennél sokkal több a felesleges munkaerő.

2. Túl magas bérek

Az önkormányzatoknál a bérek éveken át a törvényesnél sokkal gyorsabb ütemben nőttek, ezért a produktív beruházási fogyasztás szinte „kiszorult”, és önkormányzati szinten romlott a kiadások gazdasági szerkezeti megoszlása – állapította meg a Költségvetési Tanács jelentése. 2009–2015 között az önkormányzatoknál a bérekre fordított eszközök/kiadások közel 25%-kal emelkedtek. Ez a növekedési arány majdnem a négyszerese az akkor kormányzat által megengedett 6,5%-os növekedésnek, illetve annak a növekedésnek, amire akkor került volna sor, ha a béremelésnél betartották volna az előírt indexálást, illetve ha 2014-ben megtörténik a törvény szerinti bércsökkentés. A nagy eltérés a törvényes keret és a valós helyzet között – a Költségvetési Tanács álláspontja szerint – mely csak az előírtnál nagyobb bér- és jövedelememeléssel alakulhatott ki, ugyanakkor „nem kizárt, hogy az adott időszakban, a szabályokkal ellentétben, túl nagy volt a létszámbővítés” (Fiskalna 2016).

³¹ Hivatalos neve Fiskalni Savet, ami szó szerint Pénzügyi Tanácsot jelent, de a költségvetésre vonatkozó tanácsokkal, a költségvetést érintő kérdésekkel foglalkozik leginkább.

³² Fiskalna kretanja u 2016. godini, konsolidacije i reforme 2016-2020.

Az elemzéshez tartozó kimutatásban nagyon érdekes még, hogy a szerkezetileg hasonló városoknál nagyok az eltérések a bérekre fordított kiadások között. Például, Čuprija az önkormányzati költségvetés 32%-át fordítja a bérekre, a szomszédos Paraćin a 19%-át; Prokuplje 39%-ot, Topolya (Bačka Topola) 18%-ot, Verbász (Vrbas) 36%-ot, Kevevára (Kovin) 17%-ot.

A Költségvetési Tanács ebből arra következtet, hogy „az önkormányzati rendszerben nagy a lehetőség a megtakarításokra, amelyek megvalósíthatóak anélkül, hogy negatív hatással lennének a szolgáltatások minőségére”. A Költségvetési Tanács szerint „elfogadható és elérhető cél lehet, ha a bérekre fordított eszközöket csökkentenék a GDP 0,35%-nak megfelelő arányban, azaz 15 milliárd dinárral, még pedig 2017-ben a bérek nominális befagyasztásával, amihez párosulna 5-6000 fős létszámcsökkenés. Ez a létszám nem áll messze az Államigazgatási és az Önkormányzati Minisztérium becsléseitől. Ezeket az ajánlásokat a szerb kormány teljes mértékben figyelmen kívül hagyta, ráadásul tavaly év végén a béreket 5–10 százalékkal emelte úgy, hogy senkit nem bocsátott el az önkormányzati dolgozók közül (Fiskalna 2016).

3. Túlságosan magas a támogatás aránya

Az önkormányzatok a kormányzathoz hasonlóan, bőkezű támogatásban részesítik a „saját” cégeiket. Az önkormányzatok a költségvetésüknek csaknem a 15%-át (kb. 30 milliárd dinárt) fordítják a közvállalatok veszteségeinek fedezésére. Szerbiában megközelítőleg a GDP 0,8%-nak megfelelő szubvenciót adnak a helyi önkormányzatok, ami háromszor annyi, mint amennyit a Szerbiával összehasonlítható közép-európai országok fordítanak ilyen célra (0,3%). Európában szinte kizárólag a közlekedést szubvencionálják, míg a szerbiai önkormányzatok vízműveknek, csatornahálózat fenntartóknak, köztisztasági, sőt távfűtő vállalatoknak is biztosítják a pénzügyi támogatást. A problémát alapvetően a már említett felduzzasztott létszám jelenti, és a bérekre fordított túlzott költségvetési kiadások.

Mind a helyi közműre, mind pedig az az állami vállalatokra egyszerre jellemző, hogy a tartozások kifizettetése/behajtása túlságosan „nagyvonalú” a szolgáltatásaik után járó díjak jelentős részének kifizetése késedelmes vagy behajthatatlan. A közműtartozások kedvezőtlen hatással vannak Szerbia egész gazdaságára (pl. az önkormányzati vállalat a gázért nem fizet, vagy csak részben és késedelemmel az állami gázipari Srbijagas-nak) és a magánvállalatokra (kiváltképp az építőipari vállalatokra). Ha szigorú elszámolás lenne a kommunális vállalatok

működésében, a Költségvetési Tanács számításai szerint, az állam a GDP 0,3%-nak megfelelő megtakarításra tenne szert, amely összeg megközelítené a 15 milliárd dinárt. A Költségvetési Tanács következtetése szerint a szerbiai közmű vállalatok jelenleg akadályt jelentenek a gazdasági fejlődésben, ezért a fejlesztésük a teljes gazdaság gyors ütemű fejlődését eredményezné.

4. Túlságosan magas az adósság mértéke

Helyi szinten az adósságok megközelítik az egymilliárd eurót, és minden bizonnyal növekedni fognak, mert csak a főváros, Belgrád 450 millió eurós hitel felvételét tervezi Kínától, és valószínűleg más városok is követik a példáját a felgyülemlett kommunális jellegű problémáik megoldására. Nagy kérdés természetesen, hogy mennyire fog ehhez a kormányzat „asszisztálni”, hiszen a jelenlegi szabályok szerint az önkormányzatok csak a kormány jóváhagyásával vehetnek fel kölcsönt.

Amikor a késedelmi fizetésről, illetve a kötelezettségek elhalasztásáról van szó, az önkormányzati tisztségviselők a késedelmekre vonatkozó, nem túl átgondolt törvényes előírások kijátszását „mesteri szintre emelték.” A jelenlegi szerb törvények szerint az önkormányzati vezetők anyagi felelősséggel tartoznak, ha a költségvetésből kihagyják a fennálló kötelezettségeket, vagy ha túllépik a jóváhagyott kiadásokat, ezért ők abban érdekeltek, hogy mindent, amit kellés azt is, amit nem, beszámítsanak a költségvetésbe, majd hogy ezt leplezzék, mesterségesen „felfűjják” a bevételi tételeket. Ez nem okoz gondot az önkormányzatoknál, mert ezt a törvény nem bünteti, a politikai szankciókkal pedig nem foglalkoznak, arra fittyet hánynak. Ilyen szinten a kormány és a központi költségvetés jobb helyzetben van, mert a közvélemény figyelme arra irányul és nem az önkormányzatok helyzetére, költségvetési politikájára. Ez azt jelenti, hogy az önkormányzati költségvetéseknek csak „papíron van” használati értéke, és igazából ezek inkább „kívánság listákként” definiálhatók.

A leírt gyakorlatnak még fontosabb következménye, hogy az önkormányzatok nem teljesítik határidőben, vagy nem is ritka eset, hogy egyáltalán nem tesznek eleget pénzügyi kötelezettségeiknek, nem fizetnek a részükre leszállított áruért és szolgáltatásokért, illetve késedelmesen egyenlítik ki a számlákat. A Költségvetési Tanács megállapítása szerint a „Szerbia az önkormányzati szintre vonatkozó teljesítési késedelmek mértékéről és üteméről jelenleg nem rendelkezik sem teljes, sem aktuális adatokkal. „Sőt, erről még a helyi önkormányzatok sem

vezetnek nyilvántartást, pedig törvény kötelezi őket az önkormányzati pénzügyi jelentéstételre vonatkozó szabályzatok alapján” (Fiskalna 2016, 69).

A teljesítési késedelmekre vonatkozó, teljesen megbízható adatok hiánya ellenére, az Állami Könyvvizsgáló Intézmény jelentése és némely városok és önkormányzatok költségvetésének elemzése alapján, a Költségvetési Tanács megállapította, hogy jelenleg a helyi önkormányzati teljesítési késedelmek értéke (nem számítva a köztársasági vállalatokat, gyógyszertárakat és kórházakat) meghaladja a 100 millió eurót. Nem kell részletezni, hogy ez mit jelent az egyébként is pénzhiányban szenvedő szerb gazdaságnak. Sok magánvállalkozás nagy gondokkal küzdött, mert az önkormányzatok és a hozzájuk tartozó közművállalatok nem fizettek nekik az elvégzett munkáért. Előfordult, hogy emiatt az érintett cégek kedvezőtlen banki hitelek felvételére kényszerültek, illetve, hogy rossz pénzügyi helyzetbe kerültek, vagy a csőd szélére jutottak, vagy teljesen tönkre mentek.

A helyi önkormányzatok a költségvetéssel folytatott mesterkedéseik mellett, gyakran a kormányhoz fordulnak póttámogatásért, amit nem kevés alkalommal meg is kapnak, különösen, ha azonos politikai párt van hatalmon mind helyi, mind pedig országos szinten. Ez a helyzet Kragujevac esetében is, amely a költségvetési tartalékból nem kevesebb, mint 185 millió dinárt kapott a választási kampányköltségek fedezésére.

5. Túlságosan alacsony a beruházások értéke

Szerbiában a közérdekű beruházások értéke a 2008-as válság óta folyamatosan csökken. A Költségvetési Tanács szerint „az önkormányzatok, a közpénzek felhasználói között, a beruházási célú kiadások csökkenését illetően negatív rekordot állítottak fel” (Fiskalna 2016). 2008–2015 között a helyi szinten történt beruházások papíron 20%-kal, de reálisan, a korábbiak felére csökkentek, ami az összes többi kormányzati szinthez viszonyítva, a legdrasztikusabb visszaesés. Szinte minden évben a többi kormányzati szinthez hasonlóan, az önkormányzati tervek se irányoztak elő elegendő beruházási növekedést, és folyamatosan, még ennél az alacsony szintnél is kevesebb valósult meg. Az ilyen alacsony helyi beruházások miatt 2015 végén Szerbiában önkormányzati szinten a beruházási célú kiadások mértéke a GDP nem egészen 0,9%-ára csökkent, holott a válság előtt ez a GDP 1,5%-át tette ki.

A különböző országok helyi önkormányzatainak költségei közvetlenül nem hasonlíthatók össze, de a Költségvetési Tanács megállapítja, hogy Szerbia esetében érezhető a lemaradás

még a régió országaihoz képest is. A GDP említett, nem egészen 0,9%-a sokkal kevesebb, mint a Szerbiához hasonló fejlettségű országok mutatója.

Szerbiában a helyi önkormányzatok beruházásokra csak kb. a GDP 1%-át különítik el (cca. 330 millió eurót), a kelet-közép-európai országok pedig a GDP 2%-át. A helyzetet tovább rontja, hogy az utóbbi 2-3 évben a különbség tovább nőtt Szerbia és a kelet-közép-európai államok között, hiszen míg a helyi közérdekű beruházások aránya Szerbiában a GDP 0,8%-ra csökkent, addig a kelet-közép-európai országokban a GDP 2,5%-ra emelkedett.

Ennek egyenes következménye, hogy Szerbiában a helyi infrastruktúrafejlesztések túlnyomó többsége nem valósult meg, a szomszédos országok fejlettségi színvonalához képest is fejletlen maradt, illetve a regionális különbségek tovább mélyültek. „A hosszú éveken át a helyi önkormányzatok részéről nem valósultak meg a szükséges beruházások, és ez oda vezetett, hogy Szerbiában a helyi infrastruktúra katasztrofális állapotba került” – állapítja meg a Költségvetési Tanács. Szerbiában a lakosság jelentős hányada számára nem elérhető a megfelelő minőségű ivóvíz, a szennyvízelvezető hálózat, a szervezett szemétszállítás, nagyon rossz a helyi közúti hálózat, a meglévő szemétkerakó helyek közegészségügyi szempontból nincsenek biztosítva, sok az illegális szemétkerakó stb.

A helyi önkormányzatok beruházásainak növelése fejlesztené az önkormányzatot és általánosan hozzájárulna a regionális gazdaság átfogó, kiegyensúlyozott fejlődéséhez. A Költségvetési Tanács ennél az oknál fogva azon az állásponton van, hogy a folyó kiadásokból történt megtakarítások legnagyobb részét (a GDP mintegy 0,5%-át) a helyi szintű beruházásokra kellene átirányítani.

A Költségvetési Tanács becslései szerint középtávon az önkormányzati beruházásokat a mostani mértékhez képest legalább 75%-kal, azaz mintegy 250 millió euróval kellene növelni. A beruházások számának gyarapítását meg lehet oldani az önkormányzatok adósságainak minimális emelkedésével. A javasolt növeléshez szükséges eszközök több mint a felét biztosítani lehetne a közvállalatok megreformálásával, a szubvenciók arányos elosztásával, illetve a támogatások takarékosabb osztoztatásával. Az önkormányzatok csökkenthetnék a szubvenciókra fordított jelenlegi költségeiket, a mostani összeghez viszonyítva legalább 150 millió euróval. Hosszútávú megoldás csak abban az esetben biztosítható, ha a helyi közvállalatok működésében felmerült legnagyobb problémákat megoldják. Ez a gyakorlatban

azt jelenti, hogy létszámcsökkentést kell végrehajtani, beszedni az elmaradt díjakat a szolgáltatásokért, megoldani a Szerbiában nagy technikai veszteségeknek nevezett műszaki/működési problémákat és más célszerűtlen megoldásokat (Fiskalna 2016).

Azt a tényt ma senki sem vitatja Szerbiában, hogy az önkormányzatok fejlettségi szintje egymástól nagyon különbözik, amiből akár az a következtetés is levonható lenne, hogy maguknak az önkormányzatoknak a hibájából alakult ki a jelenlegi helyzet, de ez csak részben felel meg a valóságnak. A felelősség nagyobbik része, a rossz kormányzati politikára hárul. A helyi önkormányzatok finanszírozását szabályozó, elvben jó 2007-es törvény után, 2009-ben kormányrendelettel, a helyi önkormányzatoktól ad hoc elvettek 15 milliárd dinárt. Nem sokkal ezt követően, a Mlađan Dinkić-féle, akkor új Régiók Pártja (Partije regiona) igényeinek megfelelően, 2011-ben új törvény született³³, amely előírta, hogy a személyi jövedelemadóból származó 40%-os bevétel helyett, 80% járjon az önkormányzatoknak, sőt ezen felül még 40 milliárd dinár állami költségvetésben is részesüljenek. Ez volt az az intézkedés, amely miatt folytatódott a már amúgy is megtépázott állami költségvetés összeomlása. Dinkić eltávolítása után a szerb kormány a vonatkozó rendelkezést kétszer módosította (2013-ban és 2016-ban) a köztársasági bevételek javára, a városok és önkormányzatok kárára. Időközben a helyi önkormányzati szintre újabb hatásköröket is ráruháztak, elsősorban a helyi közutak fejlesztését és fenntartását (ebben az állam igen sokat segített az önkormányzatoknak, mert erre a célra évente több milliárd dinárt juttatott nekik).

2.4.1. Következtetések az önkormányzatok működéséről

A jelenlegi helyzet alapján megállapítható, hogy Szerbiában annak ellenére, hogy a helyi és az állami közpénzek viszonylatában a legutóbbi törvénymódosítás alapján létrejött az egyensúly, egyes önkormányzatok és városok esetében ez továbbra sem valósult meg. Az egyes önkormányzatok és városok közötti egyensúly hiányának kialakulásában túlnyomó részt a helyi önkormányzatok finanszírozásának módjában történt változás áll, mert a jövedelemadóból származó bevétel megfelel azoknak az önkormányzatoknak, ahol sok a foglalkoztatott. A központi költségvetési eszközök elosztási kritériumai viszont, nem voltak megfelelő módon meghatározva és az érvényesítésük is tetszés szerint történt, ami csak fokozta az egyenlőtlenséget az egyes városok és önkormányzatok között.

³³ Zakon o finansiranju lokalne samouprave – Službeni glasnik RS 47/2011.

A felsorolt okokból kiindulva nagyon fontos lenne egy új szerbiai önkormányzati finanszírozási rendszert kidolgozni, amely nemcsak az önkormányzatok működési önállóságot biztosíthatná, hanem egyben érdekeltté is tenné őket a működésük gazdaságosabbá és hatékonyabbá tételében.

Ehelyett a 2018. évi költségvetés³⁴ a helyi önkormányzatokat még jobban eltávolította egy szabályozott rendszertől. A személyi jövedelemadó törvény módosítása következtében az önkormányzatokban a helyzet romlott, mert a bérek jövedelemadó alól felmentett része nőtt, az önkormányzatok bevétele pedig 5 milliárd dinárral csökkent. Ugyanakkor ennyivel nőtt az önkormányzati hivatalnokok bére (5%) és a bölcsődei és óvodai személyzet bérei (10%) – ami az önkormányzati költségvetés terhére emelkedett. A kiadások ezek szerint növekedtek, és a végén, az egyenlegben 10 milliárddal nagyobb lesz a hiány.

A 2018–2020-as költségvetési stratégia³⁵ a Költségvetési Tanács véleménye szerint, egyáltalán nem ismeri fel az önkormányzati pénzügyi problémákat. Nincs említés a helyi önkormányzatok nehézségeiről; semmi jele annak, hogy több figyelmet kap a városok és önkormányzatok közpénzeinek felügyelete (hogy például nyilvántartás készül a késedelmekről vagy figyelemmel kísérik azokat), még táblázatot sem tartalmaz a helyi önkormányzatokról a konszolidált költségvetésekkel (ami a Költségvetési Rendszer Törvénye alapján, a Stratégiának kötelező tartalmi eleme kellene, hogy legyen) – állapítja meg a Költségvetési Tanács.

A helyi önkormányzatok iránt tanúsított enyhén szólva hanyag viszony, a politikai és az értelmiségi elitnek az önkormányzatiság, illetve általában, az egyéni és a kollektív önállóság minden megnyilvánulása iránti viszonyát tükrözi. A szerb állam még a miloševići időktől kezdve kifejezetten centralizált, és a lesújtó eredmények ellenére, amelyekhez ez vezetett, a hazai nyilvánosságban még ma is meglehetősen hangosak az erősebb államigazgatás és erősebb államhatalom mellett szóló vélemények.

³⁴ Zakon o budetu Republike Srbije za 2018. godinu – Službeni glasnik RS 113/2017.

³⁵ Fiskalna strategija – Službeni glasnik RS 112/2017.

3. Szerbiai városok és önkormányzatok helyzete Jugoszlávián, majd Szerbián belül

Szerbia Köztársaság városai és önkormányzatai, továbbá azok XXI. századi működésének részletes elemzése előtt mindenképpen szükséges áttekintenünk, hogy hogyan nézett ki Jugoszlávián belül a szerbiai városok szerkezete és irányítása a szocialista rendszer idején.

Az első jogi szabályozást az ún. szocialista közigazgatási-területi szervezéséről 1945-ben hozták meg. A Szerbia közigazgatási felosztásáról szóló törvényt 1945. szeptember 1-jén fogadták el.³⁶ Az 1946-os népbizottsági (narodni odbor) törvény összetett rendszert vezetett be közigazgatási egységek: helység (falu és kisvárosok), városok a járásokon (srez) belül, városok a járásokon kívül, kerületek (okrug) és térségek/megyék (oblasti).

Ez a törvény nem ismerte a község (opština) kifejezést, hanem népbizottságokon keresztül irányították az önkormányzati területi alapon működő közösségeket. Az első időszakban tehát többlépcsős volt az önkormányzati felépítés részben örökölt adminisztrációval, amely helyi közösségek területi felosztásán alapult.

1949-től a népbizottságokról szóló második általános törvény³⁷ elfogadásával komoly változások történtek: bevezették a térség, mint közigazgatási-technikai egység fogalmát, ezzel még nagyobb különbséget téve azon városok között, amelyek a járásokon belül és kívül voltak találhatóak, illetve sokkal nagyobb önállóságot és hatáskört kaptak a tagköztársaságok fővárosai, egyúttal a népbizottságok nagyobb beleszólást nyertek az önkormányzatok irányításába, segítve, hogy azok önkormányzati szervekké váljanak.

Az 1950-es állami tulajdonú vállalatok irányításáról és ún. vezető üzleti egyesületekről (više privredno udruženje) szóló Alaptörvény³⁸ megszüntette a népbizottságok korábbi szerepét, azaz a gazdaság adminisztratív irányításának feladatát. Párhuzamosan ezzel csökkentették a közigazgatási egységek típusainak számát és egyszerűsítették a helyi önkormányzati rendszert. A kerületeket/megyéket (okrug) 1947-ben szüntették meg, míg a térséget (oblast) 1951-ben. A népbizottságokról szóló harmadik általános törvény elfogadásával 1952-ben új

³⁶ Zakon o administrativnoj podeli Srbije – Službeni glasnik NR Srbije, br. 28/1945.

³⁷ Zakon o narodnim odborima – Službeni list FNRJ, br. 43/1946.

³⁸ Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim druženjima – Službeni list FNRJ, br. 43/1950.

szakasz nyílt a népbizottságok és a helyi önkormányzatok fejlődésében. Az önkormányzatok és járások válnak helyi szinten a politikai-területi közigazgatási egységekké. Megváltozik a népbizottságok helyzete, funkciója és a jellege is. A helyi állami hatóságok népbizottságai a közigazgatási-területi egységek általános képviseleti szerveivé válnak, azaz önkormányzati és kerületi közgyűlésekké. A helyi népbizottságok eltörlésével kétszintű helyi önkormányzati rendszer valósult meg (Đurđev 2007). Így először alakulhatnak meg az önkormányzatok, amelyek önálló területileg meghatározott közigazgatási egységek.

1952-ben Szerbiában 2206 önkormányzat alakult, illetve 47 városi önkormányzat, 7 város és 126 járás. A következő évben az önkormányzatok száma 2255-re emelkedett. Az 1955-ös Települések és megyék szervezetéről szóló általános törvénnyel³⁹ megkezdődik az új közigazgatási rendszer kiépítése. Az önkormányzat lesz a szocialista demokrácia és a gazdasági önállóság alapja. Mind a legjelentősebb gazdasági kérdésekben, mind pedig a javak (pénzügyi és egyéb) újraelosztásának kérdésében az önkormányzat dönt, így az önkormányzat a társadalom és a gazdaság meghatározó elemévé válik. Az önkormányzatra háruló feladatok sikeres megvalósítása érdekében kisebb településeket egyesítenek, amelyek képesek önállóan működni és az állam által kijelölt normatív feladatokat ellátni. A törvény előírja az önkormányzat működésének alapszabályait, illetve meghatározta azon feladatokat, amelyeket köteles elvégezni.

Az ún. kommunális rendszer 1955-ös bevezetésével – amely az említett funkcionalitást szolgálta – az önkormányzatok száma 737-re csökkent, a járásoké pedig 42-re. A jugoszláv önkormányzatok legfontosabb közigazgatási egysége a járások lettek, amelynek feladatait fokozatosan a községek (opština) vették át, majd 1966-ban a teljes irányítás átkerült a községekhez. A közigazgatási rendszeren belül a község válik nemcsak meghatározóvá, hanem közel egyedüli közigazgatási egységgé (csak a nagyobb városok közigazgatási önállósága marad fenn).

A kommunális rendszer fejlődését gyors gazdasági növekedés és intenzív urbanizációs folyamat is kísérte. Az 1963-as alkotmányos változásokat követően az önkormányzatot alapvető társadalmi-politikai közösségként definiálták, amelynek jogait a hatályos alapvető társadalmi-politikai közösség, amelynek jogait az alkotmány határozza meg, törvénnyel és az önkormányzatról szóló alapszabályzattal együtt az alkotmány határoz meg. Az egyszintű

³⁹ Opšti zakon o uređenju opština i srezova – Službeni list FNRJ, br. 26/1955.

közigazgatás kialakulását követően az alkotmány biztosította az önkormányzatok városi közösségének a kialakulását is.⁴⁰

Az önkormányzat szervezeti felépítése a következőkből állt: az önkormányzati közgyűlés, végrehajtó tanács és önkormányzati igazgatási szervek.

Az 1974-es Alkotmány kiemelte az önkormányzat működésének, különösképpen a küldött rendszer bevezetésének fontosságát, az önkormányzati érdeken alapuló önkormányzati szervezet és közösség meghatározó szerepét a társadalomban. A küldött volt hivatott képviselni az önkormányzatot a törvényhozásban, mint egyfajta megválasztott (delegált) képviselő, azonban a küldöttet nem közvetlenül a lakosság, hanem vagy egy nagyvállalat, vagy a párt által került kiválasztásra. „A küldött rendszeren keresztül az emberek és polgárok közvetlenül az alapvető önkormányzati szervezetekben és közösségek munkájában, illetve az összes fontos társadalmi kérdés eldöntésének folyamatában” – írta Zdravko Tomac⁴¹ a Delegatski sistem i funkcioniranje samoupravne socijalističke demokracije c. 1974-ben írt tanulmányának első oldalán.

Az 1974-es Alkotmány, jelentős változásokat hozott az önkormányzatok helyzetében, az önkormányzatok közötti kapcsolatokban, főleg nagyvárosokéban. A városok önkormányzatai az Alkotmánnyal összhangban közösséget alkotnak, míg a helyi önkormányzatok az önkormányzatok városi közösségeit bizonyos jogokkal és kötelezettségekkel ruháznak fel. Ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a köztársaságok és autonóm tartományok hatáskörébe tartozó bizonyos feladatok átruházhatók ezen közösségekre (119. cikk). A Szerb Szocialista Köztársaság alkotmánya kimondja, hogy a város egyrészt az önkormányzatok városi közössége, de ugyanakkor egy sajátos önkormányzati közösség is egyben. Az Alkotmány külön része szabályozza Belgrád város helyzetét. „Belgrád város az önkormányzat városi közössége és egy sajátos önkormányzati társadalmi-politikai közösség.”⁴²

⁴⁰ 1963-as Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya – Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1963.

⁴¹ Zdravko Tomac egyébként a szocializmus jugoszláv formájának prominens politikai teoretikusa a kommunista párt egyik legismertebb reformere, és mint ilyen, részt vett az 1974-es Jugoszláv Alkotmány kidolgozásában is. Később, volt a horvát kormány miniszterelnök-helyettese 1991-1992-ben, majd a parlament, a szabor alelnöke is 2000-2003 között.

⁴² 1974-es Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmányának 286. cikke – Ustav Socijalističke Federativna Republike Jugoslavije, 1974 – članak 286.

1974-ben Szerbiában, tartományok nélkül összesen nyolc önkormányzat között alakult meg regionális közösség 98 település szövetségével. Nis város 15, Kraljevo 15, Podrinjsko-kolubarska 14, Dél-Morava 13, Šumadija és Pomoravlje 12, Podunavska 11, TitovoUžice 10 és Zaječar 8 községe alkotta a szövetséget. A két autonóm tartományban nem alakult önkormányzatok között regionális közösség (Đurđev 2007).

1992-ben létrehozták Szerbia jelenlegi közigazgatási-területi felosztását 29 körzetre és Belgrád városára, mint önálló egysége. A körzetekről az alkotmány nem rendelkezik, nincsenek a regionális igazgatási szintű eszközök és intézmények, de olyan regionális központokat képviselnek, amelyeken keresztül a minisztériumok és az egyes szervezetek az állami közigazgatás feladatait ellátják.

A Szerbia területi szervezéséről szóló törvénye⁴³ szerint Szerbiában 24 település kapott városi státuszt, és összesen 150 önkormányzat alakult. A 2007–2013–2020 közötti időszakra vonatkozó regionális fejlesztési stratégia⁴⁴ Szerbia modernkori történetében az első stratégiai dokumentum, amely meghatározta az alapvető fejlesztési prioritásokat az ország regionális fejlesztését és megvalósításuk módjait (Radulović 2013). Végül a 2009-ben elfogadott statisztikai régiókra történő felosztással.⁴⁵ Szerbiában öt NUTS2-es nek megfelelő nagyobb területi egység született: Belgrád városa, Vajdaság, Koszovó, Šumadija és Nyugat-Szerbia, valamint Kelet- és Dél-Szerbia. Figyelembe véve, hogy a közigazgatási egységek meghatározása a jobb kormányzás lehetővé tétele érdekében, vagyis az európai regionalizációs normák megközelítése miatt történt, és olyan kritériumok alapján, amelyek nem tartalmazták a megfigyelt területek összes releváns jellemzőjét, a körzetek és a statisztikai régiók a regionális felosztás során számos olyan egyensúlybeli különbséget, aránytalanságot mutatnak, amelyek egy másféle felosztással részben kiküszöbölhetőek lettek volna. Ugyanakkor a NUTS bevezetésével megteremtődik az európai statisztikai mércék szerinti adatgyűjtés alapja (Nagy et al. 2009).

⁴³ Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije – Službeni glasnik RS 129/2007.

⁴⁴ Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009-2013-2020 (2009).

⁴⁵ Zakon o regionalnom razvoju – Službeni glasnik RS 51/2009.

3.1. A városok és önkormányzatok sajátosságai

A községek sajátos területi, igazgatási és közigazgatási egységek, amelyek terület- és népességszám szerint, gazdasági potenciál alapján igen eltérőek lehetnek, viszont közös tulajdonságuk, hogy városias és falusias tereket egyaránt magukba foglalnak. Szerbiában az önkormányzati törvény szerint a helyi önkormányzat joga a községet, a várost, illetve a fővárost illeti meg. A község kifejezés Szerbiában, tartalmában mást jelent, mint a magyarországi szóhasználatban. A község, szerbül opština, leginkább egy kisebb magyarországi megyének felel meg, néhol járásnak is fordítják. A község központja rendszerint egy város, amely köré kisebb települések csoportosulnak, egy szerbiai községnek átlagosan 60 ezer lakosa van (Huszka – Bakó 2007).

3.1.1. A szocialista városok, mint a modern városok elődei

A szocialista rendszer idején nagy figyelmet szenteltek az állami tulajdonnak és a társadalmi kollektivitásnak. Általános volt a meggyőződés, hogy az egyén a társadalomnak olyan alkotó része, amit az államnak segítenie kell. A szocializmus idején érvényes álláspont szerint a társadalom fejlesztése, illetve továbbfejlesztése érdekében, a területrendezés keretében szükséges a városok kialakítása (Illés 2002; Hirt 2012). Ez az ideológiai indok segítette tulajdonképpen elő az urbanizálódási folyamat (Enyedi 1988) megindítását Jugoszláviában, illetve gyors ütemű lebonyolítását (faluból városba történő vándorlás).

Nagy figyelmet kapott a városok tervezésének a folyamata, amit az optimális döntésekhez szükséges mechanizmus részének tekintettek. A várostervezés, a kollektívitás tudatossága miatt, szerves része volt a városok fejlődésének (Enyedi 1978).

A szocialista városok egységes struktúrájának kialakulásához a legnagyobb mértékben az államberendezésre jellemző, alábbi politikai-intézményi és gazdasági tényezők járultak hozzá (French – Hamilton 1979): (1) *extenzív iparosítás* – a gazdaság fejlesztése érdekében, az ipar fejlesztése prioritás volt; (2) *alul-urbanizáltság* (Konrád – Szelényi 1971) – a városi lakosság létszámának alacsonyabb növekedési aránya és kisebb területi koncentrációja, az infrastruktúra fejlettségének lemaradása a kapitalista városokhoz viszonyítva. A jugoszláv, így azon belül a szerbiai szocialista városokra is jellemző volt a városi lakosság létszámának ipari termeléshez viszonyított lassú növekedése. Az alul-urbanizáció a szocialista városok fejlődésének kezdeti időszakának volt fő sajátossága.

Az építési terület és kommunális infrastruktúra állami tulajdon, állami monopólium

A földterületnek, mint társadalmi tulajdonnak államosítása, a jogállása, az állam számára lehetővé tette, hogy az teljes mértékben az irányítása alá kerüljön. A kommunális infrastruktúra karbantartása és fejlesztése a közvállalatok feladatkörébe tartozott (kvázi természetes monopóliumok). Fontos megemlíteni, hogy ezek a feladatok 1990-ig alapvetően az önkormányzatok hatáskörébe tartoztak.

3.1.2. Városok pénzügyi forrásainak és fejlesztési alapjainak erős állami felügyelete

A fejlesztési alapok létrehozásával a városok jelentős anyagi eszközökhöz jutottak, amelyeket többnyire az infrastruktúra fejlesztésére és lakóházak építésére fordítottak. A városoknak és önkormányzatoknak történő pénzosztással kapcsolatos döntéshozatalt állami szinten felügyelték. A központi lakáspolitikára szintén a központi irányítás és az ebből származó egyedi sajátos eljárás volt a jellemző. A jugoszláv szocializmus értelmezése szerint az államnak kell biztosítani lakhatásra alkalmas helyet minden lakos számára (állami egalitarizmus). Erre a célra léteztek lakásalapok, de ezek nem voltak képesek biztosítani mindenki számára ezt a lehetőséget, ezért a lakások odaitélésénél nem gazdasági, hanem egyéb kritériumokat alkalmaztak. Az európai szocialista országok közül Jugoszláviában volt a legmagasabb a lakás és kommunális beruházások aránya (37%, míg Magyarországon ugyanez a mutató csak 31%).

A 8. táblázatban feldolgozott jogszabályok⁴⁶ alapján nyomon követhető a szerbiai városok és önkormányzatok fejlődésének története. 1990-ig a tevékenységek legnagyobb része önkormányzati szinten folyt, 2000-től elsőbbséget kaptak a városok.

Fontos megjegyezni, hogy az önkormányzatok a szocializmus idején rendelkeztek a legnagyobb hatalommal. Döntésjogukat és befolyásukat a regionális önkormányzati közösségek által érvényesítették.

⁴⁶ Járások megszüntetésére vonatkozó alkotmányos törvény/Ustavni zakon o ukidanju srezova, 1966 – Službeni glasnik SRS 53/1966., Önkormányzatok létesítésére vonatkozó 1967-es törvény módosítása és kiegészítése/Zakon o izmenama i dopunama zakona o obrazovanju opština u SR Srbiji iz 1967., Szerb Szocialista Köztársaság Alkotmánya, 1974./Ustav Socijalističke Republike Srbije 1974., Az 1980-as önkormányzatok területének meghatározásáról szóló törvény kiegészítése és módosítása/Zakon o izmenama i dopunama Zakona o utvrđivanju teritorija opština iz 1980., Szerb Köztársaság területszervezési törvénye 1991/Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije iz 1991., Szerb Köztársaság területszervezéséről szóló törvény 2007/Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije iz 2007. Belgrád város alapszabályzata 2008./Statut grada iz 2008 – Službeni list grada Beograda RS 39/2008.

8. táblázat: Városok és önkormányzatok fejlődésének története és állami keretei Szerbiában

Időszak	Államforma, közigazgatási rendszer és főbb jellemzői
1943–1975	Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsának második ülése 1943. november 29-én az ország államformáját megváltoztatta, a királyság föderatív népköztársasággá alakult (Jugoszláv Föderatív Köztársaság, 1943–1963). A második világháború után a körzetek és járások fokozatosan megszűnnek. A járások több várost és falvakat magukba foglaló önkormányzatokból álltak. Megalakították az önkormányzatokat, amelyeknek a területe idővel bővült.
1975–1990	Az ország államformája továbbra is népköztársaság, viszont a neve 1963–1992 között Jugoszláv Szocialista Föderatív Köztársaságra változott. Alapvető fontosságú az 1974-es alkotmány, amely elindítja a decentralizációs folyamatokat (és a legtöbben ezt tartják Jugoszlávia későbbi szétesésének fő tényezőjévé). A közigazgatás decentralizáltabbá vált, a központi igazgatás szervei a rájuk hárított feladatok ellátásával helyi szinteken működő szerveket bíznak meg. Az önkormányzatok regionális önkormányzati közösségekbe tömörülnek. A Szerb Szocialista Köztársaság területén összesen 8 ilyen létezett. Ez alól kivétel volt a Vajdasági Autonóm Tartomány, a Koszovó és Metóhia AT, valamint Belgrád város területe.
1980–1989	Az államforma továbbra is népköztársaság. Egyfajta technikai decentralizáció valósul meg. Az állam egyes feladatait (pl. oktatás, egészségügy) önálló jogalanyisággal és kisebb-nagyobb gazdasági, gazdálkodási önállósággal rendelkező intézmények látják el. Belgrádban, Újvidéken és Pristinában létrejött az önkormányzatok városi közössége. Ez az első városi szinten folyó társulási forma.
1990–2000	Az államforma népköztársaságból köztársasággá alakul (1991-től elkezdődik Szlovénia és Horvátország függetlenné válásának folyamata, majd Bosznia-Hercegovináé és Macedóniáé, az országot polgárháború sújtja), a neve 1992-től Jugoszláv Szövetségi Köztársaságra változik. A közigazgatás újra teljesen centralizálttá válik. A regionális önkormányzati közösségek megszűntek, és létrejött sok kisebb kiterjedésű önkormányzat. Újvidéken megszűnt az önkormányzatok városi közössége, és megalakult az Újvidéki Önkormányzat.
2000–2019	Az államforma továbbra is köztársaság, ugyanakkor az ország neve 2003-tól Szerbia és Montenegró Államközösségre változik, majd Montenegró függetlenné válását követően (2006) Szerbia hivatalos neve Szerb Köztársaságra változik. A közigazgatás önkormányzati szinten teljesen decentralizált 2013-ig, amikortól újra központosított közigazgatás valósul meg a romló gazdasági helyzet és az eladósodás elkerülésére való hivatkozással. Az intézmények átszervezése és a törvények érvényesítése keretében Szerbia teljes területén minden korábban nem városi státusszal rendelkező, de város méretű település újra közigazgatási értelemben vett várossá alakul át (pl. Szabadka). 2008-ban Szerbia egész területén döntés született a város alapszabályzatának (statútum) meghozataláról. Ennek az intézkedésnek a következtében lehetőség nyílt a városok és a hozzájuk tartozó önkormányzatok kialakítására. 2017-től a szerbiai városok, az önkormányzatok erősítése érdekében, megkezdtek az új alapszabályzatok bevezetését.

Megjegyzés: A szerb közigazgatási fogalmak eltérnek a Magyarországon használtaktól. A regionális önkormányzati közösségek (összesen 9, amelynek mérete kb. 2-3 magyar megye nagyságának felel meg) területi elhelyezkedésük szerint lettek kialakítva. Az önkormányzatok városi közössége tulajdonképpen a budapesti kerületi felosztásnak felel meg. A magyar közigazgatásban használt városi jogállást, illetve városi címet Szerbiában 2008-ig számos település nem kapta meg, alapvetően politikai okokból (pl. Szabadka).

Forrás: Saját szerkesztés.

A 18. ábrán látható a regionális önkormányzati közösségek térképe, amelyeknek létrehozásáról történt határozat fontos lépés volt a decentralizáció, az önkormányzatok jogkörének bővítése és a nemzeti öngazgatás hatásának csökkentése felé. Ezek a változások ellentétesek voltak a Kelet-Európában érvényes hagyományos szocializmussal.

18. ábra: A szerbiai regionális önkormányzati közösségek, 1974–1990

Forrás: Saját szerkesztés.

A szocializmus idején az önkormányzatoknak és a városoknak (különböző formákban) a költségvetést illetően nagyobb autonómiájuk volt, mint ma. Az önkormányzatokat, mint társadalmi-politikai közösségeket a köztársaság jogkörébe tartozó feladatok önálló ellátására hozták létre. A városok és önkormányzatok nagyobb anyagi kerettel és eszközrendszerrel rendelkeztek.

A jogkörök önkormányzati szintre történő átruházása abból a szocialista elvből eredt, hogy a társadalom számára hasznos tevékenység érdekében a polgárok kerüljenek minél közelebb a döntéshozatali folyamathoz (egyetlen szocialista ország, ahol ez a típusú önkormányzatiság megvalósult). A szocializmus idején városok és az önkormányzatok nagyon fontos elemei voltak a nemzeti fejlődési stratégiának.

A regionális fejlődés érdekében az állam (JSZSZK) két alapot hozott létre (Radulović 2013). A Szövetségi Pénzügyi Alap⁴⁷ a gazdaságilag lemaradó köztársaságok és régiók gyorsabb fejlődésének hitelezésére 1965-ben alakult, és szövetségi állami szinten ez volt a gyorsabb ütemű regionális fejlődés legfontosabb pénzforrása. A központi kormányzat által öt éves időszakra elkülönített eszközök kerültek az Alapba (a teljes összeg hazai forrásokból származott). A 9. táblázatban látható ezeknek az eszközöknek az elosztása.

9. táblázat: A Szövetségi Pénzügyi Alap eszközeinek területi egységek szerinti elosztása, százalék

Időszak	Bosznia-Hercegovina	Montenegró	Macedónia	Koszovó
1966–1970	30,7	13,1	26,2	39,0
1971–1975	32,4	11,4	22,9	33,3
1976–1980	30,6	10,8	31,6	37,0
1981–1985	26,4	9,2	20,9	43,6
1986–1987	29,3	9,1	16,9	44,7
1988–1990	24,6	6,2	16,9	52,3

Forrás: Radulović 2013.

Létezett még egy pénzalap⁴⁸ a foglalkoztatás növelésére a lemaradó és a lakosság kivándorlásáról ismert területek támogatására. Ezt 1978-ban hozták létre a 70-es évek végén jelentkező jugoszláv pénzügyi nehézségek miatt, kizárólag külföldi kölcsönökből, valamint vissza nem térítendő eszközökből finanszírozták. Ebből a pénzalapból a foglalkozás bővítését célzó programokat finanszíroztak hitelek formájában, lokális szinten. A szocialista városok demográfiai és gazdasági fejlődésének keretében az volt a cél, hogy az ipari fejlődés és regionális közigazgatás stratégiai központjaivá váljanak (Hamilton 1979). Az egalitarizmus és kollektivismus elveinek megfelelően, a gyorsított ütemű urbanizáció következtében a városok a tervezettnél gyorsabb ütemben bővültek.

⁴⁷ Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i region.

⁴⁸ Fond za finansiranje povećanja zaposlenosti u privredno nedovoljno razvijenim i izrazito emigracionim područjima.

Megállapítható, hogy a jugoszláv szocialista önkormányzatok a XX. század második felében túlnyomó többségben alkalmasak voltak az önkormányzatokra háruló feladatok ellátására, ma viszont a szerbiai önkormányzatoknak többnyire csak tanácsadó szerepük van.

Az önkormányzatok szerepe az elmúlt három évtizedben fokozatosan csökkent. Az önkormányzatok legnagyobb önállósággal és döntéshozatali képességgel a szocializmus idején rendelkeztek (1990-ig). Az 1990–2000 között a Jugoszlávián, majd Szerbián belüli politikai és gazdasági bizonytalanság a centralizmus erősödését és az önkormányzatok háttérbe szorítását eredményezte. A községi autonómiát leginkább korlátozó tényező azonban az, hogy az önkormányzatok Szerbiában nem rendelkeznek tulajdonjoggal, csak használati joguk van az állami tulajdon felett, ez nagymértékben korlátozza a pénzügyi és gazdasági autonómiájukat, valamint a helyi gazdaságfejlesztésben játszott szerepüket. Szerbia az egyetlen ország Dél-kelet Európában, ahol nem adták vissza az önkormányzatoknak a tőlük az 1995-ös központosítás során elvett tulajdont. Pedig, ha az önkormányzatok tulajdonosként viselkednek sok esetben a közfeladatok ellátására szolgáló infrastruktúra fejlődése, a helyi erőforrások hatékonyabb kihasználása valósul meg (Jokay 2005).

2000-től napjainkig a városok kialakulásának folyamatával párhuzamosan tovább romlott az önkormányzatok helyzete, mert a megerősödött városok lettek a hatalom és az irányítás/politikai befolyás központjai. A szocialista városok sikeres működésének megítélése napjainkig tart, amit az is alátámaszt, hogy a belgrádi lakosok véleménye szerint a szocialista rendszer a lakosságnak kifejezetten jólétet biztosított (Zepeda – Zarić 2017).

3.1.3. Városok és önkormányzatok regionális dimenziói

A városnak, mint egységes egésznek, valamint a városokhoz tartozó különálló részeknek a vizsgálatánál fontos meghatározni a környezetet, amelyben a gazdasági tevékenység zajlik. A helyi gazdasági fejlődése, ami egyre fontosabb eleme a gazdaságnak, a területi egységeket alárendeli a lakosság igényeinek. A helyi gazdasági fejlődés olyan folyamat, amelyben a helyi kormányzatok, illetve helyi fejlesztési szervezetek az üzleti tevékenységet fenntartják és ösztönzik (Blakely 1994). A gazdasági fejlődés helyi szinten azért fontos, mert a városokat és önkormányzatokat inkubátoroknak tekinti, melyekben a civil lakosság, az önkormányzati vezetés és a magánszektor egymásra hatása következtében, jobb élet- és munkakörülmények jönnek létre.

Az önkormányzati vezetésnek jelentős a szerepe a helyi gazdasági növekedésben és az ösztönző üzleti körülmények megteremtésében. Szükség van arra, hogy az önkormányzati vagy városi kormányzatok megértsék a polgárok helyzetét és szükségleteit, hogy meghatározzák az adott helyzetben leghatékonyabb döntéseket, politikákat (Molnar 2011). Nemzeti szinten a gazdaságpolitika nem válhat igazán hatékonyá, ha nem érvényesül helyi és városi szinten annak megvalósítása, illetve a helyi sajátosságok megvalósításhoz szükséges feltételek figyelembe vétele. Emiatt fontos a döntéshozás decentralizálása és a jogköröknek nemzeti szintről a helyi szintre történő átadása.

Hogy a városok és az önkormányzatok önálló döntéshozatali helyzetbe kerüljenek, a nemzeti egyetértés mellett, szükség van természetesen pénzügyi forrásra is.⁴⁹ Szerbiában ez legtöbbször a helyi költségvetés (városi költségvetés, önkormányzati költségvetés).

Előfordul számos korlátozó tényező a helyi gazdasági fejlődésben, ami városi és önkormányzati szinten is akadályozza a haladást (Pike et al. 2006):

- A gazdaságpolitika meghatározása nemzeti szinten történik. Ez a körülmény akadályozza a cselekvést helyi szinten. Szerbiában nagyon meghatározóak/erősek a korlátozó tényezők, amelyek helyi szinten megnehezítik a gazdasági tevékenység koordinálását, irányítását.
- A városok és önkormányzatok törekvése, hogy önállóan dönthessenek és érvényesíthessék a gazdaságpolitikát, eltérésekhez vezethet a helyi, illetve a nemzeti fejlesztési célokban, és a gazdaságpolitikai célok depolitizációját eredményezheti.
- Szerbiában a központi hatalomtól való nagymértékű függőség miatt, nincs elég helyi kezdeményezés.
- Amikor az állam különböző szintjein sok-sok szervezet működik, nehéz megállapítani, hogy melyik miért felelős. A felelősség átruházása vagy elutasítása régóta jellemző a szerbiai általános nemzeti és helyi kormányzati tevékenységre.
- Szerbiában szinte minden szintre vonatkozóan csökken a hatalomba vetett bizalom. A közigazgatásba vetett bizalom hiánya a fő oka annak, hogy általánosan, a további fejlődés esélye minden szinten korlátozott. További problémát jelent, hogy a jogérvényesítés és a tulajdonjogi biztonság is alacsony szinten van.

⁴⁹ EU Funding for the Western Balkans 2010–2012.

- Hosszú időre van szükség, hogy a helyi gazdasági fejlődés irányítása céljából, egyesüljön az összes ebben érdekelt csoport. Szerbiában rövid távú tervezés és a politikai támogatásért vívott harcok helyi szinten korlátozzák az igazgatás és a fejlődés tágabb dimenzióinak kialakulását.

A helyi gazdasági fejlődés lényege a globális gondolkodás, az együttműködés és üzleti tevékenység dimenzióinak kiterjesztése külföldre. Ezzel párhuzamosan helyi szinten is érvényesíteni szükséges a politikákat, hogy a fejlődés kiegyensúlyozottabb legyen („bottom-up” hozzáállás a gazdasági fejlődéshez). A fenntartható fejlődés érdekében mind helyi, mind nemzeti szinten, szükség van a helyi gazdasági fejlődés irányítási technikáinak és tervezési módszereinek a kialakítására, tökéletesítésére.⁵⁰

Az állam régiókra és területekre osztása fontos eleme a Szerbia kiegyensúlyozott regionális fejlődésének. A régiók kialakítása olyan folyamat, melyben a nemzeti kormányzat meghatározza a politikát és rábízta a régiókra, melyek azt teljesítik. (Radulović 2013). A regionalizációnak a régió és körzet szintjén biztosítani kellene az érdekek mentén történő szerveződést, aminek a végső célja a racionálisabb és igazságosabb gazdálkodás a nyersanyagokkal. A régiók, a körzetek és a helyi közösségek sok esetben jobban meghatározhatják és érvényesíthetik fejlesztési céljaikat, mint a központi hatalom. A lakosokkal való napi kapcsolattartás következtében, a helyi önkormányzatok (városok és önkormányzatok) jobban felismerhetik a polgárok szükségleteit és hatékonyabban megoldhatják a problémáikat. A regionalizációval kialakulnak a feltételek azon projektek világosabb és hatékonyabb meghatározására, amelyekkel a nemzeti és nemzetközi fejlesztési programok keretében a régiók pályázhatnak (Vasić et al. 2003).

A regionalizációnak, mint a decentralizáció egyik formájának, az a célja, hogy alacsonyabb szinten nagyobb szabadságot adjon és fokozza a döntéshozás lehetőségét. A regionalizáció alapvető előnye a nyilvános források és eszközök hatékonyabb felhasználása, valamint, hogy a városok és önkormányzatok szintjén egyeztethetővé válik a tevékenység és a lakosság igénye (Dankó 2009). Esetleges negatív hatása lehet: az újonnan megalakuló szervezeti testületek alacsonyabb hatékonysága, a méretgazdaságosság hatékonyságának hiánya, a növekvő bürokrácia miatti közigazgatási kiadások növelése, korrupció és nepotizmus elterjedése (Molnar 2013). További probléma lehet helyi szinten az adminisztratív kapacitás hiánya.

⁵⁰ Bulletin of the Serbian Geographical Society Year 2010 (2011).

A Regionális fejlődésről szóló törvény⁵¹ alapján a Szerbia régiókra és körzetekre oszlik a NUTS osztályzásának megfelelően (19. ábra), amelyet számos módosítással próbáltak a szerb közigazgatáshoz illeszteni (Službeni glasnik 83/2017 – br. 51/09, 30/10 i 89/15).⁵² A terület felosztás az EU sztenderdek miatt történt. Az ilyen terület felosztás mindenképpen hozzájárulna a hazai és a külföldi területi egységek együttműködéséhez.

19. ábra: Szerbia felosztása NUTS régiókra és körzetekre

Forrás: Saját szerkesztés.

⁵¹ Zakon o regionalnom razvoju – Službeni glasnik RS 51/2009.

⁵² Uredba o izmenama i dopunama uredbe o sadržini, načinu i postupku vođenja registra mera i podsticaja regionalnog razvoja Službeni glasnik 83/2017 – br. 51/09, 30/10 i 89/15.

A meglévő felosztás aszimmetrikus területi felosztás, ahol a központ és a helyi kormányzat között létezik középső szint is, az autonóm tartományok, de csak a teljes terület meghatározott részén (Vajdaság AT és Koszovó és Metóhia AT).

A NUTS felosztás a Szerbiában a gyakorlatban nem valósult meg teljes mértékben. Mind a mai napig ez csak formai felosztás, nincs valódi regionális és gazdasági hatása. Az ilyen regionális osztályozás alapvetően azért történt, hogy eleget tegyenek az EU sztenderdeknek, de az elmúlt években nem érzékelhető, hogy igény lenne a meghozott törvényi rendelkezések további érvényesítésére és hatékonyságának felmérésére.

Szerbia területi egységekre történt felosztásának számos hiányossága miatt, a legátfogóbb képet a gazdaság és a területiség összefüggéseiről akkor kapjuk, ha górcső alá vesszük a nagyobb szerbiai városokat, azok szerkezetét és működésüket. A források felhasználásához és a tevékenységük bemutatásához az öt legnagyobb szerbiai várost vizsgálom: Belgrád, Újvidék, Nis, Szabadka és Kragujevac.

1966-tól, amióta létezik hivatalos statisztika, 1991-ig az öt legnagyobb szerbiai városban a lakosok száma folyamatosan nőtt. A 90-es évek előtt világviszonylatban jelentős volt az emelkedés (baby boom generáció) és ez a városok népességének növekedését és a területük bővülését eredményezte. 1990–2000 között a háborúk és a politikai és gazdasági szerkezetváltás idején a növekedés megállt (csökkent a lakosság létszáma) és ennek negatív következményei a városokat is érintette. Szerbiában 2000-től máig a negatív demográfiai fejlemények és a migráció miatt (különösen a fiatalok), a lakosság folyamatosan csökken. A belső migráció esetén a nagy városok irányába folyik a vándorlás, első sorban Belgrád felé, mert itt van a legtöbb esély a megfelelő oktatás elérésére és megfelelő munkahely megtalálására, aminek következtében a szerb főváros központi része túlszűfolt.

A 10. táblázat alapján látható, hogy 1991–2001 között Szerbiában – Újvidék kivételével – minden nagyvárosban csökkent a lakosok száma. 2002–2018 között csak Szabadkán csökkent a lakosság száma, a többi városban nőtt, a legnagyobb növekedés Újvidéken figyelhető meg (19,8%). 2002-től ennek ellenére a városok területe nem változott (kivételt képez Belgrád, ahol a területe hét négyzetkilométerrel bővült). Az előrejelzések szerint Szerbiában várhatóan a jövőben is fennmarad ez a trend és a városi lakosok száma tovább fog emelkedni (Vasić et al. 2003).

10. táblázat: Az öt legnagyobb város területe, népessége Szerbiában, 1991–2018

Szerbiai városok	Lakosok száma				Terület (km ²)	Népesség /km ²	Népességváltozás (%)	
	1991	2002	2011	2018			2018	1991–2002
Belgrád	1 602 226	1 576 124	1 659 440	1 690 193	3 234	522	–1,63	7,24
Újvidék	265 464	299 294	341 625	358 572	699	513	12,74	19,81
Nis	248 086	235 159	260 237	256 381	597	430	–5,21	9,02
Kragujevac	180 084	175 802	179 417	177 383	835	212	–2,38	0,9
Szabadka	150 534	148 401	141 554	137 173	1 007	136	–1,42	–7,57

Forrás: A Szerb Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés.

3.1.4. A városok alapszabályzata (statútum)

A város a meghatározás szerint, különálló területi és helyi önkormányzati egység.⁵³ 2008-tól bevezetésre kerül a város alapszabályzata, amely jogi keretként összefoglalja:

- a város meghatározását és jogállását,
- a város jogait és kötelezettségeit,
- az emberi jogok és szabadságok szabályozását és érvényesítését a városban,
- a város területi szerkezetének meghatározását,
- városi szinten működő hatósági szerveket és működésüket,
- a város közvetlen döntéshozásának módszereit és jellegét.

A szerb város politikának az a célja, hogy nagyobb autonómiát biztosítson a városi szinten történő döntéshozáshoz, továbbá, hogy nagyobb lehessen a helyi önkormányzati költségvetés. A jogi szabályozás folyamatosan bővül a városi hatásköröket illetően. Szerbiában 2008-ban minden város köteles volt saját jogállásáról szóló alapszabályzatot elfogadni, de a fejlődés irányvonala alapján kijelenthető, hogy a városok működését és fejlődését ez nem gyorsította fel. Az alapszabályzatok többsége csak a város az állam törvényi előírása miatt született. 2008 óta a működési körülmények megváltoztak nemzeti és regionális, valamint globális viszonylatban is, ezért szükség van a városok alapszabályzatának módosítására, azaz harmonizálni kell a decentralizáció elvével, a városok és önkormányzatok, illetve az állami és a magán szféra együttműködésének fejlesztésével. Ilyen jogi szabályozás felelne meg a korszerű piaci elvárásoknak (Zeković 2009).

⁵³ Önkormányzatról szóló 2007-es törvény, Zakon o lokalnoj samoupravi– Službeni glasnik RS 129/2007.

Kragujevac és Újvidék 2019 márciusában új alapszabályzatot fogadott el, és ez a folyamat Belgrádban is előkészítés alatt áll. Nis városa viszont már megkezdte a városi alapszabályzat módosítási folyamatát.

3.1.5. Városi földterület kezelése, szabályozása

Szerbiában a városi földterület fizikailag ingatlan erőforrás, amely az ingatlanok kategóriájába tartozik (Begović 1995). Az építési terület vásárlása/eladása alkalmával csak az adott terület tulajdonjogának cseréje történik. Szerbiában a számtalan törvényi eljárás és korlátozás bonyolulttá teszi és megnehezíti a városi földterületek értékesítésének és vásárlásának a folyamatát. A Fehér Könyv⁵⁴ – Külföldi Befektetők Tanácsának kiadványa – megállapítása szerint a földterületre vonatkozó tulajdonjogok szabályozása és meghatározása következtében némi javulás történt. 2015-től mind a hazai, mind a külföldi polgároknak lehetőségük van a használati jog és a tulajdonjog cseréjéről szóló törvény⁵⁵ alapján, az állami tulajdonban lévő építési terület használati jogát tulajdonjoggá változtatni, továbbá lehetőség nyílt hosszútávú bérletre is.

2014-ben az építési engedélyezési eljárás egységes eljárássá alakult (az összes engedély beszerzésének folyamata jelentősen lerövidült). A mezőgazdasági földterületre vonatkozó törvény módosításával 2017 óta külföldiek, akik EU-tagállamok állampolgárai két hektárig terjedően tulajdonjogot szerezhetnek a mezőgazdasági földterületeken is. A befektetők folyamatosan növekvő érdeklődése és a kiadott építési engedélyek számának bővülése arra utal, hogy Szerbiában javult az üzleti környezet. Külön ki kell emelni, hogy óriási előrelépést hozott az építési engedélyek beszerzésében történt változás, hiszen elektronikus engedély bevezetésére került sor a nagyobb településeken.

A hatályos törvények és törvényerejű szabályzatok alapján meg van határozva minden város területe. Ez magába foglalja az építési és mezőgazdasági földterületet egyaránt. A földterület kategóriája alapján mondják ki a földterület felvásárlásának és vásárlásának lehetőségét (Vajdaságban sokkal nagyobb arányban van mezőgazdasági föld, mint Szerbia más területein). A szerződéses viszony létrejöttékor, a vevő meghatározott összeget fizet, az eladó pe-

⁵⁴ Bela knjiga, 2018 – Foreign Investors Council.

⁵⁵ Zakon o pretvaranju prava korišćenja u pravo svojine na građevinskom zemljištu uz naknadu – Službeni glasnik broj 64/2015.

dig átadja az adott városi földterületre vonatkozó tulajdonjogot. Ha a városi földterület az állam tulajdona, az eladáshoz legtöbbször szükséges a felsőbb szintű kormányzati hozzájárulás (kiváltképp, ha ún. nagy léptékű, azaz nagyértékű befektetésről van szó). A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a helyi önkormányzati szervek hivatalos ülésen megvizsgálják a földterület eladásának lehetőségét, véleményezik, amit követően a kormány egyetértése esetén jóváhagy. A városok alapszabályzatainak javasolt módosítása előirányozza a városok szélesebb jogkörét a legalizáció vonatkozásában és az építési engedélyek kiadásában. A városi földterületek tulajdonosi jogainak érvényesítését és védelmét illetően a legfontosabb intézmények a közigazgatási és az igazságszolgáltatási szervek. Szerbiában nincs kellő mértékben biztosítva a tulajdonjog védelmét és érvényesítését biztosító mechanizmusok, és ezért alacsony a szerbiai tulajdonjogi védelemre vonatkozó index szintje.

Globális szinten egyre elterjedtebb a városi földterület magántulajdonná alakítása. Szerbiában a városi földterület használata kétféle lehet: az első amikor a tulajdonos, a másik pedig amikor más személy, vagy szervezet, intézmény, azaz nem a tulajdonos használja a területet. A második esetben a területet használó fél (bérlő) előre, meghatározott időre fizeti ki a bérleti díjat a tulajdonosnak.

Például a Lidl német kereskedelmi vállalat befektetése: tulajdonos is és használja is a területet (első típus), míg a Nikola Tesla nemzetközi belgrádi repülőtér területét a francia Vinci társaság 25 évre kibérelte és előre kifizette a bérleti díjat – (második típus). A szerbiai beruházások legnagyobb részére jellemző, hogy a befektető a földterületet illetően tulajdonjogot is és a használati jogot is kíván szerezni. A jogviszony rendezése után a beruházó a városi földterületen épített létesítményt értékesítheti a piacon, vagy megtarthatja saját tulajdonban. Szerbiában a beruházók többsége (különösen a külföldiek) a felépített létesítményt megtartja saját tulajdonában azzal a céllal, hogy üzleti tevékenységbe kezdjen.

Szerbiában a nagyvárosokban sokkal nagyobb az építési területek aránya, mint a földművelési területeké. Ebből kifolyólag a szerbiai jogszabályok többnyire az építési területekre vonatkoznak. A városi önkormányzatok a város jóváhagyása nélkül nem végezhetik a városi földterület szabályzását, kezelését, irányítását.

3.1.6. Várostervezés

A várostervezés Szerbiában hosszú hagyományokra tekint vissza. A XIX. században a várostervezés az állami intézményekben kezdődött (Építészeti Osztály, Építésügyi Minisztérium). A XX. században a várostervezés Belgrádban és Nisben jutott a legmagasabb és meghatározóbb szintre. 1958-ban megalakult a Várostervezési Intézet, 1972-ben megszületett Belgrád Általános Várostervezési Terve, 1991-ben pedig Nisben megnyílt az első várostervezési kiállítás. A szocialista időkben a várostervezésre úgy tekintettek, mint a társadalmi terv egy alacsonyabb szintű kötelező formájára. A várostervezési terveket – a városokban az élet- és munka körülmények fejlesztését – a nemzeti szinten meghozott különböző tervek részeként kezelték. A körülmények követeztében a szocializmusban úgy tartották, hogy a várostervezés a társadalom fejlesztést szolgáló kollektív tudatnak a részét képezi. A várostervezési intézkedési csomag, amellyel szabályozásra kerül a területek allokációjának folyamata.

Az állami hatóság általában az alábbi feladatokat látja el:

- az építési terület rendeltetésének felügyelete.
- a terület intenzívebb felhasználásának ellenőrzése.
- a telek méretének ellenőrzése
- építési engedély, építés betiltására vonatkozó határozat, vagy épület felújítási engedély kiadása,
- építési alapszabályok előírása.

Ezek az eljárások Szerbiában többnyire városi hatáskörben történnek. Előfordul, hogy az önkormányzatok is részt vesznek a folyamatban, de csak mint tanácsadók, mert a város beleegeyzése nélkül nincs joguk a végső döntések meghozatalára. A várostervezési eljárásokban csak a városi hatóságok és a város területén lévő köztisztviselők illetékesek.

A szerb tervezési és építési törvény, illetve későbbi kiegészítései alapján⁵⁶ a várostervezési dokumentumok az alábbiak:

- Általános Urbanisztikai Terv – stratégiai fejlesztési terv, amely tartalmazza a területfejlesztés általános elemeit – 30 000-nél nagyobb lakossággal rendelkező településekhez készült.

⁵⁶ Zakon o planiranju i izgradnji – Službeni glasnik broj 72/2009, 81/2009, 72/09, 81/09, 24/11, 121/12, 42/13, 50/13, 98/13, 132/14, 145/14, 83/18, 31/19, 37/19.

- Általános Szabályozási Terv – kötelezően meghozzák a helyi önkormányzati székhelyek esetében, de alkalmazható az önkormányzat, illetve város területén lévő más települések esetében is. Az Általános Szabályozási Terv az alapvető terv, amely az általa felölelt egész terület rendezési és építési szabályzásának közvetlen érvényesítése alapján valósul meg.
- Részletes szabályzási terv – a lakott terület egyes részeire és az informális településekre hozzák meg.

Az urbanisztikai tervezési folyamatok részletes elemzéséhez és teljesítéséhez lehetséges további, kiegészítő dokumentumok meghozatala. A tervek segítenek a területi egységek átfogóbb áttekintésében, de vannak bizonyos hiányosságaik is (Begović 1995): a várostervezők hiányos információi, a pontos célok meghatározásával járó nehézségek, a tervezési formák és mechanizmusok kiválasztásával, továbbá az urbanisztikai tervek érvényesítésével járó problémák. Meg kell említeni, hogy korlátozó tényező lehet a városi urbanisztikai terv végrehajtásával megbízott hivatalos személyek eljárása is.

Szerbiában a városi földterületek legnagyobb része lakóterület. Ennek megfelelően fontos a területeket megkülönböztetni a hasznosításuk szerint. A jelenlegi törvények szerint Szerbiában folyamatban van a területek a típusuk és hasznosításuk szerinti átszervezés. Sajnos a gyakorlatban a várostervezés folyamatai nem eléggé átláthatóak, a tervek kidolgozásánál és végrehajtásánál az illetékesek a polgárok véleményét nem veszik figyelembe kellő mértékben. Elvileg ilyen esetekben pályáztatással lehetőséget kellene biztosítani a választásra, de Szerbiában ez nagyon ritkán valósul csak meg. A megfigyelés tárgyát képező várostervezésnek az összes tervdokumentuma az összes szerbiai város esetében külön kerül kidolgozásra. A tervek alapján lehetőség van az optimális helyszín kiválasztására az üzleti tevékenység bővítésére (Zeković 2009).

A szocializmus idején a városi tervekben sokkal nagyobb helyet kaptak az ipari övezetek és a zöld övezetek. 2000-től az üzleti tevékenység és a városok fejlesztése érdekében mind több és több területet szánnak az üzlethelyiségek és bevásárlóközpontok számára.

3.1.7. Szabad övezetek

A szabad övezetek a Szerbia területén fizikailag körülkerített olyan behatárolt övezetek, amelyek támogatásokon keresztül, illetve kedvezményekkel, termelői és szolgáltatási típusú

tevékenységre használhatóak. Ezeknek az övezeteknek a legnagyobb részén biztosított a teljes infrastruktúra. A világon összesen több mint 10 000 szabad ipari, befektetési, szolgáltatási övezet létezik. A szabad övezetekkel rendelkező országok területe együttvéve megfelel a Föld felszíne 70%-ának, a lakosságuk száma pedig a Föld teljes lakosságának a 87%-a. Az Európai Unióban a szabad övezeteknek komoly hagyománya van, már az EU megalakulásának létrejötte előtt is léteztek. Ma az EU-ban 82 szabad övezet létezik, ezek közül a legtöbb Horvátországban (11 övezet és 8 alövezet), Lengyelországban (14 övezet) és Csehországban (7 övezet) van. A szabad övezet létesítéséhez a kormány jóváhagyása szükséges, amelyben meghatározza a terület helyszínét. A területet méreteik szerint pontosan meghatározott kataszteri telkek alkotják. A szabad övezet területén folytatott tevékenységek a Szabad övezetekről szóló törvény⁵⁷ szabályozza. Szabad övezetet szerződéskötéssel alapíthatnak a helyi önkormányzatok, gazdasági társaságok vagy vállalkozók. A gyakorlatban leginkább hazai vállalkozások és helyi önkormányzatok alapítanak szabad övezetet, melyet kizárólag az övezetek igazgatására bejegyzett gazdasági társaság irányíthat. A Pénzügyminisztérium keretében működik a Szabad Övezetek Igazgatósága,⁵⁸ amely 2008-ban létesült, és az alábbi területeket látja el:

- Szabad övezetek fejlesztése az állam érdekében,
- Szabad övezetek népszerűsítése,
- Ellenőrzés, felügyelet.

Az övezetet irányító gazdasági társaság köteles a Szabad Övezetek Igazgatóságának a naptári év végétől számított 90 napi határidővel benyújtani az övezetre vonatkozó Üzleti Jelentést. Az övezetben működhetnek hazai és külföldi fizikai és jogi személyek. A hazai és a külföldi vállalkozásoknak be kell tartaniuk a szabad övezetben érvényes szabályokat. Szerbiában a szabad övezetekben folytatott tevékenység szabályai leegyszerűsített szabályok, amelyek ösztönzik minden szolgáltatás vagy termelés működését, hogy a vállalkozások számára minél vonzóbbak legyenek. A vállalkozások az övezetben jogosultak termeléssel vagy szolgáltatásokkal foglalkozni minden korlátozás nélkül. Minden övezetbe beszállított, innen kiszállított vagy itt raktározott áru vámárának számít, ezért a vám felé bejelentési kötelezettség van érvényben. A vám övezetben az áru-, illetve szolgáltatás importra, exportra, mennyiségi korlátozás nem áll fenn. Minden áru, ami a szabad övezetből szabad forgalomba kerül

⁵⁷ Zakon o slobodnim zonama – Službeni glasnik RS 62/2006.

⁵⁸ <http://www.usz.gov.rs/eng/o-nama.php>

a Szerbia területén vám- és egyéb behozatali illetékköteles. A szabad övezetet a Szabad Övezetek Igazgatósága felügyeli. Fontos kiemelni a hazai és külföldi cégek számára, hogy milyen előnyei vannak annak, ha a Szerbia területén szabad övezetben végzik tevékenységüket⁵⁹:

1. Adókedvezmények:

- ÁFA-mentesség a szabad övezetbe szállított árura, szállítási és egyéb szolgáltatások az áru bevitelével kapcsolatban;
- ÁFA-mentesség a szabad övezet területén folyó áru és szolgáltatás forgalmazás esetén;
- ÁFA-mentesség két szabad övezetben működő fél közötti áruforgalom esetén;
- ÁFA-mentesség az energiafogyasztásra a termeléssel foglalkozó cégek számára.

2. Vámkedvezmények:

- Vám- és behozatali illetékmentesség a tevékenység végzésére szállított áru esetében, építkezésnél (féltermékek, felszerelés, építőanyagok).

3. Pénzügyi kedvezmények:

- Tőke, profit és jutalék szabad áramlása;
- Szerbia által biztosított anyagi eszközök (szubvenciók) beruházási projektekhez a termelői és a szolgáltatói ágazatban, amely nemzetközi kereskedelem tárgya lehet.

4. Helyi önkormányzat által nyújtott kedvezmények:

- Bizonyos helyi illetékektől, kötelezettségektől való mentesség;
- Sok ilyen adó jellegű teher van Szerbiában, amelyek gyakran megnehezítik a cégek működését. A pénzügyi kötelezettségek mellett a másik gondot a különböző terhek rendezésére szükséges idő jelenti. Szerbiában legtöbbször az alábbi helyi terhek, kötelezettségek vannak érvényben: városi építési területrendezési díj, városi építési terület használati díja, urbanisztikai feltételek és jóváhagyások díja, helyi kommunális illetékek, a vízhálózatra és csatornázatra történő bekötési díj.

⁵⁹ <http://www.usz.gov.rs/eng/pogodnosti.php>

5. Az adminisztráció előnyei:

- A One Stop Shop elve szerint működő rendszer a szabad övezetben hatékonyá teszi az adminisztrációs folyamatokat. A rendszer lehetővé teszi, hogy mind a hazai, mind a külföldi beruházók egy helyen megkapjanak minden tájékoztatást és logisztikai szolgáltatást, amelyekre szükségük van a szabad övezetben végzett tevékenységhez. Ezzel kevesebb időt veszíthetnek és leegyszerűsödik a befektetési folyamat. A digitalizáció és a hálózat építésben jelentkező lemaradás miatt Szerbiában az adminisztráció teljesítményének szintje elmarad a közép-európai országok szintjétől.

6. Egyszerű és gyors vámkezelés:

- Vámkirendeltség megtalálható minden szabad övezetben. A vámkirendeltség Szerbia vámszolgálatának része, amely lehetővé teszi, hogy minden áru vámolása egy helyen történjen. A kirendeltség és leegyszerűsített eljárás következtében a szabad övezeten belül csökkennek a működési költségek.

A jövedelmek és bevételek, amelyeket a szabad övezeten belül valósítanak meg, előzetes engedély nélkül, adó-, vám- és illetékmentesen átutalhatók bármely országba, így Szerbiába is. Így óriási lehetőségek nyílnak a hazai és külföldi ipari együttműködésre. A külföldi cégek a pénzügyeiket illetően a szabad övezetben teljes szabadságot élveznek, és ha igényük van rá, korlátozás nélkül áthelyezhetik tőkéjük egy részét máshová, a szabad övezeten kívülre. Az szabad övezetektől nagy tőkeáramlás a jellemző, amely nemcsak az övezeten belül, hanem egész Szerbia területén is megvalósul.

A szabad övezetek továbbfejlesztését segíti a Szerbia szabad övezet fejlesztési stratégiája 2018–2022, ami 2018-ban készült el.⁶⁰ Ennek célja a befektetésekre és exportra alapozott gazdasági növekedés. A stratégia értelmében a szabad övezetek kialakításának és fejlesztésének célja a legalkalmasabb és legkedvezőbb üzleti helyszínek biztosítása Szerbiában a hazai és külföldi cégek vonzására, amelyek export célú legfejlettebb technológiai termeléssel foglalkoznak.

⁶⁰ Strategija razvoja slobodnih zona u Republici Srbiji u periodu od 2018. godined o 2022. godine – Službeni glasnik RS 48/2015.

Jelenleg Szerbiában 14 szabad övezet működik, 22 km² területen. Minden szabad övezet önállóan tevékenykedik, a Szerbia Kormánya által meghatározott szabályoknak megfelelően, önállóan alakítja ki a saját igazgatási modelljét. Szerbiában nincs egységes szabad övezetekre vonatkozó igazgatási rendszer, hanem minden város a területén működő cégekkel egyeztetve alakítja ki a saját igazgatási struktúráját. A szabad övezetek létrehozása, fejlesztése leginkább a városi szinten hozott döntés alapján történik, ami által az övezetek működése decentralizálódik.

A szabad övezeteknek alternatív szerepe megmutatkozik a rájuk érvényes vámmentességi rendszerekben is, amiről Szerbia egyezményeket kötött számtalan országgal. Ez főleg azoknak az exportorientált társaságoknak fontos, amelyek Szerbiában kívánnak üzleti tevékenységet folytatni. A 11. táblázat tartalmazza az országokat, amelyekkel Szerbiának vámmentesítést biztosító egyezménye van.

11. táblázat: Szerbia kereskedelmi egyezményei

Piac	Kereskedelmi kapcsolatok
Európai Unió	Preferenciarendszer
Amerikai Egyesült Államok	Általános preferenciarendszer
Oroszország	Szabadkereskedelmi egyezmény
Délkelet-Európa	CEFTA
Belorusz	Szabadkereskedelmi egyezmény
Turska	Szabadkereskedelmi egyezmény
Izland, Liechtenstein, Norvégia és Svájc	EFTA

Forrás: Saját szerkesztés.

Nis kivételével, Szerbiában valamennyi nagyváros rendelkezik szabad övezettel. Amióta ezek 2008-tól létrejöttek, nőtt az export és a termelés értéke, valamint a foglalkoztatottak száma. A legnagyobb export és üzleti teljesítménye a kragujevaci „FAS slobodna zona”, a „Subotica” és a „Novi Sad” szabad övezetnek van. Kragujevac esetében a Fiat, Szabadkán a Siemens, Újvidéken pedig a NIS vállalat valósították meg a legnagyobb beruházást (20. ábra).

20. ábra: Szabad övezetek Szerbiában

Forrás: Saját szerkesztés.

3.1.8. Városi költségvetés, mint pénzforrás

A városi költségvetés határozza meg a város rendelkezésére álló pénzforrásokat. A hatályos jogszabályok szerint minden helyi önkormányzat egy évre szóló költségvetési tervet fogad el. Ennek megfelelően a városok mellett a városi önkormányzatoknak is van saját, a helyi szükségletek szerint kidolgozott költségvetésük. A költségvetés forrásonként jelöli meg a bevételeket és kiadásokat, a szerkezeti (költségvetési felhasználók), a működési (programok) és a gazdasági osztályzás (költségek és kiadások) szerint, továbbá azokat a forrásokat, amelyekből a kiadások és bevételek teljes egészében finanszírozásra kerülnek. Gyakorlatilag a városok és önkormányzatok finanszírozásának legnagyobb részét az adók biztosítják.

Szerbiában a városok és önkormányzatok jövedelmének általában az 50%-a adóból származik, aminek a túlnyomó része a személyi jövedelemadó. A városoknak biztosított, hogy az év folyamán a költségvetésüket átírják, pótköltségvetést fogadjanak el. A városok és önkormányzatok költségvetésében a költségek az adott évben érvényes fejlesztési stratégiától és a tervezett tevékenységektől függenek. Városonként vizsgálva, a költségek és a kiadások az adott évre tervezett céloktól függően nagyban különböznek egymástól. Jelenleg Szerbiában az önkormányzatok költségvetése jóval alacsonyabb, mint a városoké, ami megnehezíti a városi önkormányzatok működését.

Ilyen viszonyok mellett a városi önkormányzatok arra kényszerülnek, hogy a városok költségvetésére támaszkodjanak, ami korlátozza őket az önálló döntéshozatalban. A Pénzügyminisztérium a Városok és Önkormányzatok Állandó Értekezletével közösen, a helyi önkormányzatok részére készített egy egységes kérdőívet, hogy megkönnyítse a költségvetések kidolgozását és az adatok összehasonlítását. A város költségvetése alapján készül az ún. polgári költségvetés, ami a közpénzek felhasználásának, rendeltetésének a kimutatása. Ez egyben egy leegyszerűsített kimutatás az önkormányzati és a városi tevékenységeknek, jogköröknek, a finanszírozásnak, ezért a polgárok számára tájékoztató jellege is van. A városi költségvetés ennek egy tartalmilag és szerkezetileg leegyszerűsített változata, hogy a város működése a lakosság számára is minél könnyebben érthetőbb legyen.

A városok és önkormányzatok költségvetése a feltételezett gazdasági mutatók alapján készül (gazdasági növekedés, infláció, köztartozások és költségvetési hiány alakulása). Minden költségvetés az adott naptári évre meghatározza a költségek és kiadások határértékét. Kidolgozásánál legfontosabb a reális gazdasági helyzet alapján történő tervezés, és a prioritások meghatározása a naptári év során. Fontos megemlíteni, hogy a szocializmus idején az önkormányzati költségvetések sokkal nagyobbak voltak, mint jelenleg Szerbiában a városoké és az önkormányzatoké, és nagyobb területre vonatkoztak, miáltal jobban felmérhetővé váltak a városok és az önkormányzatok fejlesztési szükségletei. Szerbiai városok új alapszabályzata az önkormányzatok finanszírozására nagyobb összegeket irányoz elő.⁶¹

⁶¹ Samostalni članovi Zakona o izmenama i dopunama Zakona o lokalnoj samoupravi – Službeni glasnik RS 47/2018.

3.1.9. Városi közművállalatok

Szerbiában az állami szférában komoly hagyománya van a lakosság mindennapjait biztosító közművek működtetésének. A kommunális tevékenység a szocializmus idején is fontos része volt a gazdaságnak. Sok infrastrukturális kapacitás épült közmunkával, például a vízvezeték hálózat, a szennyvízcsatornázat, az utak, a települések elektromos hálózata. Az állam azzal a szándékkal, hogy ebben az ágazatban intézményes kereteket teremtsen, közművállalatokat hozott létre, hogy ellenőrizzék és elvégezzék a folyamatokat. A vállalatok idővel szerkezetileg átalakultak, változott a működési formájuk.

A közművállalatok a kommunális tevékenységi ágazatba működnek, alaptevékenységük a lakosság szükségleteinek kielégítése a lakott területeken. Közművállalatok Szerbiában a városokban működnek, a tevékenységüket a Kommunális tevékenységre vonatkozó többször kiegészített törvény⁶² határozza meg.

A szerbiai közművállalatok az alábbi területeket látják el:

- ivóvíz-ellátás és víztisztítás,
- hőenergia termelés, elosztás, szolgáltatás,
- hulladékkezelés,
- városi és peremvárosi közlekedés,
- temetkezés,
- közterületi parkoló kezelése,
- közvilágítás,
- piacok működtetése és felügyelete,
- utca és útkarbantartás,
- köztisztaság, zöld területek karbantartása.

A kommunális tevékenység körébe olyan feladatok tartoznak, amelyekkel naponta közvetlenül, vagy közvetetten találkozik a lakosság. A helyi önkormányzatok, illetve városok biztosítják és szabályozzák a kommunális tevékenységet, amit közvállalatok, gazdasági társaságok, vállalkozók vagy egyéb gazdasági tényezők láthatnak el. Szerbiában a kommunális tevékenység legnagyobb részét közvállalatok teljesítik, melyeknek többségét városi szinten hozzák létre, és meghatározott feladatkörre kapnak megbízatást. Nagyon ritka eset, hogy

⁶² Zakon o komunalnim delatnostima – Službeni glasnik 88/2011, 104/2016, 95/2018.

önkormányzati szinten létesítenének Szerbiában közművállalatot. A város és a közművállalat szerződésben határozza meg a teljes vagy részleges kommunális tevékenység teljesítésének időtartamát. A helyi önkormányzatok megegyezés alapján, közösen is végezhetik a kommunális tevékenységet (ilyen esetben több helyi önkormányzatban egy vállalat látja el a tevékenységet).

Fontos áttekinteni a közművállalatok finanszírozási forrásait. A kommunális feladatok ellátására és fejlesztésére az anyagi eszközöket az alábbi forrásokból biztosítják:

- kommunális szolgáltatásokból befolyó bevétel,
- közműdíjak,
- koncessziós díjból származó bevétel,
- helyi önkormányzat költségvetési bevétele,
- egyéb hatalmi szinten meghatározott célirányú eszközök.

A saját szolgáltatásaikból és a díjakból befolyó bevétel mellett, Szerbiában sok közművállalat a köztársasági költségvetésből is kap közvetetten anyagi forrásokat.

A szerbiai közművállalatok finanszírozásának folyamata:⁶³

1. Köztársasági költségvetés
2. Helyi önkormányzati költségvetés
3. Helyi önkormányzat testülete, intézménye (leginkább független igazgatóságok)
4. Közművállalatok

A kommunális ágazat tevékenységét a Pénzügyminisztérium felügyeli a köztársasági felügyelők által, azok törvényes megbízásainak megfelelően. Szerbiában jellemző, hogy a nagy városok létesítenek kommunális vállalatokat és a városi költségvetésből finanszírozzák őket. Ez egy elterjedt gyakorlat, ami megnehezíti a magánvállalatok versenyképességét a kommunális szolgáltatások piacán. Gyakran csak a közvállalatok nyújtanak meghatározott kommunális szolgáltatásokat, ami monopóliumhelyzetet biztosít számukra. A legnagyobb probléma az, hogy sok közvállalat van a kommunális szférában és ezek nem piaci elvek szerint működnek.

⁶³ <https://libek.org.rs/sr/istrazivanja/2015/04/03/preduzeca-koja-niko-ne-spominje>

3.1.10. Városi közlekedés

A városi közlekedés sajátos jellege, összetett gazdálkodása, működése miatt fontos megvizsgálni a városi életre és munkára gyakorolt hatását. A városi közlekedés kommunális tevékenységi ág, ami működhet az állami szektor, magán szektor vagy állami és magán szektor partneri viszonya keretében. Az állam és a magánszektor együttműködése ezen a területen a városi közlekedési kapacitások növelése, jobb minőség és biztonság elérése a céljából valósul meg. Hangsúlyozni szükséges, hogy Belgrádban a városi közlekedésben az állami és magán szektor partneri viszony a meghatározó (PPP). A korszerűsítés kiterjedt a közlekedés szervezésére, magára a lakosság utaztatására és a jegyautomaták működtetésére is.

Szerbián belül a városi közlekedés Belgrádban a legösszetettebb és a legdinamikusabb. A városok a tömegközlekedés biztosítására saját közművállalatokat alapítanak, amelyek többé-kevésbé magáncégeket bíznak meg a közlekedés üzemeltetésére. A tömegközlekedési szolgáltatások szabályozásánál és a megbízásoknál a városvezetésé a döntő szerep. Ezek a vállalatok a városi vagy köztársasági költségvetésből továbbra is szubvencióban részesülnek. Egyedüli kivétel Kragujevac, ahol a város lemondott a finanszírozásról és lehetővé tette a magánvállalatok bevonulását.

Az elévült járműpark mellett probléma a busz, a villamos és trolivezetők hiánya. Az utóbbi néhány évben rengeteg sofőr távozott a városi közlekedési vállalatokból. Ennek az oka, hogy az Európai Unió országaiban sokkal nagyobbak a bérek és a sofőrök havi szinten szerbiai bérek akár ötszörösét is megkeresik.

3.1.11. Állami-magán partneri viszony

Az állami–magán partneri viszony (public-private partnership) szerepe nagyon fontos a városok és önkormányzatok fejlődéséhez. Ehhez együtt kell működjön a helyi hatóság a magánszektorral. Az állami szférának a feladata, hogy a leendő fejlődési irányelvek meghatározásával kezdeményezze az állami–magán partneri viszony bővülését. Az állami–magán partneri együttműködés alapja a bizalom (Molnar 2011): együttműködés, koncessziók, hosszútávú szerződések, részleges privatizáció, közös tervező társaság. Hogy a gyakorlatban működjön az ilyen jellegű tevékenység, a befektetési tőke érdekében biztosítani szükséges egy sor szolgáltatást, feltételt: gyors és hatékony adminisztrációt, képzett munkaerőt, minőségi infrastruktúrát, a nyersanyag és a kész termékek piacához való hozzáférési lehetőséget.

Szerbiában nem teljesen adták a külföldi tőke vonzásához szükséges feltételek. Külön probléma, hogy nem történt meg a közigazgatás reformja, hogy sok az adminisztratív korlátozás (korszerűsítés és elektronikus igazgatás által megkezdődött a kérelmek adminisztratív követelmények leegyszerűsítése és felgyorsítása). Folytak az út infrastruktúrafejlesztések, de továbbra is lassú ütemben, nem folyamatosan. A közvetlen külföldi befektetések (FDI) következtében fejlődik az áru- és szolgáltatás piac, nagyobb a versenyképesség. Az FDI növekedése, bővülése és az állami–magán partnerség fejlesztéséhez szükséges összes feltétel közül Szerbiában még mindig a képzett munkaerőt illetően a legjobb helyzet. A Szerbiában működő külföldi vállalatok is és a külföldiek, akik foglalkoztatják a szerb munkaerőt általában elégedetten nyilatkoznak a Szerbiában képzett munkaerőről.

Az utóbbi években a Szerbiában az infrastruktúra és közlekedés fejlesztésben egyre jelentősebb az állami–magán partnerség (PPP). Kiemelhető példa ebben Belgrád, mert itt történt a legnagyobb előrelépés (a Nikola Tesla repülőtér bérbe adása), ellenben a többi városban erre nincs sok példa. A PPP együttműködés egyik fontos eleme, kivált a városokban, a tömegközlekedés szabályozásának módja. Jelenleg Szerbiában a legnagyobb állami-magán együttműködés az út- és vasúti infrastruktúra építésben, és a szélessávú hálózat fejlesztésében történik.

3.1.12. Önkormányzati kötvény, mint az önkormányzatok fejlesztési esélye

Az önkormányzati kötvények aránylag új, ún. kamatozó értékpapírok Szerbiában. Kamatozó értékpapírok (a tulajdonos számára lehetővé válik általa az alaptőke + kamat a futamidő elteltével). A kötvények bevezetésének célja az önkormányzatok fejlesztése. A kötvényekből befolyó eszközök, amelyekbe a polgárok befektetnének, az önkormányzat fejlesztését szolgálnák. Az első önkormányzati kötvényeket, nyilvános ajánlat formájában Šabac város bocsátotta ki. Az önkormányzati kötvények a polgárokat arra ösztönzik, hogy a megtakarításukat fektessék be látható projektekbe, amelyek a maguk társadalmi közössége számára fontosak. Ily módon a polgárok a bank helyett a pénzüket, az önkormányzati kötvények segítségével, helyi fejlesztésekre fordítanak és egyben jövedelemhez is juthatnának. Az önkormányzati kötvények kamatjából eredő jövedelem adómentes. Šabac jó példa arra, hogy önkormányzati kötvényekkel mind a gazdasági szereplőket, mind pedig a lakosságot meg lehet szólítani, aminek eredményeként megvalósult a városi uszoda. A befektetők megkapták az

előre garantált kamatot is. A polgárok az önkormányzati kötvényekkel sokkal nagyobb haszonra tettek szert, mint ha a bankoknál kötötték volna le a pénzüket.

Említésre méltóak Stara Pazova-i önkormányzat kötvényei is, ahol a befolyó összegből Belegis településen napközi, Golubincin tekepálya épült, Nova Pazovan pedig felújították az óvárost. Az önkormányzati kötvényekbe befektetett eszközök visszafizetésénél az egyedüli garancia a városi költségvetés. A polgárok azonban nincsenek nagy bizalommal az önkormányzati és városi vezetők iránt, ezért ritkán választják ezt a befektetési lehetőséget. Szerbiában a fő probléma az, hogy nem elég fejlett a pénzpiac. Az önkormányzati kötvényeknek az az alapvető előnye a banki betéttel szemben, hogy létezik egy másodlagos piac is, ahol ezeket a kötvényeket tőzsdén értékesíteni lehet. Felesleges várni 5–10 évet, amennyi általában az önkormányzati kötvények megtérülési ideje, mert ezeket bármikor értékesíteni lehet a tőzsdén. Az önkormányzati kötvények rendszeres, stabil kibocsátása Szerbiában nem alakult ki az említett okok miatt. A nagyobb városok közül csak Újvidéken volt önkormányzati kötvény kibocsátás: Újvidék város 2011-ben két alkalommal, előre ismert vásárló részére (bank), de nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

3.1.13. Városok és Önkormányzatok Állandó Értekezlete

Városok és Önkormányzatok Állandó Értekezlete⁶⁴ (VÖÁÉ) 1953-ban alakult Belgrádban, mint a városok, önkormányzatok és városi önkormányzatok szervezete. Annak idején külön hangsúlyozták, hogy az első Jugoszláviában, 1927-től a II. világháború kezdetéig is működött ilyen szövetség, Jugoszlávia Városainak Szövetsége címmel. Eredeti célja a központi hatalom elleni harc volt (a központi hatalom központosított rendszert kívánt bevezetni). A Városok és Önkormányzatok Állandó Értekezletének szerepe, hogy olyan fórum, ahol áttekinthetik a folyó problémákat, amelyekkel a városok és önkormányzatok szembesülnek, és közösen próbálnak megoldásokat találni.

A Városok és Önkormányzatok Állandó Értekezlete által korábban is és ma is lehetőség van áttekinteni az önkormányzatok és a városok működésének feltételeit, valamint azok változását. Az Állandó Értekezlet a működésének kezdetétől, amikor a jugoszláviai városok tanácsadó szervezete volt, összejöveteleket szervezett és bizottságokat hozott létre, fejlett kiadói

⁶⁴ <http://www.skgo.org>

tevékenységgel bírt, és megszervezte a tagok egyéni és kölcsönös, közvetlen segélyezését. Nemzetközi kapcsolatokat létesített, sok nemzetközi szervezettel alakított ki kooperációt.

Az évek során az Állandó Értekezlet tekintélyre tett szert, mint az önkormányzatok és városok problémáit felismerő és a hatóságok előtt érdekeiket képviselő intézmény.

1980–1990 között a működéséhez szükséges anyagiak legnagyobb részét a tagsági díjakból és a „Komuna” folyóirat kiadásából biztosította. Az állam nem volt érdekelt az állandó Értekezlet fejlesztésében, nem ismerte fel a szerepét. 1990–2000 között a szervezet nagy nehézségekkel küzdött. Ekkor az a 35 város vezetése, ahol az ellenzék átvette az irányítást, megalapította a Szerbiai Szabad Városok és Önkormányzatok Szövetségét. 2000 után a két szervezet (VÖÁÉ és a Szerbiai Szabad Városok és Önkormányzatok Szövetsége) megállapodást írt alá az együttműködésről ami a mai napig egységes szervezetként tevékenykedik. 2001-ben fokozottabb ütemben kezdett működni bizottságok formájában, külföldi partnerekkel realizált projektek keretében, a nemzetközi szervezetekkel felújított együttműködésben, szolgáltatások formájában, az önkormányzatok érdekképviselőként.

Az Értekezlet tagjai a szerbiai városok és önkormányzatok. Ma az VÖÁÉ fontos tényező a decentralizációban és a helyi önkormányzati rendszer reformjában. Ez a helyi önkormányzatok találkozási pontja, amely helyt ad a közös kérdések megfogalmazásának, a közös érdekképviselőnek. Befolyással van a szabályok, stratégiai dokumentumok meghozatalára. A VÖÁÉ képzések, konzultációk és tanácsadás formájában támogatja a városok és önkormányzatok tevékenységét. A szervezetnek köszönhetően 2000 óta jelentős haladás valósult meg a decentralizáció erősítésében, a városok és önkormányzatok döntéshozási jogkörének fejlesztésében. A VÖÁÉ cselekvési területei:

- önkormányzati rendszer,
- környezet és rendkívüli helyzetek,
- helyi pénzügyek és köztulajdon,
- gazdasági fejlődés,
- kommunális tevékenységek és energetika,
- igazgatás,
- európai uniós csatlakozás,
- várostervezés, építés és lakás,
- egészség, szociális védelem, nemi esélyegyenlőség,

- oktatás, kultúra, ifjúság, sport,
- nemzetközi együttműködés.

Szerbiában minden területet a városok és az önkormányzatok szintjén vizsgálnak. A városok és önkormányzatok optimális működését kiadványokkal, meghatározott kérdésekről készített tanulmányokkal, oktatással kívánják biztosítani. A végső cél helyi szinten a polgárok érdekében történő fejlődés/fejlesztés.

3.1.14. A városok és önkormányzatok fejlődésének és működésének fő irányelvei

A szocializmus idején (1990-ig) az önkormányzatok nagyobb anyagi eszközökkel rendelkeztek, több feladatkörrel, szélesebb jogkörrel és fokozottabb egymásközi kooperáció létezett. A polgárok számára elérhetőbbek voltak a közszolgálatok és a szolgáltatások.

A szerbiai városok és önkormányzatok fejlődésében 1990–2000 között fordulat állt be. Ebben az időszakban a központi hatalom erősen centralizálódott, az önkormányzat jogköre csökkent, a város és az állam nagy hatáskörhöz jutott. A városok és az önkormányzatok ennek következtében elvesztették a szocializmus idején szerzett jellegüket. Megállapíthatjuk, hogy a XIX. században Szerbiában a városi szervek és a köztársaságok működését nagyfokú centralizáció jellemzi és a városokat és az önkormányzatokat az állam igazgatja. A városokban és önkormányzatokban a tevékenység legnagyobb részét az állami szektor látja el. Hiányzik a párbeszéd az intézmények és állami adminisztráción kívül eső szféra között, ez érvényes a városi kormányzat és a polgárok viszonyára is.

A szocializmus idején a városrendezési tervekben sokkal nagyobb teret kaptak az ipari és a zöld területek. Szerbiában az ún. ipari zóna lehet klasszikus ipari park, technológiai park, szabad zóna, üzleti inkubátor, üzleti központ, repülőtér fejlesztési zóna (Zeković 2009). 2000-től az üzleti tevékenység ösztönzése és a városok fejlődése céljából, mind több és több teret kapnak az üzleti célú létesítmények, a bevásárlóközpontok.

2009-ben Szerbia területe a NUTS rendszer szerint felosztásra került, de a gyakorlatban ez soha nem érvényesült. Folyamatos a lakossági migráció a nagyvárosokba. A lakosság létszáma leginkább a belvárosi negyedekben emelkedik.

A bevezetett városi alapszabályzat a város működésére vonatkozó szabályok jogi kerete. Az alapszabályzatok nyomán sok korábbi önkormányzat várossá alakult Szerbiában.

A városi földterület szabályozása, kezelése teljesen a város hatáskörébe tartozik, szemben a szocialista gyakorlattal, amikor ez az önkormányzaté volt.

A XXI. században a városokban az üzleti tevékenység fejlesztéséhez szükséges feltételek megteremtése és a közvetlen külföldi befektetések vonzása érdekében létre jöttek a szabad övezetek. Jelenleg a legsikeresebb szabad övezet „Subotica”, „FAS Slobodna zona” Kragujevacon, és az újvidéki Slobodna zona „Novi Sad”.

A városok mostani alapszabályzatai meghatározzák a városi költségvetést, amibe az önkormányzatok jövedelmének legnagyobb része átcsoportosításra került. A következménye ennek az intézkedésnek, hogy az önkormányzatok függőségi helyzetbe kerültek a városoktól és a tőlük kapott anyagi eszközöktől. A városok új alapszabályzata szerint a városi önkormányzatok a pénzek felhasználásában nagyobb önállóságot kaptak.

Sok közművállalat a városokban és önkormányzatokban hosszú hagyományra tekint vissza. A szocializmus idején, illetve mind a mai napig a kommunális tevékenységet az állam vagy a város által alapított közvállalatok végzik. Gondot jelent ugyanakkor sok esetben a közvállalatok hatékonyságának hiánya és hogy a szubvenciókra támaszkodnak.

A tömegközlekedés a városban az egyik legfontosabb kommunális tevékenység. Szerbiában a nagyvárosokban a tömegközlekedési szolgáltatást köztulajdonban lévő vállalatok látják el. Kivétel ebben Kragujevac és Nis, ahol a tömegközlekedésben nagy arányban magánvállalatok végzik a szolgáltatást. A tömegközlekedési szférában az állami vállalatoknál a legnagyobb probléma az, hogy veszteségesek.

Az önkormányzati kötvények bevezetésével a helyi hatóságok megpróbálják a polgárok anyagi eszközeit az önkormányzat vagy város fejlesztésére használni. A fejlesztési projekteknek ilyen finanszírozási lehetősége nem hozta meg a kívánt eredményt, mert nincs kellő bizalom a helyi közigazgatás iránt és mert a pénzpiaci viszonyok fejletlenek.

A Városok és Önkormányzatok Állandó Értekezlete (VÖÁÉ) fontos érdekképviselőt ellátó szövetség. A VÖÁÉ története alapján megismerhetjük a városok és az önkormányzatok helyzetét. Az VÖÁÉ tevékenységével elősegíti a decentralizációt és a kapacitások erősítését a város és önkormányzat szintjén.

3.2. Szerbia fekvése, térszerkezete, hatása a városfejlődésre

Kutatásaim fő fókuszában a szerbiai városok és önkormányzatok helyzetének vizsgálata áll, mely időben kiterjed mind a Jugoszlávián belüli, mind a mai Szerbiában lévő helyzetük elemzésére. Ahhoz, hogy a városfejlődés sajátosságait megértsük, szükség van egy rövid kitekintést tenni Szerbia geostratégiai helyzetére, térfejlődésére és ebben a relációban a városfejlődés sajátosságainak bemutatására (Bakó – Rác 2020a, 2020b).

A Nyugat-Balkán⁶⁵ legnagyobb és legnépesebb országa a Pannon-síkság délkeleti és a Balkán-félsziget középső részére terjed ki, ennek megfelelően északon jó mezőgazdasági adottságú síkvidékek, míg délen, Közép-Szerbiában folyóvölgyekkel szabdaltnak domb- és hegyvidékek (Dinári-hg., Balkán-hg.) jellemzők. A Szerbia középső területén található Duna, Tisza, Száva és Morava folyók határozzák meg a főbb közlekedési folyosókat. A térség geostratégiai jelentőségű, mivel az itt keresztülhaladó útvonalak kötik össze Nyugat- és Közép-Európát a Balkánnal, illetve a Közel-Kelettel. A fekvés pozitív hozadéka a központi területek – a csomóponti nagyvárosok – térségszervező, közvetítő szerepe. Az ország fő fejlődési tengelye észak–dél irányú a Duna és a Morava mentén, olyan nagyvárosokat érint, mint Szabadka (Subotica), Újvidék (Novi Sad), Belgrád, Nis (Niš), Leskovac, Vranje stb. A másodlagos tengelyek kelet–nyugat irányúak. A Vajdaság déli részén, a főváros magasságában húzódó útvonal nagyvárosai: Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica), Szabács (Šabac), Obrenovac, Belgrád, Pancsova (Pančevo), Szendrő (Smederevo), Pozsarevac (Požarevac).⁶⁶ A Közép-Szerbiát keresztülszelő tengely Užice, Kragujevac, Nis és Pirot térszervezését erősíti. A közlekedéshálózat a jelenlegi városhierarchiát szolgálja, a területi fejlődés összhangban áll az úthálózat kiépítettségével. Az áru- és utasforgalomban egyaránt a közúti közlekedés a legfejlettebb ágazat, a tranzitforgalom a X. számú transzeurópai folyosóhoz kötődik. Szerbia folyami közlekedése adottságaihoz mérten nincs kellő mértékben kihasználva, de az előnyös közlekedés-földrajzi helyzet lehetővé teszi a kikötők fejlesztését, logisztikai központok létrehozását, elsődlegesen Újvidék és Pancsova térségében (Nagy 2015; Rác 2017).

Az országot érintő tengelyek, transzbalkáni magisztrálék szempontjából fontos, hogy Szerbiát körül öleli az EU⁶⁷ és a NATO, ezt a szomszédságot szemlélteti a 12. táblázat. Bár az

⁶⁵A Nyugat-Balkán térszerkezetének részletes bemutatását bővebben lásd: Faragó – Rác 2010; Rác 2019a.

⁶⁶ Vajdaság Fejlesztési Program 2014–2020.

⁶⁷ Szerbia EU-integrációjának mérföldkövei: 2008 – Stabilitási és csatlakozási egyezmény; 2009 – Hivatalos csatlakozási kérelem; 2012 – Tagjelöltté minősítés; 2015 – Tárgyalások megkezdése. Bővebben lásd: Pintér 2016; Lőrinczné 2018.

euroatlanti integráció magas foka alapján rendezettnek tűnik Szerbia szomszédsági környezete, ez a mélyrétegekben számos bizonytalanságot takar. Ennek oka pedig az államföldrajzi viszonyok turbulens átalakulása volt. Itt kell megjegyeznünk, hogy az elmúlt években Szerbiának a legstabilabb, legintenzívebb állami kapcsolatai Magyarországgal alakultak ki (Bakó 2019d).

12. táblázat: Szerbia és szomszédjainak euroatlanti integrációs viszonyai, 2020

Ország	EU	NATO
Szerbia	EU-tagjelölt	NATO-békepartner (Egyéni Partner-ségi Akcióterv)
Magyarország	EU-tag	NATO-tag
Horvátország	EU-tag	NATO-tag
Bosznia-Hercegovina	Potenciális EU-tagjelölt	NATO-tagjelölt (Tagsági Akcióterv)
Montenegró	EU-tagjelölt	NATO-tag
Koszovó	Potenciális EU-tagjelölt	Potenciális NATO-békepartner
Macedónia	EU-tag	NATO-tag
Bulgária	EU-tag	NATO-tag
Románia	EU-tag	NATO-tag

Forrás: Saját szerkesztés.

Szerbia külgazdaságára továbbra is jellemző az ún. hintapolitika, melynek alapjai a titói érdekek keresendők (Ramet 2006). Miközben az ország elkötelezett maradt az EU-integráció mellett, továbbá igyekezett igazodni a térségben hagyományosan meghatározó német erővonalhoz, egyben megőrizte erős, történelmi alapokon nyugvó kapcsolatait Oroszországgal. Ezzel párhuzamosan, az aktuális gazdaságpolitikai érvek és indokok mentén a lehető legjobb kapcsolatok megteremtésére törekedett az olyan relációkban, mint Kína⁶⁸ vagy Törökország, valamint a koszovói rendezési folyamat okán igyekezett álláspontját hatékonyan bemutatni az Egyesült Államokban is (Bakó 2019a).

Az ország két alkotmányosan elkülönített részre oszlik, Vajdaságra és Közép-Szerbiára. A Vajdaság többnemzetiségű autonóm tartomány, politikai helyzete, önállóságának tartalma többször változott az elmúlt évtizedekben.⁶⁹ Történetileg relatív fejlettség jellemzi az ország

⁶⁸ A Kínával való kapcsolat nemcsak ipari FDI (Pl. Bóri Rézbánya), hanem hitelek tekintetében is figyelemre méltó (pl. Belgrád 450 millió eurós hitel felvételét tervezi Kínától), továbbá az Új Selyemút közúti és vasúti elemei is elkezdtek épülni, ugyanakkor tényleges megvalósulásuk és későbbi kihasználtságuk igencsak kérdéses.

⁶⁹ Regionalni prostorni plan Autonomne Pokrajine Vojvodine – nacrt plana – (2011).

déli részeihez képest, ennek megfelelően 27%-os népességarányát meghaladó mértékben járul hozzá a nemzeti teljesítményhez (Nagy 2007; Faragó 2012). Városhálózata policentrikus, amely elsősorban terület- és népességarányát jóval meghaladó kis- és középváros-állományának köszönhető. Településhálózata morfológiai szempontból kiegyensúlyozott, bár a Tiszától keletre eső, észak- és közép-bánáti területei kevésbé sűrűn lakottak. Az átlagos településméret, a népsűrűség és a városi népesség aránya a Vajdaságban magasabb, mint az ország más területein. Közép-Szerbia domborzati adottságai miatt jellemzően aprófalvas (Rácz 2017). Míg Vajdaságban mindössze a népesség 3%-a él 1000 főnél kisebb településen, addig ez az arány a déli országrészben közel 22%, amely sajátos közvetítő szereppel bővíti a kisebb városok funkcióit. A városok szintjén a lakosságarányt és a területi megoszlást figyelembe véve már sokkal kisebb a két országrész közötti eltérés. Ez azonban csak látszólagos, hiszen Közép-Szerbia statisztikáit a főváros számottevően módosítja (Lukić 2013).

Szerbia városhálózatának csúcán minden szempontból az átalakuló, újjáéledő Belgrád áll (Hardi 2007; Hajdú – Rácz 2011). Az egykori jugoszláv főváros adminisztratív és gazdasági funkcióit jelentősen szűkítette, hogy húsz év alatt az ország népességének és területének közel 70%-a kikerült az ellenőrzése alól (Hardi – Pap 2006). Szerbia és Belgrád viszonyában hasonló arányeltolódás állt elő, mint száz éve Budapest és Magyarország esetében. Rövid idő alatt egy kis ország arányaiban tekintve túlméretezett fővárosává vált. Jugoszlávia szétesésével (1991–1992), a Szerb–montenegrói államközösség felbomlásával (2006), végül Koszovó különválásával (2009) Belgrád csupán egy hétmillióos ország fővárosa.

Az 1990-es évek drámai visszaesése után 2003-ra stabilizálódott a helyi gazdaság. A jelenlegi államterülethez viszonyítva Belgrád kapacitásai minden szempontból túlméretesek. A legfontosabb útvonalak találkozásánál fekvő, 1,7 millióos főváros vonzáskörzetéhez sorolhatók olyan középvárosok, mint Szendrő vagy Pancsova (Tošić – Đorđević 2004). Belgrádban él a teljes népesség negyede, a foglalkoztatottak közel harmada, itt állítják elő az ország GDP-jének harmadát, itt koncentrálódik az új befektetések 40%-a, az egyetemisták és a külföldi vendégéjszakák több mint 50%-a.⁷⁰ Belgrád a posztindusztriális átmenet és a közel

⁷⁰ The Western Balkans in transitions, European Economy, European Commission Directorate General for Economic and Financial Affairs, Occasional Papers, January 2004.

százezer menekült hatására részben általános (dezindusztrializáció), részben speciális urbánus problémákkal (illegális építkezések, városterületen belüli szuburbanizáció) szembesül (Hirt 2009; Graovac – Djokic 2008; Rác 2019b).

Jugoszlávia több lépcsős felbomlásával a szerbiai városhálózat átalakulását figyelhetjük meg.⁷¹ Bár Belgrád a jugoszláv szétesést jelentős vonzaskörzet- és funkcióvesztésként élte meg, a súlyos veszteségek mellett minimális „kárpótlás” az, hogy az új Szerbia fővárosa maradt, ellensúlyai (Újvidék, Nis) pedig sokkal gyengébbek, mint korábban (pl. Zágráb, Ljubljana) voltak. A szerb makroregionális központok Belgrádhoz viszonyítva gyengék, nem értelmezhetők ellensúlyokként. A funkcionális hierarchiában a fővárost két nemzetközi jelentőségű várostárság követi (RAPP 2010; Rác 2014): Újvidék és Nis.

Vajdaság tartományi székhelye,⁷² Újvidék Szerbia második legfontosabb városa. Közlekedési, ipari (elsősorban vegyipari, kőolaj- és élelmiszeripari), kulturális és felsőoktatási szerepe országosan meghatározó, régiójának pénzügyi, kereskedelmi és hatalmi centruma (Rác 2017). Az elmúlt évtizedek migrációs hatása legerősebben Újvidéken tapasztalható, jelenlegi népessége meghaladja a 350 ezer főt, vonzaskörzete a Duna és a Tisza mentén hosszan elnyúlik. A Vajdaság településhálózat közlekedési, funkcionális tengelye az észak–déli Szabadka–Újvidék vonal, amelyre ráfűződnek nyugat–keleti kistengelyek (Hajdú – Szügyi 2015).

A 260 ezer fős lélekszámú Nis Dél-Szerbia regionális központja. Kedvező földrajzi fekvése, fejlett elektronikai és gépipara, közigazgatási, kulturális és kereskedelmi funkciója jelentős fejlődési lehetőséget biztosít (Rác 2017). Történetileg Nis jelentős szerepet játszott a szerb államfejlődésben, a középkorban az ország fővárosa is volt. Ma Nis szerepe különösen a régió középső és déli részén meghatározó, az északi területek nagyobb részben a sokkal közelebb lévő s fejlettebb Belgrádhoz gravitálnak (Hajdú – Szügyi 2015). Nis diverzifikált iparral rendelkezik, mára azonban a legjelentősebb ágazattá az IT szektor vált, amelyet a több száz szoftverfejlesztő és nemzetközi multinacionális cég itteni működése is jól példáz.

⁷¹ Szerbia tengerhez viszonya is jelentősen megváltozott, Jugoszlávia felbomlásával, majd Montenegró kiválásával tengerpart nélküli állammá vált, a tengeri kijárat biztosítása és a „nemzeti” kikötőváros fejlesztése így többszöri újra tervezést jelentett (Erdősi 2005).

⁷² A Vajdaság közigazgatási szempontból meghatározó, más területeken is megjelenő kiemelkedő jelentőségű sajátossága, hogy Szerbia autonóm tartománya. Az autonóm tartománynak saját képviselőháza s kormánya van. Az autonómia kereteiről, gazdasági, jogi tartalmáról permanens viták folytak lényegében kialakításától kezdve, s ezek a viták a gazdasági mozgásteret illetően ma is tartanak (Nagy 2007; Huszka – Bakó, 2007; Hajdú – Szügyi 2015).

Szerbia egykori (1818–1848) fővárosa, a Zastava márkanéven autó- és fegyvergyártásáról ismert Kragujevac (180 ezer fő) potenciális régióközpontként remélheti szerepnövekedését (ÖIR 2006; Szügyi 2013). A nehézipar korábban kifejezetten magas jövedelmi szintet biztosított a városban, Kragujevac sokáig a szerb ipar meghatározó tényezője volt (az 1853-ban alapított Zastava Fegyvergyár jelentette Szerbia iparosításának kezdetét). Az autógyárat 1953-ban alapították, a FIAT 2008-ban vásárolta meg. Kragujevac egykori fővárosi funkciói miatt a szerb oktatás és kultúra egyik meghatározó helyszíne.

Szerbia ötödik legnagyobb városa, a 140 ezer fős Szabadka vonzáskörzete félkörívszerűen fogja össze a magyar határ menti észak-bácskai települések mintegy kétszázezer lakóját (Rác 2017). Jelentőségét az EU-tag északi szomszédokkal, főképp a mindössze 45 km-re fekvő Szegeddel a határon átnyúló kapcsolatok növelhetik (Nagy – Ricz, 2017; Ricz 2018). Szabadka Újvidék északi „ellenpólusa”, sokáig a tartomány legnépesebb városa volt, de a korábbi évtizedekben folytatott település- és területfejlesztési politika eredményeként relatíve veszített pozíciójából. A két város között a verseny és az együttműködés egyaránt megjelenik.

Amennyiben a tíz legnagyobb árbevételű szerbiai vállalat földrajzi elhelyezkedését tekintjük, a 13. táblázatban jól kirajzolódik a Belgrád–Újvidék növekedési tengely, amelyen nyolc cég székhelye található (Dobanovci Belgrád közigazgatási területéhez tartozik, így a főváros részesedése 50%) a Coface nemzetközi hitelbiztosító legújabb nyilvános rangsora alapján (Coface 2019).

A környező EU-tagországokkal (Bulgária, Horvátország, Magyarország, Románia) összehasonlítva kevésbé fővárosközpontú (Rechnitzer 2013; Rác 2019b) a TOP cégek elhelyezkedése, ami egyértelműen Újvidék gazdasági erejét, potenciálját mutatja.

13. táblázat: Szerbia legnagyobb árbevételű cégei

Helyezés Szerbia TOP 10 (Közép-Európa TOP 500)	Név	Székhely	Iparág	Árbevétel (2018, mil- lió euró)	Foglalkozta- tottak (2018, fő)
1 (70)	JP Elektroprivreda Srbije	Belgrád	Energiaellátás	2 214	25 761
2 (71)	Naftna Industrija Srbije	Újvidék	Olajipar	2 183	4 099
3 (232)	HBIS Group Serbia Iron & Steel	Belgrád	Fémipar	889	4 908
4 (249)	Delhaize Serbia	Belgrád	Kereskedelem	847	12 629
5 (306)	Fiat Chrysler Automo- biles Serbia	Kragujevac	Autógyártás	724	2 280
6 (307)	Telekom Srbija	Belgrád	Telekommunikáció	723	7 777
7 (315)	Mercator-S	Újvidék	Kereskedelem	703	8 124
8 (344)	Nelt Co	Dobanovci	Logisztika	662	1 828
9 (345)	Tigar Tyres	Pirot	Gumiabroncs-gyártás	661	3 388
10 (351)	JP Srbijagas	Újvidék	Gázszolgáltatás	653	1 071

Megjegyzés: A Coface listán nem szerepel a Zijin Bor Copper (bori rézbánya), mert 760 millió eurós árbevételének egy része az adósságok részvényekké történő átalakításából származott.

Forrás: Bakó – Rác 2020b 35.

Az öt nagyvárosra témánk szempontjából az elérhető legfontosabb idősoros gazdasági mutatók az átlagfizetések. Ezek tekintetében jól kirajzolódik Belgrád vezető szerepe és Újvidék stabil második pozíciója. A másik három régióközpont eltérő gazdasági jellemzői ellenére nagyjából egy jövedelmi csoportot alkot és lassú felzárkózást mutatnak a vezető városokhoz (14. táblázat).

14. táblázat: Nettó átlagfizetés a szerb nagyvárosokban

	Havi jövedelem RSD-ben			
	2010	2 014	2017	2019
Belgrád	41 724	55 429	60 142	61 511
Újvidék	38 470	50 543	54 357	55 199
Nis	28 588	39 492	42 449	47 185
Kragujevac	31 160	41 744	44 176	49 498
Szabadka	31 420	40 663	44 872	47 875

Forrás: A Szerb Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés.

3.3. Az öt szerbiai nagyváros fejlődésének alakulása

A továbbiakban a legnagyobb öt szerbiai város jogi, közigazgatási (15. táblázat), gazdasági és fejlesztési dimenziói kerülnek bemutatásra.

15. táblázat: A jugoszláv nagyvárosok közigazgatási hierarchiájának változása

	1991-ig	2008 után
Főváros	Belgrád*	Belgrád, Ljubljana, Podgorica, Pristina, Szarajevó, Szkopje, Zágráb
Tagköztársasági főváros	Ljubljana, Podgorica, Szarajevó, Szkopje, Zágráb	
Autonóm tartományi székhely	Pristina, Újvidék	Újvidék
100 ezer lakosnál nagyobb lélekszámú szerbiai városok	Nis, Kragujevac, Szabadka**	Nis, Kragujevac, Szabadka

Megjegyzés: *Szövetségi főváros; ** Szabadka lakosság száma 1991-ben 98 873 fő.

Forrás: Rác 2017 alapján saját szerkesztés.

3.3.1. Belgrád

A szerb történelemben az első modern szerb állam megalakulásában Belgrádnak kiemelt szerepe volt. Ezzel párhuzamosan fontos hangsúlyozni azt a drámai fejlődést, amikor egy török erődből a független állam fővárosává vált. Az új szerb állam létrejöttékor először Kragujevac volt a politikai központ, hiszen Belgrád akkor még határváros (Hardi et al. 2009) és a várban egy ideig még török hadsereg állomásozott. 1859-ben a városnak csak 20 000 fő volt a lakossága, és a politikai és katonai bizonytalanság miatt gazdasága folyamatosan gyengült. Ebben az időben Újvidék regionális központtá alakul, ahol megjelennek a szerb kultúra legfontosabb intézményei (pl. Matica srpska). Ezek a kulturális eltérések, a későbbiek során politikailag is bizonyos megoszlást eredményeztek (Mitrović 2018).

Belgrád város mai alapszabályzata áll:

Belgrád alapszabályzatából és annak kiegészítéseiből⁷³

Fővárosról szóló törvényből⁷⁴

⁷³ Statut grada Beograda – Službeni list RS 39/2008, 6/2010, 23/2013.

⁷⁴ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o glavnom gradu – Službeni list RS 129/2007, 83/2014, 101/2016, 37/2019.

Belgrád jogalanyi státusszal rendelkező, a hatáskörébe tartozó és a rábízott feladatok minőségi, gazdaságos és hatékony teljesítését felelősséget vállaló város. A fővárosról szóló törvény szerint 17 városi önkormányzattól áll. A városi alapszabályzat meghatározza a Belgrád hatáskörébe tartozó, de a városi önkormányzatok által teljesítendő feladatköröket.

A 16. táblázat alapján látható, hogy Belgrád nagy kiterjedésű város. Az önkormányzatok között jelentős fejlődési eltérések vannak, mert a belvárosi/központi városi önkormányzatok fejlettebbek, mint a többi önkormányzat. A belvárosi önkormányzatok túlszűfoltak, ami a városközpont működőképességét nagyban hátráltatja. Ezzel szemben számos külvárosi önkormányzatnál kihasználatlan több előnyös adottság: letelepedés, cégalapítás, üzleti tevékenység fejlesztésének lehetősége. Hangsúlyozni szükséges, hogy Belgrád város az alapszabályzatának megfelelően együttműködhet, társulhat más hazai és külföldi városokkal, önkormányzatokkal és alapíthat, illetve csatlakozhat különböző önkormányzatokat vagy városokat tömörítő szervezetekbe, társulásokba (Szerbiában az ilyen jellegű együttműködést a Városok és Önkormányzatok Állandó Értekezlete biztosítja).

16. táblázat: Önkormányzatok Belgrád területén

Önkormányzat	Terület (km ²)	Lakosok száma (fő) 2011	Lakosok száma (fő) 2017	Népsűrűség (fő/km ²) 2017	Lakosok számának növekedési aránya (%) 2011–2017
Stari grad*	5	51 507	45 877	9 175	-10,93
Vračar*	3	56 200	57 483	19 161	2,28
Savski venac*	14	39 751	36 222	2 587	-8,88
Novi Beograd	44	218 187	213 385	4 850	-2,2
Palilula	451	171 264	181 414	402	5,93
Zvezdara	31	148 805	163 542	5 275	9,9
Voždovac	148	158 476	168 242	1 137	6,16
Čukarica	157	178 805	177 586	1 131	-0,68
Rakovica	23	107 619	108 477	4 716	0,8
Zemun	150	162 600	173 460	1 156	6,69
Surčin	288	41 447	46 115	160	11,26
Grocka	300	82 939	86 391	288	4,16
Barajevo	213	25 915	26 964	127	4,05
Sopot	271	20 096	19 870	73	-1,12
Obrenovac	410	72 706	72 209	176	-0,68
Mladenovac	339	51 824	52 159	154	0,64
Lazarevac	379	59 349	57 136	151	-3,73

Megjegyzés: * belvárosi önkormányzatok.

Forrás: A Szerb Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés.

A város alapszabályzata meghatározza a város tevékenységét, ennek nyilvános jellegét, átláthatóságát. A dokumentum pontosan megfogalmazza a város szerkezeti felosztását a városi önkormányzatokra és tartalmazza a jogállásuk megváltoztatásának lehetőségét.

Belgrád legfontosabb gazdasági jogkörei:

- hosszú- és rövidtávú fejlesztési program meghozatala,
- gazdasági fejlődési projekt meghozatala és végrehajtása,
- városrendészeti és területrendezési tervek meghozatala,
- a bruttó 800 m²-nél nagyobb, kidolgozott építési alapterületű létesítmények benzinkutak, utak és kommunális infrastruktúra építési és felújítási engedély kiadása,
- az építési földterületek rendezésére vonatkozó, éves és középtávú program elkészítése,
- a város köztulajdonában lévő üzleti épületek, helyiségek bérbe adásának szabályzása, bérleti díjának meghatározása,
- kommunális tevékenység meghatározása,
- költségvetés és zárszámadás meghozatala.

A felsorolt feladatok a városi önkormányzatok szintjén is teljesíthetők (a gyakorlatban ezeknek többségét városi szinten teljesítik). A város végrehajtó szervei a polgármester és a városi képviselő-testület. A város szerkezeti rendszerében és a működésében fontos szerepe van a városi menedzsernek (főpolgármester-helyettes). A fővárosban a város menedzserének jogkörei gyakran szélesebbek, mint a polgármesteré (jelenleg ez a helyzet Belgrádban).

Belgrád 17 városi önkormányzatra osztott város, valamennyinek jogalanyi státusza van, a saját alapszabályzatuk szerint, a város hatáskörébe tartozó tevékenységeket látják el. Az alapszabályzat szerint a városi önkormányzatok közös érdekeiért kötelesek egymással együttműködni. Belgrádban azonban a gyakorlat azt mutatja, hogy jelentős számú önkormányzat nem működik együtt, és ez kimondottan jellemző azokra melyeknek vezetői eltérő politikai pártokat képviselnek. A városi szervek oly módon kooperálnak az önkormányzatokkal, hogy kölcsönösen tájékoztatják, segítik, intézkedéseket javasolnak egymásnak. A városi alapszabályzat megfogalmazza, hogy a város tevékenységének finanszírozása a saját jövedelem forrásaiból, az egyéb forrásokból részére átengedett jövedelmekből, átutalásokból, hitelekbe befolyó pénzekből és a törvény szerinti bevételekből történik.

A polgárok polgári kezdeményezés és közgyűlések formájában, vagy népszavazással részt vehetnek a város jogkörének teljesítésében. A polgárok szervezett fellépése és részvétele a város működésében nagyon ritkán fordul elő (különösen Nyugat-Európával összehasonlítva). A városnak lehetősége van az alkotmány, törvények és más jogszabályok alapján önállóan előírásokat hozni. A városok tevékenységét jobban el kellene választani a magasabb hatalmi szintek követeléseitől. Az alapszabályzat megfogalmazza, hogy a városi önkormányzat keretében helyi közösségek alapíthatók. A helyi közösségek célja, a helyi lakosság szükségleteinek, céljainak megfogalmazása, de a gyakorlatban ezeknek a tevékenysége elenyésző.

Belgrád új alapszabályzata

2019-ben a szerb parlament megszavazta Belgrád új alapszabályzatát⁷⁵. A város alapszabályzatának módosításaival a város a jogkörét részben átadhatja a városi önkormányzatoknak. A várost 2 övezetre osztották: városi és külvárosi övezetre. A városi övezetet 10, a külvárost 7 önkormányzat alkotja, ami nagyobb fokú decentralizációval párosul. Az új alapszabályzat legnagyobb újdonsága, hogy 10 városi önkormányzatnak joga van legalizálni a korábban fennmaradt engedély nélküli épületeket maximálisan 40 négyzetmérig, továbbá épületeket és építési engedélyt kiadni maximum 1500 négyzetméteres alapterületű épületekre. A külvárosi önkormányzatoknak joga lesz legalizálni az épületeket 3000 négyzetméter nagyságig, és építési engedélyeket adhatnak ki maximum 5000 négyzetméterrel rendelkező épületekre. Az az önkormányzatok jogosulttá váltak városrendészeti terveket meghozni, és önállóan dönthetnek a középületekre és közterekre vonatkozó befektetésekről. Az önkormányzatoknak joguk lett saját kommunális vállalatokat alapítani. A módosítások célja, hogy a decentralizációval és a jogkörök városi önkormányzatokra történő átruházásával, a város működése zökkenőmentesebbé váljon.

Városi földterület

Területe: 3234 km²

Urbanizált rész: 359,2 km² (Vračar, Stari Grad, Savski Venac, Zvezdara, Rakovica, Új-belgrád és részben Voždovac, Zimony, Palilula, Čukarica)

⁷⁵ Odluka o promeni statuta Beograda – Službeni list RS 37/2019.

Belgrádban az építési földterületnek, mint egységes egésznek az elemzésével, felügyeletével és kezelésével a Belgrádi Építési Földterület és Építésügyi Igazgatóság (BÉFÉI) közzállalat foglalkozik, melynek alapítója a városi Képviselő-testület. Ez az intézmény a város földterület és az építési terület szabályozásában kiemelt feladatokat lát el: irányítja, kezeli, felszereli és fejleszti a városépítési területeit és a város számára fontos létesítményeket. Az Igazgatóság tanulmányokat, elemzéseket, szakértői vizsgálatokat végez és pályázatokat bonyolít le a különleges területi, infrastrukturális és egyéb városrendészetet érintő problémák megoldásában. Az Igazgatóság kiszámítja az építési földterületért járó járulék kiszámításához szükséges elemeket, és a földterületek rendezésével kapcsolatos egyéb feladatokat is ellátja. Fontos továbbá, hogy a BÉFÉI a befektetők részére tájékoztatást készít minden potenciális építési helyszínről, és a beruházáshoz szükséges egyéb dokumentációról. A beruházók részére előkészített és előkészítés alatt álló helyszínekről minden információ megtalálható egy erre külön fenntartott honlapon.⁷⁶ A nyilvános licitáción részt venni kívánó befektetők ezen a honlapon részletes információkat kaphatnak a kijelölt helyszínekről.

A Belgrádi Építési Földterület és Építésügyi Igazgatóság mellett az építési földterületek rendezéséért és fejlesztéséért felelős még a Városrendészeti és Építésügyi Titkárság⁷⁷, valamint a Belgrádi Urbanisztikai Intézet⁷⁸. Belgrád hatalmas és a területek óriási arányú kihasználatlansága nagy lehetőségeket jelenthet újabb tőkebefektetésekre.

A város területén lévő övezetek meghatározásáról hozott döntésben, Belgrád központjától a város pereme felé 8 városi övezet (I-VIII) és 5 egyedi (külön) övezet született (zöldterületvédelmi, kiemelten lakó övezet, kiemelten üzleti övezet, a fő bevezető irányok övezetei, különleges rendeltetésű övezet). A bérleti díj és a földterület ára a városközpontban a legmagasabb.

Várostervezés

Belgrádban 1958-ban alakult meg a Várostervezési Intézet, és innen számítható a várostervezés időszaka. Azt megelőzően, 1948-tól Belgrád Általános Városrendészeti Terve keretében alakították ki az ún. városrendészeti tervezés elemeit. Ettől kezdve 1992-ig az urbanisztikai

⁷⁶ <http://www.beoland.com/en/building-land/sites-for-allocation/>

⁷⁷ <http://www.beograd.rs/en/city-authority/202034-secretariat-for-urban-planning-and-construction>

⁷⁸ <http://www.beograd.rs/en/city-authority/202203-belgrade-urban-planning-bureau-pe>

tevékenység mind jelentősebb ágazattá vált. Ezt bizonyítja, hogy 1972-ben megszületett Belgrád Általános Városrendészeti Terve. 1992-ben az Intézetet átvette a városi kormányzat, és 1994-ben alakul meg a mai Belgrádi Urbanisztikai Intézet.

Ma Belgrádban a várostervezési feladatokat a Belgrádi Urbanisztikai Intézet és a Városrendészeti és Építésügyi Titkárság látja el. Belgrád Urbanisztikai Intézete Közvállalat fejlesztési stratégiákat, operatív dokumentumokat és urbanisztikai-technikai dokumentumokat készít. A Városrendészeti és Építésügyi Titkárság előkészíti, megvizsgálja a kezdeményezéseket, nyilvántartásba veszi, véleményezi és megőrzi a tervdokumentációkat.

A gyakorlatban általában az önkormányzat a kezdeményező, a titkárság és a közvállalat elemzi a kezdeményezést, a városi képviselő-testület pedig végső döntést hoz a tervdokumentációk elfogadásáról és módosításáról. Minden érvényes és elfogadott urbanisztikai terv a részleteivel elérhető a Belgrádi Urbanisztikai Intézet applikációján. A jelenlegi terv és az urbanisztikai dokumentáció alapján megállapítható, hogy a dokumentáció legnagyobb része a központi városrészekre, önkormányzatokra vonatkozik (Stari Grad, Savski Venac, Vračar).

Az urbanisztikai tervezési folyamatot a többi belgrádi önkormányzat esetében is gyorsabbá kellene tenni. A legfőbb probléma azonban, hogy hosszú szükséges a meghozott tervdokumentációk érvényesítéséhez.

Belgrád város területén a tervezési eljárás átfogó alapidokumentuma a „Belgrád Urbanisztikai Generálterve 2021.”⁷⁹ A városfejlesztésben a város számára különleges érdeklődésre számot tartó terek, a régi ipari és katonai épületegyüttesek rehabilitációja és átalakítása, továbbá a gazdasági övezetek, parkok korábban meghatározott tervei mellett, a nagy városi projektek helyszínei a fő meghatározó pontok. Az urbanisztikai terv alapján központi, közép és periférikus övezetre oszlik a város. A tervdokumentáció alapján a város területe, rendeltetés szerint az alábbiak:

- Nyilvános felhasználásra szolgáló területek (erdők, erdős területek, zöld területek vizek és vízfelületek, közszolgáltatók, kommunális és közlekedési jellegű felületek);
- Nyilvános és egyéb rendeltetésű felületek (sportlétesítmények);
- Egyéb rendeltetésű területek (lakó, üzleti, gazdasági, mezőgazdasági és egyéb zöld felületek);

⁷⁹ Generalni plan Beograda 2021 – Službeni list RS 47/2003.

– Vegyes rendeltetésű övezetek.

A Generálterv Szerbia, Belgrád város és a városi önkormányzatok aktuális szükségletei alapján készült és változhat a jövőben.

„Beograd” szabad övezet

Szerbiában 2008-ban meghozott döntése alapján jóváhagyta a „Beograd” szabad övezet létrehozását, ami 98,3 ha területen fekszik két helyszínen⁸⁰:

1. „Barič”, a szabad övezet termelői tevékenységeknek helyt adó rész. Obrenovac önkormányzat területén, a „Prva Iskra” a.d. Barič Holding részvénytársaság területén, infrastruktúrával ellátott 41,6 ha kiterjedésű területen található.
2. „Reva”, a szabad övezet logisztikai tevékenységeknek helyt adó része Palilula városi önkormányzat területén, infrastruktúrával ellátott 56,7 ha kiterjedésű területen helyezkedik el.

A szabad övezet kialakításának célja, hogy minél nagyobb legyen a földterület kihasználtsága, ami e két helyszínen rendelkezésre áll. A „Beograd” szabad övezet legnagyobb vállalatai a 17. táblázatban olvashatók.

17. táblázat: Legnagyobb termelők a „Beograd” szabad övezetben

Szabad övezet	Cég	Tevékenység
„Belgrád” szabad övezet	MEI TA Europe	autóalkatrészek, motoralkatrészek, általános ipari elemek gyártása
	Thermamax	autófelszerelés gyártása

Forrás: Szabad Övezet Igazgatóság.

Megállapítható, hogy a Belgrádi Szabad Zóna, mint a gazdasági fejlődés fontos eleme nem „hozta” a várt eredményeket. Annak ellenére, hogy 1990-re Belgrád központjának közvetlen közelében, egy technikailag jól felszerelt kikötőn belül található, a szabad zóna, mégis gyengébb kereskedelmi eredmények és láthatóság jellemezte, mint például a Pirot és Sabac övezetét vagy később Szabadka zónáját. Belgrád nem volt Jugoszlávia legnagyobb ipari központja (a legnagyobb ipari központ Zágráb volt), a város 1991 előtt Jugoszlávia szövetségi fővárosa, politikai, közigazgatási és pénzügyi központja volt. Fontos további tényező, hogy Belgrádban a többi központhoz képest magasabb munkabér, nincs a nehéziparnak hagyománya, azaz az olcsóbb bérleti díj nem elegendő a sikeres vállalkozások megvalósításához.

⁸⁰ <http://www.usz.gov.rs/eng/sz-beograd.php>

A belgrádi város és az összes városi önkormányzat külön költségvetéssel rendelkezik, amely a minden naptári évre előirányozza a bevételeket és kiadásokat. A városi önkormányzatok gyakran fordulnak a városi költségvetéshez a tevékenységükhöz hiányzó anyagi eszközök pótlásáért.

A költségvetés kidolgozásában részt vesznek a városi kormányzat, városvezetés, oktatási intézmények, kulturális intézmények, a helyi idegenforgalmi szervezet, szociális intézmények, köztársaságok és civil szervezetek. Mindezek a költségvetés kialakításában résztvevő szereplők alapvetően biztosítják, hogy reális igényeknek megfelelően készüljenek el a bevételek és kiadások tervezete. Belgrád város költségvetése alapján a jövedelmek és a bevételek 4%-kal nőttek 2018-hoz viszonyítva, és ugyan ilyen 4%-os arányban emelkedtek a költségek és kiadások is. A 18. táblázat tartalmazza a 2019-es bevételek és kiadások szerkezeti felosztását (források szerint). Elemzés céljából öt kategória került kiválasztásra, amelyeknek a legnagyobb a szerepük (az összbevételben és kiadásban való hányad).

18. táblázat: Bevételek és kiadások Belgrád város költségvetésében

A tervezett összbevétel és jövedelem Belgrád költségvetésében 2019-ben	
Adóból származó jövedelem	52,08%
Nem adóalapú jövedelem	28,93%
Korábbi évekből megmaradt eszközök	9,43%
Egyéb tulajdon értékesítéséből származó bevétel	4,31%
Hitelekből származó jövedelem	2,21%
A tervezett összkidadások és költségek Belgrád költségvetésében 2019-ben	
Áru- és szolgáltatás	48,54%
Fő kiadások	17,63%
Béreköltségek	11,27%
Adományok, támogatások, átutalások	7,71%
Társadalombiztosítás, társadalmi segély	4,71%

Forrás: Belgrád város költségvetése, 2019.– Budžet grada Beograda za 2019. godinu.

A 18. táblázat alapján megállapítható, hogy a város költségvetése fogyasztás orientált. Ez azt jelenti, hogy a város az adóból származó bevételeit szolgáltatási tevékenységre és a város számára szükséges javak felhasználására fordítja. A szolgáltatások egyben adófizetési kötelezettséggel járnak, és az adóból származó bevételből pedig finanszírozzák az új szolgáltatások fenntartását, biztosítását.

A város infrastruktúrájának és létesítményeinek fejlesztéséhez, az áru és szolgáltatás felhasználási költségek terhére szükséges a fő kiadásokat könyvelni. A költségvetésben pozitívum, hogy csökkenteni kívánják a hitelek függőséget és a bérköltségekre fordított kiadásokat. A bevételek és kiadások formáin kívül gazdasági szempontból nagyon fontos a város programok szerinti költségeinek a vizsgálata.

Az elemzéshez a kiadások szempontjából prioritásosnak megítélt öt területet választottam:

19. táblázat: Belgrád város költségvetés felhasználásának arányai 2019-ben

Program	Költségek szerkezete (%)
Közlekedésszervezés és közlekedési infrastruktúra	35,66
Iskoláskor előtti nevelés és oktatás	15,06
Helyi önkormányzat általános szolgáltatásai	12,33
Városrendészeti és területrendezési tevékenység	8,82
Kommunális tevékenység	8,17

Forrás: Belgrád város költségvetése, 2019.

Belgrád 2019. évi város költségvetése számos aszimmetriát tartalmaz. A kiadások között a városfejlesztéshez fontos tételek kárára, nőtték a különböző más célra fordítandó tételek. A programokra előirányzott eszközök alapján kiderül, hogy a költségvetés egyharmada a közlekedés- és infrastruktúra fejlesztésére szolgál, holott arányaiban a városrendezési és területfejlesztési eszközökre legalább ekkora részarányt kellene tervezni. A tervezésnek és városrendezésnek meg kell előznie a közlekedési és infrastrukturális munkálatokat, mert az meghatározza a munkálatok dinamikáját, teljesítésük helyszíneit. Az előirányzat nem tartalmaz elegendő eszközt lakóházépítésre a város periferiáján, ami a városközpontra újabb terheket fog róni. Az iskoláskor előtti oktatási és nevelési intézményekre kijelölt tételben az intézmények építésére jut a legnagyobb összeg, amely az elmúlt évtizedek elmaradt fejlesztéseit próbálja pótolni.

Belgrád költségvetéséről megállapítható, hogy Belgrád alkalmas több pénzforrás előteremtésére és a források egyenlő elosztására.

Mind a 17 belgrádi városi önkormányzat költségvetése teljes mértékben a városi szinten hozott döntésektől függ. A városvezetés az év végén határoz a 17 városi önkormányzat részére kiosztandó eszközökről. Belgrádban attól függ a városi önkormányzatok részére jóváhagyott

költségvetés, hogy milyen feladatokat látnak el (eredeti vagy megbízáson alapuló tevékenység), hogy mekkora saját bevételei vannak az önkormányzatnak (adminisztratív illetékek, szabálysértési bírságok, stb.). Az önkormányzatoknak általában kevés a saját forrásból származó jövedelme.

A városi önkormányzat területén keletkező bevételek, meghatározott arányban, megosztásra kerülnek a város és az önkormányzat között. A gyakorlatban a jövedelem nagyobb része a belgrádi városi költségvetésbe folyik be. A városi önkormányzat még ha a saját szükségleteire rendelkezik is elegendő bevétellel, akkor is az eszközeinek jelentős részét köteles átadni a városi költségvetésnek, ahonnan az év végén, külön döntés alapján, ez az önkormányzatok között elosztásra kerül. A városi önkormányzatok ezek szerint a naptári évben tervezett tevékenységeik legnagyobb részéhez az anyagiakat a belgrádi városi költségvetésből származó eszközökből hajtják végre.

Pozitív fejlemény, hogy 2018-hoz viszonyítva a városi költségvetésben 2019-re a városi önkormányzatok az előirányzott összegnél kb. 3 milliárd dinárral nagyobb kerettel rendelkeztek. Az összes belgrádi városi önkormányzat költségvetésének több mint 60%-át a városi költségvetésből átirányított eszközök képezik. Gondot okoz azonban az, hogy az eszközök odaítéléséhez a városi önkormányzatok esetében nincs meghatározott mechanizmus, kidolgozott kritérium. A piaci elveknek megfelelően előnyös lenne, ha a saját területükön jövedelemforrással rendelkező városi önkormányzatok megtarthatnák a bevételeiket a saját költségvetésükben. Ha erre lenne lehetőségük, minden önkormányzat a reális állapotok szerint megtervezhetné a következő évi költségvetését, összeállíthatná a maga prioritásait, elkerülhető lenne az eszközök dupla átcsoportosítása (az önkormányzatból a városnak, a várostól az önkormányzatnak) és csökkenne az esetleges visszaélések lehetősége. Az önkormányzatok finanszírozási rendszerét szükséges volna azért is decentralizálni, mert az önkormányzatok jobban ismerik a saját szükségleteiket.

Belgrádi közművállalatok

A kommunális tevékenységi ágazatban a cégek legnagyobb része állami közművállalat. Belgrád területén a különböző közművállalatok működnek, amelyek: ivóvíz ellátás, szennyvíz-csatározás, energiaellátás és tömegközlekedéssel foglalkoznak. Valamennyi kommunális vál-

latat a XX. század közepén alakult. Szerbiában a városok között Belgrád rendelkezik a legtöbb közművállalattal. A 20. táblázat a belgrádi közművállalatokat és a tevékenységüket tartalmazza.

20. táblázat: Belgrádi közművállalatok és tevékenységük

Cég	Tevékenység
JKP „Beogradski vodovod i kanalizacija” (vízművek)	<ul style="list-style-type: none"> – víz előállítás, feldolgozás, város ivóvízellátása – szennyvíz és csapadék begyűjtése, elvezetése
JKP „Gradske pijace” (piac kezelő vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – piacok és berendezésük karbantartása, felszerelése – piacok és berendezésük felújítása, átépítése, beszerzése – utcai pultok és kioszkok elhelyezése, karbantartása, bérbe adása – nyilvántartás vezetés a mezőgazdasági–élelmiszeri termékek forgalmáról
JKP „Beogradske elektrane” (távfütési művek)	<ul style="list-style-type: none"> – hőenergia és melegvíz-ellátás – energiatermelés és szállítás az EPS szükségletére – fűtési létesítmények és szerelvények építése, karbantartása – földgáz elosztás Mladenovca területén – fűtési hálózatépítési program végrehajtása – tájékoztató szolgálat a meghibásodásokról, tervszerű szüneteltetésekről
JKP „Javno osvetljenje” (közvilágítási vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – Belgrád területén a közvilágítási rendszer karbantartása – Lazarevac kivételével
JKP „Zelenilo Beograd” (zöldterület-fenntartó vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – zöld területek megtervezése – zöld területek, parti övezete rendezése, karbantartása – köztisztasági létesítmények karbantartása – parkok berendezésének, sport és egyéb felszereléseknek előállítása, javítása – virág és egyéb dísznövény termesztése, az erőparkok növényzetének pótlása
JKP „Gradska čistoća” (köztisztasági vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – közterület tisztasági karbantartása – lakossági, nagyméretű személtelhordás, totálkáros autók, építési hulladék elszállítása, elhelyezése – városi személtlerakó telep karbantartása – másodlagos nyersanyag gyűjtés
JKP „Parking servis” (parkoló kezelő vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – nyilvános parkolók, parkolóházak kezelése, használata, fenntartása – parkolási díj beszedés a város parkolási zónákra osztott területein
JKP Gradsko saobraćajno preduzeće „Beograd” (tömegközlekedési vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – tömegközlekedés a város és peremváros területén autóbusszokkal, villamosokkal és trolibuszokkal – jármű bérbe adás szerződés/alkalmi szerződés alapján – jármű karbantartás, javítás – az összes kategóriájú közlekedési eszköz műszaki vizsgálata
JKP „Beograd put” (útkezelő vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – rendszeres útkezelés, önkormányzati útkezelés, javítás – úthálózat karbantartása; utcák, önkormányzati utak téli karbantartása – az úthálózat kiegészítő részeinek rendszeres karbantartása – közlekedési eszközök, jelző rendszer rendszeres karbantartása – technikai dokumentáció, geodéziai alapok; függőleges jelzőrendszer karbantartása – közlekedési felületeken építési munkálatok; az utcákról, önkormányzati utakról, közlekedési jelzőrendszerrel nyilvántartás vezetés
JKP „Infostan tehnologije” (egységesített közműdíj- beszedési vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – egységesített közműdíj-beszedés Belgrádban

Cég	Tevékenység
JKP „Pogrebne usluge” (temető karbantartó, temetkezési vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – temetők kezelése, karbantartása; temetkezési szolgáltatás – kialakított temetői terület bérbeadása; rendezett sírhelyek bérbeadása – temetkezési felszerelés, virág értékesítése – belföldi és külföldi halott szállítás – építési, kőfaragói tevékenység a temetőkben
JP „Gradsko stambeno” (lakáskezelő vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – a lakóházak közös részeinek, berendezéseknek és a felszereléseknek karbantartása
JKP „Veterina Beograd” (állategészségügyi szolgálat)	<ul style="list-style-type: none"> – állategészségügyi, állatvédelmi tevékenység – fertőző betegségek és egyéb megbetegedések megelőzése – diagnosztika, gyógykezelés – állategészségügyi intézkedések; állati eredetű élelmiszer ellenőrzés – állatok megjelölése, regisztrálása – környezetvédelmi intézkedések a fertőző állati betegségek kórokozóinak irtása céljából – állategészségügyi oktatás, tájékoztatás

Forrás: Saját szerkesztés.

Belgrád a felsoroltakon kívül más vállalatoknak és szervezeteknek is megbízást ad egyes kommunális tevékenységek ellátására. A magánszektor a kommunális tevékenységben sokkal kisebb arányban vesz részt, mint az állami szektor.

A felsorolt vállalatok közül a tömegközlekedési vállalat (JKP Gradsko saobraćajno preduzeće „Beograd”) évek óta veszteséggel működik. Legutóbb olyan meglepő határozat született, melynek alapján a piackézelő és a távfűtési művek közvállalat (JKP, Gradske pijace és JKP „Beogradske elektrane”) a saját eszközeiből kellett átutaljon a tömegközlekedési vállalatnak pénzügyi forrásokat.

Belgrádi városi tömegközlekedés

A belgrádi tömegközlekedési vállalat a világon az egyik legrégebben működő közlekedési vállalat. Világviszonylatban Belgrád az elsők között volt (Berlin, New York, London, Párizs és Budapest után), ahol 1892. október 14-én működni kezdett a ló villamos a Kalemegdántól a Slavia térig, 1904-ben pedig ezt felváltotta a korszerű, elektromos meghajtású villamos. Ezt követően került kialakításra a villanyvezeték és az autóbusz közlekedést is bevezették. A múlt század közepén kezdett működni az első trolibusz vonal, majd a 60-as évektől minden szárazföldi városi közlekedési megoldás rendelkezésre állt a városban. 1989-ben egységes díjazási rendszer került bevezetésre: a városi közlekedési vállalat-GSP, a Lasta, a ŽTP Beograd és ATP Pančevo közlekedési vállalatok egységes díjrendszert vezettek be.

1990-ben a városi képviselő-testület döntése alapján a belgrádi GSP közlekedési vállalat kommunális közvállalattá vált, az alapítója pedig maga a város volt.

Állami-magán együttműködés Belgrádban: Nikola Tesla Repülőtér

A szerb kormány 2017-ben elhatározta, hogy meghirdeti a Nikola Tesla Repülőtér üzemeltetési koncesszióját. Az összes ajánlattevő közül a választás a francia Vinci cégre esett. A beruházás értéke alapján ez a koncesszió a legnagyobb szerbiai állami-magán partneri együttműködés. A 2043-ig érvényes koncessziós szerződés a finanszírozásra, igazgatásra, karbantartásra, bővítésre és a repülőtér további korszerűsítésére vonatkozik. A terv szerint 2043-ig az utasok számát 5,3 milliőről 15 millióra emelkedik, a repülések száma 59 000-ről 120 000-ra nő. A projekt tartalmazza a francia cég alapeszközökbe történő jelentős beruházásait a koncessziós térítés mellett. A Vinci cég a koncesszióhoz és a további befektetésekhez szükséges eszközöket 17 évre szóló hitelekkel biztosította. Célja újabb légitársaságok Belgrádba vonzása. A kifutópályák építésébe és a bővítésébe történő további befektetések növelni fogják a közlekedés biztonságát. A koncessziós szerződéssel a Vinci francia társaság kötelezettséget vállalt az egyszeri koncessziós díj, éves fizetésére. A Vinci az egyik legnagyobb repülőteret működtető cég, a világ 12 országában van jelen 45 repülőteret működtet és több mint 180 millió utast lát el.

A Nikola Tesla Repülőtér mielőtt a koncesszióra sor került állami kezelés alatt állt. Sikeresen működött, üzleti teljesítménye pozitív volt és a nyeresége az államkasszába folyt.

3.3.2. Nis

*Nis alapszabályzata*⁸¹

Nisben a polgárok az alkotmány, a törvény és a jelenlegi városi alapszabályzat értelmében érvényesítik a helyi önkormányzati keretben biztosított jogaikat. A városnak az alapszabályzat szerint lehetősége van együttműködni, szövetséget alapítani különböző helyi önkormányzatokkal, továbbá a lakosság érdekében jogosult vállalatok, intézmények és szervezetek alapítására. A törvény és az alapszabályzat értelmében Nis az alábbi feladatköröket látja el, az alábbi dokumentumokat hozza meg (az üzleti környezet szempontjából fontos tevékenységi kör):

- városfejlesztési program, területszervezési terv
- várostervezési tervek a városi önkormányzat véleményezésének előzetes beszerzése alapján

⁸¹ Statut grada Niša – Službeni list grada Niša 88/08, 143/16.

- költségvetés és eredeti források meghatározása
- kommunális tevékenység fejlesztése
- éves és középtávú tervek meghozatala az építési földterület rendezéséhez
- üzleti célú terület környezetvédelemmel egybekötött rendezése.

A város közigazgatásában a képviselő-testület a legrangosabb intézmény. Végrehajtó szerv a polgármester, és a Városi Tanács (polgármester, alpolgármester és 9 tag). Nis város a különböző feladatkörök ellátására városi igazgatóságokat alapíthat. A város alapszabályzata meghatározza, hogy Nis 5 városi önkormányzattól álló település. Városi önkormányzat Nisnek az a területe, amelyen az alapszabályzatban meghatározott városi tevékenység folyik. A városi önkormányzat jogalanyiságot élvez (21. táblázat).

21. táblázat: Városi önkormányzatok Nis területén

Önkormányzat	Területe (km ²)	Lakosok száma (fő) 2011	Lakosok száma (fő) 2017	Népsűrűség (fő/km ²) 2017	Szaporulati arány 2011–2017 között (%)
Medijana*	10	88 377	85 180	8 518	–3,62
Palilula	117	74 131	72 942	623	–1,6
Pantelej	141	44 156	53 350	378	20,82
Crveni krst	182	33 800	31 091	171	–8,01
Niska Banja	146	15 148	14 262	98	–5,85

Megjegyzés: *központi városi önkormányzat.

Forrás: Szerb Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés.

A városi önkormányzat által ellátható, városi jogkörbe tartozó feladatok:

- városi önkormányzat alapszabályzatának, költségvetésének és zárszámadásának meghozatala
- városi önkormányzat fejlesztési programjának meghozatala és lebonyolítása
- helyi közösség létesítése és a területszervezési és várostervezési tervek véleményezése
- a kommunális szolgáltatások felügyeleti és irányítási feladatainak szabályozása, az infrastruktúra és a létesítmények karbantartása önkormányzati szinten.

A városi szervek felügyelik a városi önkormányzat működését és a rendelkezéseit. A városi önkormányzat jogosult a viszonyok szabályozását kezdeményezni, intézkedéseket javasolni, és részt venni a szabályzatok előkészítésében. A város alapszabályzata előírja továbbá, hogy a város a városi önkormányzatokat köteles tájékoztatni a megtörtént vagy a szándékozott fejlesztésekről, intézkedésekről. Köteles továbbá szakmai segítséget nyújtani,

illetve jelentést, adatokat és tájékoztatást kérni a városi önkormányzat szervei által végzett tevékenységekről. A gyakorlatban szerzett tapasztalat alapján szükséges rámutatni, hogy Nisben és Belgrádban a városi önkormányzatok a város jóváhagyása nélkül, önállóan nem hozhatnak döntéseket (gyakran állami jóváhagyás is szükséges, hogy a városi önkormányzatban megvalósuljanak bizonyos projektek).

A városi önkormányzatok csak olyan intézkedések módosítását javasolhatják, amelyek érvényesítéséről városi szinten döntenek. A különbség csak abban van, hogy Nis alapszabályzata lehetőséget ad a feladatok átadására a városi önkormányzatoknak, míg Belgrád esetében csak az új statútum ad engedélyt erre (Belgrád statútumának módosításával lehetségessé vált a feladatkörök átadása az önkormányzatoknak).

2018. októberében kezdeményezték Nis alapszabályzatának módosítását és meg is alakult a bizottság erre a feladatra.

A javasolt változások között szerepel az új városi igazgatóságok alapítása, a városi hatóságoknak a polgárok számára átláthatóbb működése, a városi tanács felügyeleti, ellenőrzési jogkörének bővítése, valamint a helyi közösségek jogállásának pontosabb meghatározása.

Városi földterület

Területe: 597 km²

Nis város városi földterületének szabályozása és kezelése a Városfejlesztési Igazgatóság és a Tervezési és Építésügyi Titkárság feladatkörébe tartozik. E két állami tulajdonú intézmény az alábbi feladatokat látja el:

- a város övezeteinek (zöld, városi, ipari) meghatározása
- városi földterület rendezési díjának meghatározása
- városi építési terület használati díját meghatározó mutatók és a díjfizetési eljárás meghatározása
- építési engedély kiadási eljárásának elemzése.

Mind ezekhez szükséges a Nis képviselő-testületének jóváhagyása is. A város tulajdonában található földterület nincs eléggé kihasználva, ami gazdasági lehetőséget jelent újabb üzleti tevékenység fejlesztésére. A feltérképezéssel a városi földterület 3, több zónából álló egységből áll (összesen 8 zóna). A bérleti és a telekvásárlási díjat meghatározza, hogy milyen típusú zónához tartozik (a város központjában lévő zónákban itt is magasabbak az árak).

Várostervezés

A Nisi Várostervezési Intézet a Nisi Önkormányzat Népbizottságának határozata alapján alakult, és 1959-ben kezdte meg működését. Az Intézet létrehozásával párhuzamosan létrehozták a Nisi Várostervezési Társaságot, Jugoszlávia Várostervezési Szövetségét és a Szerbiai Várostervezők Szervezetét, ami elősegítette a várostervezők szakmai és társadalmi jelentőségének érvényesítését a városban is és szélesebb körben is. A Nisi Várostervezési Társaság az Intézet támogatásával 1991-ben megrendezte az első várostervezési kiállítást, ami hagyományos rendezvényé vált és a mai napig évente megrendezésre kerül. A rendezvény keretében korábban több száz szerbiai és szomszédos országból érkező várostervező találkozó volt. Itt mutatták be a legfontosabb területrendezési és várostervezési terveket, tanulmányokat és kutatásokat.

Az Intézet ötven éves fennállása idején szakmai tanulmányutakat szervezett (a szocializmus idején európai nagyvárosokba látogattak el). Az Intézet magas rangú kitüntetésekkel ismerték el: 1974-ben Jugoszlávia Várostervezési Szövetségének oklevelét, 1992-ben a Szerbiai Várostervezők Szervezetének külön elismerését a várostervezési kiállítás rendezéséért, népszerűsítéséért.

Megállapíthatjuk, hogy Nisnek komoly várostervezési hagyománya van.

Ma Nisben a várostervezés a Nisi Várostervezési Intézet Közvállalat és a Tervezési és az Építési és Tervezési Titkárság hatáskörébe tartozik. A várostervezés alapidokumentuma a 2010–2025-re vonatkozó Városrendezési Főterv. A terv meghatározza a város területének építési, újjáépítési, rendezési és védelmi kritériumait, irányelveit, normatíváit és megoldásait. Nis város összes elfogadott terület- és várostervezési dokumentuma, valamint a várostervezési főterve megtalálható a város honlapján⁸². A honlap tartalmazza az összes Nisi városi és önkormányzati terület rendeltetésére vonatkozó információkat. A várostervezés városi szinten történik, melynek során külön figyelmet kap az ipar és útinфраstruktúra fejlesztését szolgáló tevékenységek megtervezése.

Nis városi költségvetése (22. táblázat), az öt városi önkormányzat költségvetéséből tevődik össze. A város következő évre szóló költségvetését folyó év végén a képviselő-testület hozza meg. A dokumentum tartalmazza az önkormányzatok által elérhető egyéb tételeket is. Az öt

⁸² <http://gis.ni.rs>

városi önkormányzat költségvetése ezeknek az eszközöknek és a saját forrásaiknak alapján áll össze. Nis költségvetését vizsgálva elkülöníthetők a bevételek és a kiadások 2019-es költségvetés túlnyomó részét képező formái.

22. táblázat: Nis város bevételeinek és kiadásainak szerkezete

Nis város 2019-es tervezett költségvetése bevételeinek és jövedelmének összege	
Adóból származó jövedelem	70%
Egyéb bevételek	14%
Egyéb tulajdon értékesítéséből befolyó bevételek	9%
Segélyek és egyéb átutalások	7%
Előző év költségvetéséről áthozott pénzügyi eszközök	1%
Nis város 2019-es tervezett költségvetése költségeinek és kiadásainak összege	
Áru- és szolgáltatás	28%
Fő költségek	25%
Költségek a foglalkoztatottak alapján	19%
Pótlékok és átutalások	11%
Egyéb költségek	10%

Forrás: Nis város költségvetése⁸³ 2019 alapján saját szerkesztés.

2018-hoz képest a város költségvetése 12,68%-kal emelkedett 2019-ben, mind a kiadások, mind a bevételek tekintetében. A komoly növekedés az adók hatékonyabb beszedésének, illetve a javuló üzleti klímának köszönhető. Sokkal kiegyensúlyozottabb a város költségvetése a főváros büdzséjénél, ami a külföldi befektetések emelkedéséből, illetve az abból származó jövedelemből fakad (23. táblázat).

23. táblázat: Nis önkormányzati kiadásainak százalékos megoszlása

Program neve	Kiadások megoszlása (%)
Az önkormányzat általános szolgáltatásai	22,78
Lakhatás, urbanizációs és területfejlesztés	15,15
Kulturális események, tájékoztatás	8,75
Kommunális tevékenység	8,69
Közlekedés szervezés és infrastruktúrafejlesztés	8,50

Forrás: Nis város költségvetése, 2019 alapján saját szerkesztés.

⁸³ Budžet grada Nisa za 2019. godinu.

Fontos kiemelni, hogy önkormányzati általános feladatok ellátására Nis kiadásainak több, mint negyedét fordítja, amivel az önkormányzatok pénzügyi stabilitását és fejlesztését biztosítja, s ez a városon belüli kisebb önkormányzatok sikeres működését szolgálja. Minden helyi önkormányzat önálló költségvetéssel rendelkezik.

24. táblázat: Nis város költségvetésének megoszlása önkormányzatonként

Városi önkormányzat	Nis város költségvetésének megoszlása önkormányzatonként (%)
Palilula	25,3
Niska Banja	20,1
Pantelej	18,1
Crveni krst	16,4
Medijana	12,6

Forrás: Nis város költségvetése, 2019 alapján saját szerkesztés

A város által a városi önkormányzatoknak 2018-ban átutalt eszközök, szerkezetileg és összegüket tekintve, a 2019-es városi költségvetési tervben nem változtak.

Nisi tömegközlekedés

Az első villamos vonalakat a múlt század 30-as éveiben, az első autóbusz járatokat az 50-es években vezették be Nisben. 1958-ban megszűntek a villamosok, csak autóbuszjáratok működnek. A 70-es években komoly infrastruktúrafejlesztés történt, és a tömegközlekedéssel a város megbízta a Nis Ekspres vállalatot. A 80-as évektől kezdve bővül a város tömegközlekedése, a fő szállító vállalat a Nis Ekspres. 1990–2000 az egyedüli szerb város volt, ahol a tömegközlekedés jól működött, igaz kevesebb járáttal. A város 2019-től a tömegközlekedésen belül, csak a városi közlekedést felügyeli és irányítja, a környező településekre történő közlekedést magán cégeknek adta át.

Nisi közművállalatok

Nisben a kommunális szolgáltatások legnagyobb részét a közművállalatok biztosítják. A közművállalatok többségét a város alapította az utóbbi húsz évben. Kivételt képez ez alól a „Mediana” KKV, „Naisus” víz- és csatornázási művek KKV, valamint a „Gradska toplana” KKV távfűtési vállalat, amely több mint 50 éve működik a városban. A vállalatok elnevezése, szerkezete az idők folyamán átalakult, de az alaptevékenységük változatlan maradt.

A 25. táblázat tartalmazza a nisi kommunális közművállalatok és tevékenységük felsorolását. 2019. első negyedében 4 vállalat volt veszteséges (JKP Mediana, JKP Tržnica, JKP Goricica, JKP Gradska toplana). Jelentős problémát okoz, hogy nagyok a perköltségek, a bírósági

eljárások költségei, amelyeket a vállalatok indítottak, és a folyó eszközök észszerűtlen felhasználása folyamatosan tetten érhető.

25. táblázat: Nisi kommunális közművállalatok és tevékenységük

Kommunális közművállalat elnevezése	Tevékenység
JKP „Gradska toplana” (távfütési vállalat)	– hőenergia előállítás és elosztás
JKP „Mediana” (hulladék, szennyvíz kezelő vállalat)	– veszélytelen hulladék gyűjtése, kezelése, tárolása – veszélyes hulladék gyűjtése, kezelése, tárolása – szennyvíz eltávolítása – környezet tisztítás, rendezés és karbantartás
JKP „Gorica” (temető karbantartó vállalat)	– működő és emlék temetők karbantartása – építési munkálatok és sír előkészítés – síremlék készítés, felállítás
JKP „Naisus” (víz- és csatornázási művek)	– vízellátás – szennyvízelvezetés – vízvezeték és csatornázat tervezés, karbantartás, felújítás
JKP „Objedinjena naplata” (egységes közműdíj-beszedés)	– kommunális, lakás- és egyéb szolgáltatások díjának összesített beszédése
JKP „Parking servis” (parkoló kezelő)	– közparkolók karbantartása, rendezése, kijelölése, igazgatása – szabálytalanul parkoló autók eltávolítása – közlekedési jelzőrendszer karbantartása – közvilágítás és újívi díszek karbantartása
JKP „Direkcija za javni prevoz grada Nisa” (tömegközlekedési vállalat)	– szárazföldi közlekedési szolgáltatások – a városi és peremvárosi tömegközlekedési integrált díjazás megszervezése, ellenőrzése, végrehajtása – városi és peremvárosi utasszállítás
JKP „Tržnica” (piackezelő vállalat)	– zöldségpiaci helydíj – kijelölt árusítási helyek bérbe adása – raktárak és üzlethelyiségek bérbe adása – piaci terület bérbe adása kisebb összeszerelő létesítmények felállítására

Forrás: <http://www.ni.rs/institucije/javna-preduzecca/?pismo=lat>

3.3.3. Újvidék (Novi Sad)

Újvidék korábbi alapszabályzata

Újvidék alapszabályzata (Službeni list grada Novog Sada 43/08)

Az Alkotmány, a törvények és a város alapszabályzata értelmében Újvidék egységes területként lett meghatározva, amely két városi önkormányzatra oszlik, különálló feladatokkal: Újvidék városi önkormányzat és Pétervárad városi önkormányzat. Az ilyen jellegű megosztás 2002-től létezik, de valójában a gyakorlatban ez a bontás nem érvényesül. A felosztást nem

előzte meg semmilyen hatástanulmány/felmérés. A város jogköre és szerkezeti elrendezése azonos Nis felosztásával, amit az alapszabályzata irányoz elő. A városi önkormányzatok a saját hatósági szervein keresztül teljesítik a város, központi vezetése által rájuk bízott feladatköröket (a feladatok azonosak Nis város és városi önkormányzatai esetében leírtakkal). A legfelsőbb városi szerv a városi képviselő-testület. Az újvidéki városi önkormányzat felosztása két évtizede, két nem egyenlő súlyú, méretű és lakosságú önkormányzatra oszlik (26. táblázat).

26. táblázat: Újvidék város önkormányzatai

Önkormányzat	Terület (km ²)	Lakosok száma (fő) 2011	Lakosok száma (fő) 2017	Népesség sűrűsége (fő/km ²) 2017	Lakosság számának növekedési aránya, 2011–2017 (%)
Novi Sad	610	299 271	322 071	528	7,62
Petrovaradin	89	33 997	34 055	383	0,17

Forrás: Szerb Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés.

Újvidék város új alapszabályzata

2018-ban megkezdődött, majd 2019-ben folytatódott Újvidék alapszabályzatának megváltoztatása, amelynek célja a városi önkormányzatok megszüntetése. Az új alapszabályzatnak meg kell felelnie a korábbi városi szintű előírásoknak és kötelező egyeztetési formáknak. Az alapszabályzat módosítási javaslata előírja az urbanisztikai tervek számbavételét és a listájuk új meghatározását. Mindenképpen szükség van a közvita szélesebb körben történő átbeszélésére, a városra vonatkozó összes mérvadó tájékoztatás biztosítására a városi honlapon keresztül, illetve a civil kezdeményezések leegyszerűsített eljárásának bevezetésére. A javaslat a város irányításának további centralizációját kezdeményezi és tovább erősíti a város önkormányzatainak jogosítványait, amelyek korábban csak formailag léteztek. 2019 márciusában hivatalosan elfogadták Újvidék alapszabályzatának módosítási javaslatát. A módosítással megszűnt a két városi önkormányzat – Újvidék és Pétervárad. Újvidék egységes városként működik. A városi önkormányzatok megszüntetésének a célja a magyarázat szerint, a helyi szintű döntéshozás egyszerűsítése. Az ilyen döntés teljes mértékben centralizálja Újvidék város irányítását és működését.

Városi földterület

Területe: 699 km²

Újvidék területén a városi földterület meghatározását és a rendezését két hatósági szerv, a Városi Földterület Kezelő és Beruházási Igazgatóság és a Városi Urbanisztikai és Építésügyi Igazgatóság végzi. E két intézmény az alábbi feladatokat látja el:

- városi földterület nyilvántartása, versenyeztetés, értékesítés
- építési területekre vonatkozó engedélyek, jóváhagyások kiadása és a rendelkezésre bocsátásról történő döntéshozatal
- telkek méretének meghatározása, az építési területen lévő létesítmények számának meghatározása
- szakmai és adminisztratív feladatok
- az építési terület rendezési díjáról szerződéskötés és megállapodás

A város rendelkezik mezőgazdasági területekkel, de nincs külön hatósági irányítás, amelyik a bérbeadásukkal vagy értékesítésükkel foglalkozna.

Újvidék 8 övezetből áll és a földterületek bérleti díjai és árai ennek megfelelően alakulnak. A központi városi övezetbe tartozik Veternik, Bukovac, Rumenka, Futak és Kač kataszteri egység.

Újvidék közigazgatása az Európai Unió pénzügyi támogatásával létrehozta a honlapját, amelyen megtalálható az összes városi övezet és a szabad területek.

Várostervezés

Újvidéken a várostervezés kezdete az 1960-as Várostervezési Intézet alapításához köthető. Az Intézet létrehozásának célja az volt, hogy Újvidéken és az Újvidéki Önkormányzat településein a várostervezési, városrendezési- és építési feladatokat ellássa. Az Intézet az említett időpont óta önálló intézményként működik, és 1989-től Urbanisztika Közvállalat néven tevékenykedik. Újvidéken a várostervezési feladatokat a Városi Várostervezési és Építésügyi Igazgatóság és az Urbanisztikai Közvállalat látja el.

A városi közigazgatás területei:

- területrendezési terv és várostervezési tervek meghozatala
- tervdokumentumok nyilvántartása és a teljesítés felügyelete
- a helyszínre vonatkozó információk megadása

- a törvény szerint a város hatáskörébe tartozó helymeghatározási és építési engedélyek kiadása.

Az Urbanisztikai Közvállalat feladatköre:

- várostervezés
- urbanisztikai-technikai feltételek kidolgozása
- várostervezési jóváhagyások kiadása, a területrendezési követelményeknek megfelelően.

Az Urbanisztikai Közvállalat fontosságát jelzi, hogy az intézmény tagja a Nemzetközi Urbanisztikai és Lakásügyi Szervezetnek (IFHP). Az összes urbanisztikai folyamat megtervezése városi szintű jogkörbe tartozik. Újvidéken a várostervezés legfontosabb dokumentuma a város 2021-ig érvényes Várostervezési Főterve. A terv a várost közterületre, lakóterületekre, üzleti területekre és zöldterületre osztja, a környezetvédelmi követelmények előírásának figyelembevételével. A városi projektumok megtalálhatók az alábbi honlapon: <http://www.mapanovisad.rs>

Az újvidéki „Novi Sad” Szabad Övezet fejlődésének jellemzői

A „Novi Sad” Szabad Övezet⁸⁴ a szerb kormány 2007. évi döntése alapján létező területi egység, amely 2009-ben kezdte meg működését. Az ún. Free Zone különböző termelési folyamatoknak (összeszerelés, feldolgozás) valamint szolgáltatási tevékenységnek (raktározás, szállítmányozás, csomagolás, árucímkézés) ad otthont. A Szabad Övezet a legkedvezőbb termelési és üzleti feltételeket biztosítja, mind a hazai, mind a külföldi beruházóknak, egyúttal a legújabb és legmodernebb technológiák meghonosítására is minden feltételt megteremt.

Ezen a területen ipari és üzleti tevékenységre meghatározott áron akár 60 évre terjedő időszakra is bérelhetnek cégek, vállalatok területet. A 2017-es adatok szerint az újvidéki szabad övezet 73,4 ha területen fekszik, ami négy rendeltetésük szempontjából egymással összefüggő részből áll.

2018-ban a kereskedelmi forgalom növekedésének, illetve a külföldi vállalatok kapacitásainak emelkedése miatt, ennek a Szabad Övezetnek a területe kibővítésre került. A Szabad

⁸⁴ Hivatalos honlapja: <https://www.freezonens.rs/en/index.html> (a honlapot 2017. óta nem frissítették).

Övezet nagysága 2019-ben összesen 89 ha területet ölel fel, ebből 21,2 ha termelés folyik, 13 ha raktározásra, 22,5 ha raktározásra szolgál, 3,7 ha irodahelyiségek vannak.

A 27. táblázat ábrázolja az újvidéki szabad övezetben működő legnagyobb termelő vállalatokat.

27. táblázat: Legnagyobb vállalatok az újvidéki „Novi Sad” Szabad Övezetben

Szabad övezet	Cég	Tevékenysége
„Novi Sad” Szabad Övezet	Belarus-Agropanonka	Traktor összeszerelés, raktározás
	NIS Gazprom نفت	kőolajfinomító Novi Sad (együttes része)
	Lear Corporation	autóipari kábel gyártás
	Alex Fashion	Férfi és női alsónemű, pizsama és fürdőruha gyártás
	Agropanonka MZT Finke	Traktorbehozatal, disztribúció, összeszerelés

Forrás: Szabad övezet igazgatóság – Uprava za slobodne zone.

A külföldi befektetők hatékonyabb vonzásának céljával olyan telkeket jelöltek ki, amelyek zöldmezős beruházásokra alkalmasak, ezen területeknek használati díjai is meghatározásra kerültek⁸⁵.

Újvidéken a Szabad Övezeten kívül működik a vámszabad-terület részvénytársaság „Slobodna carinska zona Novi Sad” ad. Ez a vámszabad-terület az újvidéki kikötő területén található, amely az itt működő cégek árubehozatalának és kivitelének vámkezelési folyamatát egyszerűsíti.

Újvidék városi költségvetése

Újvidék évi költségvetését (28. táblázat) a városvezetés az előző naptári év végén hozza meg. A korábbi városi önkormányzatok nem rendelkeztek saját költségvetéssel, és 2019 márciusától mint adminisztratív egységek megszűntek. Az elemzéshez Újvidék 2019-es városi költségvetéséből kiemelésre kerültek a leggyakrabban felmerülő bevételi és költség kategóriák.

A legnagyobb bevételi kategória az adóból származó jövedelem, amelyek jövedelemadóból, jövedéki adóból és nagyberuházások után fizetett adóból áll össze. A költségek számadataiból láthatjuk, hogy a folyó fogyasztásra szánt kiadások, illetve a nagyberuházásokra szánt pénzügyi eszközök aránya kiegyenlített.

⁸⁵ https://www.freezonens.rs/en/greenfield_lokacije.html

28. táblázat: Újvidék város bevételeinek és kiadásainak szerkezete

Újvidék 2019-re tervezett bevételeinek és jövedelmeinek tervezett összege	
Adóból származó jövedelem	56,43%
Egyéb bevétel	19,09%
Tőke, üzleti eredmények és mérlegen kívüli nyilván- tartások megállapítása	13,37%
Adományok, segélyek és átutalások	7,19%
Természetes tulajdon eladásából származó bevételek	3,66%
Újvidék 2019-es tervezett költségeinek és kiadásainak összege	
Áru- és szolgáltatás	25,1%
Alapeszközök	21,0%
Foglalkoztatottak bérköltsége	15,6%
Adományok, segélyek és átutalások	14,6%
Támogatások	7,7%

Forrás: Újvidék város költségvetési tervezete,⁸⁶ 2019 alapján saját szerkesztés.

A városi költségvetési tervezés alkalmával helyesen határozta meg azt, hogy olyan alaptevékenységeket segítő gépekbe és eszközökbe fektetett, amely segíti a város gazdasági fellendüléséhez a feltételeket. A meghatározó beruházások a város termelés/fejlesztési kapacitásainak erősítését szolgálják. A városi költségvetés tervezői helyesen állapították meg, hogy a foglalkoztatottakra fordított kiadások nagyságát korlátozni kell, illetve, hogy a város költségvetésébe érkező adományoknak és egyéb támogatásoknak részarányát meg kell próbálni csökkenteni. Fontos továbbá a folyamatos vizsgálat a város által működtetett és használt eszközök területén.

29. táblázat: Újvidék város 2019-es költségvetési tételei

Program	Költségek szerkezete (%)
Közlekedés szervezés és közlekedési infrastruktúra	19,95
Helyi önkormányzat általános szolgáltatásai	15,79
Bölcsőde és óvodai intézmények finanszírozása	12,72
Kultúra és tájékoztatás fejlesztés	10,28
Kommunális tevékenységek	8,84

Forrás: Újvidék város költségvetési tervezete, 2019 alapján saját szerkesztés.

⁸⁶ Saját számítás a tervezet alapján, 2019-re nem volt elfogadott éves költségvetési terve a városnak.

A 29. táblázatból kiderül, hogy a város költségvetési eszközeinek túlnyomó részét az út infrastruktúra fejlesztésére és a közlekedésre fordítják. Jelentős összegeket árad a város a korábbi önkormányzatok, illetve kisebb települések részére. A többi nagy szerbiai várostól eltérően, Újvidék a költségvetésének kb. 1/5-ét oktatásra és kultúrára fordítja, ami mindenképpen hosszú távon pozitív hatást fejt ki. 2019-ben Újvidék város költségvetési eszközeinek értéke és szerkezetük alapvetően megegyezik a 2018-as költségvetési tételekkel. Az eszközök 70–80%-a a folyó fogyasztást és támogatásokat fedezi, 20–30%-a teljes költségvetésnek a nagyberuházások támogatását szolgálja. A hosszú távú gyorsabb fejlődéshez szükség lenne a nagyberuházási támogatások támogatási arányának növeléséhez.

Tömegközlekedés

A tömegközlekedés Újvidéken a XX. század elején, az elektromos meghajtású villamos bevezetésével kezdődött. Az 1930-as években indult el az autóbusz közlekedés. A tömegközlekedési szolgáltatások iránt növekvő igény következtében, 1948-ban a Népbizottság megalapította a Városi Közlekedési Vállalatot, amely városi közvállalként ma is működik (Javno gradsko preduzeće Novi Sad). 1960-ban a közlekedés minden más formája megszűnt, így az autóbusz közlekedés lett a meghatározó, 1970-től pedig a járműpark jelentős mértékben kibővült. A városi képviselő-testület 1991-ben meghozott határozata alapján a városi tömegközlekedési vállalat városi kezelésű közvállalattá alakult, és ez a mai napig érvényben van.

Egyértelműen leszögezhetjük, hogy a mai újvidéki közlekedési vállalat átszervezése és átstrukturálása elengedhetetlen, a jobb városi tömegközlekedéshez pedig engedélyezni kellene magán szállító cégek megjelenését is.

Újvidéki kommunális vállalatok

A többi nagy szerbiai városhoz hasonlóan, Újvidéken is a kommunális feladatokat többnyire közvállalatok látják el. Belgrád mellett Újvidéknek van a legnagyobb hagyománya a közvállalatok által végzett kommunális szolgáltatások területén. Újvidéken a legrégebbi, több mint 60 éve működő közvállalatok az útfenntartó JKP „Put”, a távfűtő művek JKP „Novosadska toplana”, parkfenntartó vállalat JKP „Gradsko zelenilo”, a köztisztasági vállalat JKP „Čistoća” és a víz-és csatornaművek JKP „Vodovod i kanalizacija”. Az újabban alapított kommunális vállalatokat a város hozta létre a polgárok érdekeinek biztosítására.

A 30. táblázat az újvidéki kommunális vállalatokat és tevékenységüket mutatja be.

30. táblázat: Újvidéki kommunális közvállalatok és tevékenységi területük

Cég	Tevékenység
JKP „Zoohigijena i veterina Novi Sad” (állategészségügyi vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – állat menhely és karantén biztosítása – a karantén működtetése – állati tetemek eltávolítása a közterületekről – állati eredetű hulladék gyűjtése, feldolgozása és megsemmisítése
JKP „Put” Novi Sad (útkarbantartó vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – rendszeres útépítés és karbantartás, –utcák, különböző utak, kerékpáros és gyalogos utak – különleges mélyépítésű létesítmények karbantartása – műépítési és mérnöki tevékenység, műszaki tanácsadás
JKP „Novosadska toplana” (távfűtési művek)	<ul style="list-style-type: none"> – fűtéshez és meleg víz biztosításához hőenergia termelés, elosztás
JKP „Informatika” (informatikai vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – informatikai rendszerek és appl. szoftverek tervezése, programozása, karbantartása – általános informatikai rendszer karbantartása, fejlesztése – informatikai technológiai oktatás, képzés, tanácsadás – internet és internet szervizelési szolgáltatások – számítógépes és távközlési tervezés, előállítás, karbantartás – kommunális-lakásügyi szolgáltatási díjbeszedés
JKP „Lisje” (temető karbantartó és kezelési vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – temető karbantartás, rendezés – temetkezési szolgáltatás – temetkezési felszerelés előállítása – építési munkálatok
JKP „Stan” (lakáskezelő vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – lakóépület és lakás karbantartás – építési-iparos munkák – lakóépületek beruházási karbantartó munkálatai – lapos tetős épületek beépítése, magasépítési munkálatok – lakóépületek közös területeinek takarítása – kaputelefonok és hűtő berendezések beépítése, – karbantartása
JKP „Tržnica” (piac kezelő vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – polgárok rendszeres, minőségi és változatos ellátása friss élelmiszerekkel, fogyasztói cikkekkel
JKP „Gradsko zelenilo” (zöld terület karbantartó vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – zöld közterületek megtervezése, kialakítása, felújítása, karbantartása és védelme – kertészeti tevékenység, értékesítés – zöld területek eszmei és főterveinek kidolgozása – üzletházak, termék alkalmi díszítése
JKP „Čistoća” (köztisztasági vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – veszélytelen hulladék gyűjtés, eltávolítás
JKP „Vodovod i kanalizacija” (víz- és csatornaművek)	<ul style="list-style-type: none"> – víztisztítás és elosztás – elvezetés és tisztítás – ivóvíz ellátás
JKP „Parking servis” (parkoló karbantartó vállalat)	<ul style="list-style-type: none"> – parkoló és nyilvános parkolóházak karbantartása, működtetése – közúti forgalmi szolgáltatások

Forrás: Újvidéki közművállalatok honlapjai alapján saját szerkesztés.

3.3.4. Szabadka (Subotica)

Szabadka alapszabályzata (Sluzbeni list grada Subotice 08, 46/11,15/13).

2008 előtt Szabadka jelenlegi alapszabályzatának megszületéséig, városi önkormányzatként működött. Ugyan 2008-tól Szabadka önálló városi rangot kapott, de városi önkormányzatokkal nem rendelkezik azóta sem (31. táblázat). Szabadka egy teljes mértékben centralizált önkormányzattal működik, sok állami vállalat irányítása tartozik hatáskörébe.

31. táblázat: Szabadka város általános adatai

Város	Területe (km ²)	Lakosok száma (fő) 2011	Lakosok száma (fő) 2018	Népesség sűrűsége (fő/km ²) 2018	Lakosság számának növekedési aránya, 2011–2018 (%)
Szabadka	1007	141 554	137 173	136	–3,09

Forrás: Szerb Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés.

A város jogköre megegyezik a többi szerbiai város jogkörével, hiszen ugyan úgy, mint a többi szerbiai nagyobb településen, a végrehajtó szervek, a polgármester, a városi tanács és a legmagasabb szintű jogi testület a képviselő-testület irányítja.

Az alapszabályzat lehetőséget ad a helyi közösségek/kisebb öngazgatási egységek létesítésére, és a közös érdekek érvényesítése céljából más városokkal, önkormányzatokkal való együttműködésre. A 2008-as változás óta nem került benyújtásra Szabadka alapszabályzatának módosítására vagy fejlesztésére javaslat vagy kezdeményezés.

Városi földterület

Teljes terület: 1007 km²

2016-ig a városi földterület kezelését a Városfejlesztési Igazgatóság KV látta el. A költségvetési rendszert szabályzó törvény bevezetése miatti átszervezése folytán, létrejött az új Útközkezelő, Várostervezési és Lakásügyi Közvéllalat. Az új vállalat működési tevékenységi köre túlságosan széles, túlmutat a működési kapacitásain. A városi földterületek feladatköreit a Városi Tanács vette át a Beruházási és Fejlesztési Titkárság támogatásával. Problémát jelent az is, hogy nincsenek városon belüli kisebb önkormányzatok, ezért az új közvéllalat a tevékenységét nem tudja megosztani. A városi földterület 4 övezetből áll. Az övezetekre vonatkozóan meghatározásra kerültek a bérleti díjak és a telekárak. Megtörtént a városi terület építési, mezőgazdasági és erdős területekre történő felosztása. Mezőgazdasági és erdős térség

csak a 3. és 4. övezetben található, építési terület pedig mindegyikre kiterjed. Jelenleg Szabadka 200 ha zöldmezős beruházásokra szánt területtel rendelkezik.

Várostervezés

2005 előtt a várostervezés legnagyobb részét a Vajdasági Várostervezési Közvállalat látta el, amely 1950-ben alakult szabadkai székhellyel. A fő megbízási területe a tervek kidolgozása és egyeztetése, a területrendezési tervek kidolgozása volt. A vállalat önállóan biztosítja a működéséhez szükséges anyagi eszközöket. „A várost jól kiépített közutak és vasúti köti össze a Vajdaság és az ország többi részével, illetve külfölddel is. A víz- és áramellátással nincs gond, de a csatornázás a kisebb településeken még hiányos. Az internet-hozzáférés és a távközlési lehetőségek biztosítottak” – számolt be Góli Károly, a Komgrad közvállalat kereskedelmi osztályának vezetője még 2005-ben, amely állítás ma is megállja a helyét. A kimondottan Szabadkára és a környező településekre vonatkozó várostervezés érdekében 2005-ben megalakult a Szabadkai Városi Várostervezési Intézet, majd az átszervezése után 2017-ben létrejött az Útkezelő, Várostervezési és Lakásügyi Közvállalat. A várostervezés legnagyobb része ennek a közvállalatnak a hatáskörébe tartozik, mert a városnak nincs titkársága, amelyik ellátná a feladatot. A 2030-ig terjedő Szabadka-Palics Várostervezési Főterv képezi a szabadkai várostervezés alapdokumentumát.⁸⁷ A környezetvédelmi követelmények betartása mellett, a terv a hatékonyabb területhasználatot biztosítja és övezetekre osztja a várost. A Főterv alapján Szabadka nemzeti jelentőségű urbánus központ, és biztosítottak a feltételek ahhoz, hogy közép méretű ipari központtá, nemzetközi turisztikai célponttá váljon.

Szabadkai Szabad Övezet – Slobodna zona „Subotica”

A szabadkai Szabad Övezet⁸⁸ 1996-ban alakult, amikor létrejött a Szabad Övezetet Kezelő Rt. 2016-ban a területe kb. 44 ha volt, teljes infrastruktúrával ellátva. Mintegy 80000 m² alapterületű üzleti létesítménnyel rendelkezett, ahol 3200 személyt foglalkoztattak. Az övezet szomszédságában van a 13 hektáros „Mali Bajmok” gazdasági övezet, ami igény esetén hozzászólható. Az övezet területén működő cégek üzleti sikerei és a földterület iránti nagy kereslet miatt döntés született a szabadkai szabad övezet bővítéséről. Az összes szerbiai szabad övezet közül a kereskedelem, illetve az itt működő cégek exportja itt nőtt a legnagyobb

⁸⁷ Szabadka város költségvetése 2018.12.27. – Buđet grada Subotice 27.12.2018.

⁸⁸ Hivatalos honlapja: <http://www.szsu.co.rs/en/> (2016. óta nem frissítették)

arányban. Az övezet területe 2019-ben meghaladja a 112 ha-t, a termelés 117 800 négyzetméter területen folyik, 4000 m² zárt és 4000 m² nyílt raktárral, továbbá 3300 négyzetméter nagyságú irodahelyiséggel rendelkezik. A szabadkai szabad övezetben végzett tevékenységek: áruterelés, szerelés, áru- és nyersanyag raktározás, banki és egyéb pénzügyi ügyletek, és egyéb a környezetet nem szennyező gazdálkodási tevékenységek (32. táblázat).

32. táblázat: A szabadkai szabad övezet legnagyobb termelővállalatai

Szabad övezet	Vállalat	Tevékenység
„Subotica” szabad övezet	Siemens Loher Electro	szélgenerátor gyártás
	AMETEK	roló emelő motor gyártása
	Norma Group	ipari célú termelés és szállítás
	Contitech Fluid Serbia	autóipari alkatrész gyártás
	Swarovski	ékszergyártás

Forrás: Szabad övezet igazgatóság – Uprava za slobodne zone.

Szabadka városi költségvetése

Szabadka város képviselő-testülete a jövő évre vonatkozó költségvetését az év végéig köteles megszavazni. Mivel Szabadkán nincsenek városi kisebb önkormányzatok, ezért a teljes költségvetés az egész településre vonatkozik és városi szinten kerül határozásra. Szabadka költségvetése jóval kisebb, mint Nis, Újvidék vagy Belgrád büdzséje. A 33. táblázat tartalmazza a költségvetés szerkezetét – bevételek, kiadások – 2019-re.

33. táblázat: Szabadka város költségvetési bevételei és kiadásai 2019-ben

Szabadka tervezett költségvetési bevétele és jövedelme 2019-ben	
Adóalapú bevétel	53%
Átutalt eszközök és adományok	17%
Egyéb bevételek	14%
Pénz jellegű tulajdon eladásából származó bevételek	9%
Egyéb tulajdon eladásából származó bevételek	6%
Szabadka tervezett összköltségvetési kiadása és költsége 2019-ben	
Fő kiadások	29%
Támogatások	22%
Áru- és szolgáltatás ellenértéke	18%
Béreköltségek	14%
Pótlékok, átutalások	10%

Forrás: Szabadka városi költségvetése 2019.

A bevételi tételekben az adó címén befolyó bevételek a legjelentősebbek. Szabadka költségvetésében a költségek jelentősen eltérnek a többi szerbiai nagyváros költségvetésétől. A fő kiadások és támogatások előirányzatával összehasonlítva, a folyó költségekre kevesebbet fordítanak. A támogatások a város területén működő közvállalatok működési feltételeinek javítására szolgálnak (a helyi önkormányzat saját eszközöket különít el erre a célra). Meg kell említeni, hogy Szabadka rendelkezésére álló pénzeszközök növekedési tendenciája a szabad övezetben működő magáncégek sikeres teljesítményének is a következménye. Az összbevétel jelentősen nőtt, 2018-hoz viszonyítva, ez 18,24%-os volt, és ez Szabadka kiadásainak a 13,94%-os növekedését eredményezte. A beruházási célú kiadások, illetve fő beruházások kétszer nagyobbak mint 2018-ban. Szabadkának a három legnagyobb szerbiai város költségvetésénél jóval kevesebb pénz áll rendelkezésére, de ennek ellenére az ismertett tendenciák a tőkekonzolidációra utalnak.

A 34. táblázatban külön szerepelnek a programok, amelyekre Szabadka a legnagyobb eszközöket szánja 2019-ben.

34. táblázat: Szabadka város kiadásainak százalékos megoszlása

Program	Kiadások (%)
Kulturális és tájékoztatói fejlesztés	18,63
Helyi önkormányzat általános szolgáltatásai	16,75
Idegenforgalom fejlesztés	10,53
Iskolás kor előtti nevelés és oktatás	9,54
Közlekedés szervezése és közlekedési infrastruktúra	9,21

Forrás: Szabadka városi költségvetése, 2019 alapján saját szerkesztés.

A kultúra és oktatás népszerűsítésére fordított eszközök mellett, hangsúlyozni szükséges, hogy a települések és helyi közösségek is részesülnek juttatásokban, miáltal helyi szinten is erősödnek a kapacitások.

Szabadkai kommunális vállalatok

Szabadkán a város területén a kommunális közvállalatok (35. táblázat) végzik a szolgáltatások legnagyobb részét. A városi köztisztasági és zöldterület-fenntartó vállalat JKP „Čistoća i zelenilo”, víz- és csatorna művek JKP „Vodovod i kanalizacija”, távfűtő művek JKP „Surbotička toplana” több mint 50 éve tevékenykednek. A többi kommunális tevékenységet ellátó vállalat 2000-ben jött létre a város határozata alapján.

35. táblázat: Szabadkai kommunális közvállalatok és tevékenységi körük

Kommunális közvállalat	Tevékenység
JKP „Čistoća i zelenilo” (köztisztasági és zöldterület-fenntartó vállalat)	– utcák és épületek tisztántartása – közterületek rendezése, karbantartása, beültetése – terület rendezés, tervek, engineering
JKP „Vodovod i kanalizacija” (víz- és csatorna művek)	– tiszta víz előállítása és elosztása – szennyvíz és csapadék tisztítás és elvezetés
JKP „Stadion”	– nyílt és zárt sportlétesítmények működtetése – nyílt és zárt téri sportrendezvények szervezése, irányítása
JKP „Subotičke pijace” (piac kezelő vállalat)	– piaci pultok bérlése – fogyasztási cikkek piaci kínálatához szükséges feltételek biztosítása
JKP „Parking” (közparkoló kezelő vállalat)	– parkolási feltételek megteremtése, zónák kijelölése – parkoló díj beszedése
JKP „Pogrebno” (temetkezési vállalat)	– temetkezés és kíséző szolgáltatások – rendezett sírhely bérlés adása – építési munkák – karbantartási szolgáltatások – beton, gipsz és cement tárgyak előállítása
JKP „Privredno-tehnološki parkovi Subotica” (gazdasági-technológiai parkok)	– megszűnt (felszámolás alatt)
JKP „Dimničar” (kéménytisztító vállalat)	– minden fajta kémény, füstelvezető, fűtő berendezés, szellőztető rendszer tisztítása
JKP „Suboticagas” (gázellátás)	– minden gáz halmazállapotú üzemanyag vezetékrendszerrel történő szállítása – durva építési munkák, sajátos mélyépítési munkálatok – csőrendszer elhelyezése – engineering
JKP „Subotička toplana” (távfűtő művek)	– hőenergia előállítása – hőenergia elosztás – hőenergia ellátás

Forrás: Szabadkai közművállalatok honlapjai alapján saját szerkesztés.

A többi szerbiai nagyvároshoz viszonyítva Szabadkán a kommunális közvállalatok tevékenysége túl széles körű, jellemző rájuk hogy a saját kapacitásaik túlméretezettek, és ez a városi költségvetésnek külön terhet jelent.

Tömegközlekedés

Szabadkán a XIX. század végén jelent meg a tömegközlekedés, amikor forgalomba került az első villamos. A XX. század 20-as éveiben álltak forgalomba az első autóbusz járatok. 1948-ban alakult meg a szabadkai elektromos vasút vállalat „Subotička električna željeznica”,

amelyik kezdetben csak a villamosközlekedést felügyelte, majd 1960-tól az autóbusz közlekedést is. Ezután a város új közlekedési eszközöket szerzett be, és a vállalat 1969-ben felvette a „Subotica-trans” elnevezést, mely cég működteti ma is az észak-vajdasági város tömegközlekedését. A 70-es évek közepétől, amióta megszűnt a villamos járat Szabadkán a tömegközlekedés csak autóbuszokkal történik. 1980–2000 között jelentős eszközöket fordítottak a parkolók, a megállóhelyek és buszmegállók rendezésére és új autóbuszokat vásároltak. 2000-es évek után a legnagyobb ráfordítások a járműpark korszerűsítésében és az elektronikus díjbeszedési rendszerbe történt. Jelenleg 10 rendszeres buszjárat működik Szabadkán.

A Subotica trans közvállalat bonyolítja a tömegközlekedés legnagyobb részét. A vállalat Szabadka egész területén végzi a tömegszállítást és sikerebben működik mint a többi szerbiai nagyváros tömegközlekedési vállalatai.

3.3.5. Kragujevac

Kragujevac Kragujevac alapszabályzata (Službeni list grada Kragujevca 7/19)

Kragujevac jogkörét, a többi ismertett szerbiai városhoz hasonlóan alapszabályzat határozza meg. Kragujevac nincs felosztva városi önkormányzatokra. A város egységes, centralizált irányítás alatt áll, amire utal az új alapszabályzatban is megfogalmazott önjagaztási kormányzati forma. A városi szervek a képviselő-testület, polgármester, városi tanács és városvezetés.

Fontos megemlíteni, hogy a városvezetés a 2019. március 15-én tartott ülésen meghozta az új városi alapszabályzatot. A város a hivatalos szerveinek flexibilisebb tevékenységével, piaci követelményekhez való alkalmazkodásával, a különböző beosztások bevezetésével (fő várostervező, költségvetési felügyelő, városi vezető könyvvizsgáló, energetikai manager) törekszik, hogy sikerebben teljesítse feladatait.

Kragujevac az első szerbiai város, amelyik új alapszabályzatot vezetett be. A fő várostervező koordinálja a tervdokumentumok kidolgozását, és koordinációs feladatot teljesít a város és a tervdokumentumokat kidolgozó szakértők között. A fő várostervezőt a képviselőtestület 4 évre nevezi ki, aki köteles jelentést tenni a munkájáról. Az energetikai manager megfigyeli és feljegyzi az energiafogyasztási formákat, mennyiségeket, az energia hatékony felhasználása érdekében javaslatokat tesz, intézkedéseket hajt végre. Az a szerepe, hogy működésével

hozzájáruljon az energiahatékonyság növeléséhez figyelembe véve a környezetvédelmi követelményeket is. A költségvetési felügyelő és a városi vezető könyvvizsgáló feladata a város pénzügyi dokumentumainak elkészítése, figyelemmel követése és ellenőrzése. Az új statútum tartalmazza a helyi önkormányzatra, polgári kezdeményezésre, népszavazásra, petícióra és a városok és önkormányzatok társulásának lehetőségére irányuló rendelkezéseket. Fontos továbbá, hogy Kragujevac korszerűsítette a város honlapját, és naprakészen megjelenteti a várost érintő minden dokumentumot. A város az új alapszabályzattal jó alapot teremtett a városi kapacitások erősítésére, a kedvező üzleti hangulat megteremtéséhez a vállalkozókkal és a civil szektorral való átláthatóbb és hatékonyabb együttműködés által.

A külföldi befektetők számára nagyon hasznos a város honlapján a beruházási rész, ami tartalmazza a Kragujevac befektetési lehetőségeket (Službeni).

36. táblázat: Kragujevac általános adatai

Város	Területe (km ²)	Lakosok száma (fő) 2011	Lakosok száma (fő) 2018	Népsűrűség (fő/km ²) 2018	Lakosság számának növekedési aránya, 2011–2018 (%)
Kragujevac	835	179 417	177 383	212	-1,13

Forrás: Szerb Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés.

Városi földterület

Nagysága: 835 km²

A városi földterület kiterjedésével, igazgatásával, szabályzásával, rendezésével a városvezetés foglalkozik. A legtöbb feladatot a Városi Tervezési, Városrendezési, Építésügyi és Környezetvédelmi Igazgatóság látja el. A városi földterülettel kapcsolatos teendőket részben a közvállalatok végzik: a várostervezési, az útkarbantartó, lakásfenntartó, és a tömegközlekedési vállalat közvállalat (UrbanizamJP, JP Putevi, JP Javno stambeno preduzeće, Gradska agencija za saobraćaj d.o.o.) Ilyen módon a város földterületének rendezésével és használatával kapcsolatos tevékenység eloszlik a felsorolt gazdasági szereplők között. A városi földterülettel kapcsolatos végleges döntés a képviselőtestület jogkörébe tartozik. Fontos megjegyezni, hogy a városvezetés a beruházási igazgatósággal közösen nyilvánosan közlésezi a greenfield és brownfield beruházási helyszínek jegyzékét.

A Várostervezési Főterv és az alacsonyabb rendű tervek szerint Kragujevac 4 területi egységre oszlik. A telekbérlet, és a telekár a zónák elhelyezkedésétől függ.

Várostervezés

A várostervező intézet a múlt század 60-as évek elején alakult. Kragujevacon a várostervezést fontos tevékenységnek tartották a falusi lakosság városba települése miatt és az egységes város kialakításában. Ma ez az intézmény átalakult, és az Urbanizam-Kragujevac JP elnevezés alatt működik. Feladatköre:

- területrendezési tervek kidolgozása
- várostervezési tervek, egyéb várostervezési dokumentáció kidolgozása
- szakfeladatok ellátása a terület- és városrendezés, valamint a tervezés terén.

A várostervezési feladatokat lát még el a várostervezési, városrendezési, építésügyi és környezetvédelmi közvállalat is. A városi szerveknél az Eljárásügyi Osztály keretében működik a várostervezési szolgálat, amely szakvéleményezéssel és a földterületek használatának engedélyezésével, a követelmények megváltoztatásával foglalkozik.

A várostervezési feladatok a Szabályzási Főterv alapján vannak meghatározva. Folyamatban van a várostervezési főterv – Kragujevac 2025 – elfogadása.

A Várostervezési Főterv tartalmaz tömegközlekedési tanulmányokat, meghatározza a lakóterületeket, zöld övezeteket, megállapíthatja az ipari övezet, üzleti övezet és a vegyes rendeltetésű övezet kiterjedését. Szükség lenne mielőbb meghozni Kragujevac általános városrendezési tervét.⁸⁹

Kragujevac területén a tervezés a múltban és ma is fontos, nemzeti jelentőségű tevékenységnek számított aminek a város hatáskörébe kell tartoznia. Az általános meggyőződés szerint a város a társadalmi folyamatok fő végrehajtó alanya.

„FAS Slobodna zona” Kragujevaci szabad övezet

„FAS Slobodna zona” 2009-ben létesült. Kragujevac és a Fiat társaság hozta létre az övezetet az autóipari tevékenységre, illetve a Fiat autógyár beszállító cégek részére. Az új övezetet azért alakították ki, hogy vonzóvá tegye a várost a Fiat vállalat részére, illetve, hogy meglegyenek a feltételek a hosszú távú működésre. Alapterülete 176 hektár, ebből 316 180 négyzetméter termelő övezet, 59 463 négyzetméter zárt 97 873 négyzetméter nyílt raktártér, 37545 négyzetméter területen irodák vannak. Évek óta ez a szabad övezet a teljes forgalom

⁸⁹ A hatályos általános terv zónákra osztva megtalálható a honlapon: http://gis.kg.org.rs:85/gis/index/map/map/basemap_kg

és áru kivitel terén a legjobban működők közé tartozik, de a Fiat cég csökkentett gyártása miatt 2019-ben bizonyosan gyengébb eredmények születnek (37. táblázat).

2019 márciusában a Kragujevac városi vezetés döntés hozott a „Šumadija” szabad övezet létrehozásáról. Alapterülete 5.10.36 négyzetméter. A döntésnek a gazdasági fejlődés biztosítása volt az oka, a gyorsított ütemű áru- és szolgáltatás szabad, zökkenő mentes külkereskedelmi kapacitás biztosítása mellett.

A „Šumadija” szabad övezet alapításával nőtt a város versenyképessége és megvalósítása esetén a város és a régió további gazdasági fejlődéséhez az infrastrukturális feltételek biztosítottá válnának.

37. táblázat: A Kragujevaci „FAS Slobodna zona” Kragujevac szabad övezet legnagyobb termelő vállalatai, 2018

Szabad övezet	Cég	Tevékenység
„FAS Slobodna zona” Kragujevac	Fiat automobili Srbija	– autóipar
	Magneti Marelli	– formatervezés, fejlet technológiájú rendszerek, autóipari alkatrészek
	Magneti Marelli Automotive	– autóipari alkatrészek, felszerelések
	Sigit	– gumi és műanyag elemek gyártása
	Adient Interiors	– kiegészítő felszerelés gyártás az autóipar részére
	Adient Seating	– autóipari felszerelés gyártás
	PMC Automotive	– tám- és alváz elemek gyártása

Forrás: Szabad övezet igazgatóság – Uprava za slobodne zone.

Kragujevac költségvetése

Kragujevac költségvetését a következő évre a képviselő-testület hozta meg az év végén. Mivel a városban nincsenek városi önkormányzatok, egy városi költségvetés van. A 38. táblázat jelzi a 2019-re szóló költségvetés bevételi és kiadási tégeit.

2018-hoz viszonyítva Kragujevac bevételei és kiadásai 6,36%-kal nőttek. Legnagyobb csökkenés az egyéb tulajdon alapján történt kiadások tételében mutatkozott, a legnagyobb növekedés pedig a szubvenciók esetében figyelhető meg. A megszavazott költségvetésből kiderül, hogy a legnagyobb az adóból származó jövedelem aránya. A második a fontossági sorrendben a köztulajdon eladásából, köztulajdon használatával járó szolgáltatásokból befolyó

jövedelem (díjak) és meghatározott közérdekű szolgáltatásokból származó jövedelem (illetékek).

38. táblázat: Kragujevac város költségvetési bevételeinek és kiadásainak szerkezete

Kragujevac 2019-es tervezett költségvetése bevételei és jövedelme	
Adó bevételek	66%
Javak és szolgáltatások értékesítéséből befolyó bevételek	17%
Donációk és átutalások	10%
Tulajdonból származó bevételek	4%
Egyéb folyó bevételek	3%
Kragujevac 2019-es tervezett költségvetése költségeinek és kiadásainak összege	
Áru- és szolgáltatás	27,7%
Bérlétségek	20,4%
Támogatások	18%
Egyéb	12,8%
Donációk, pótlékok, átutalások	7,8%

Forrás: Kragujevac város költségvetése 2019-ben

A kiadások között a folyó fogyasztásra fordított tétel a legnagyobb. A szubvenciók a városi költségvetés 1/5 részét képezik és a közvállalatoknak és szervezeteknek a működését szolgálják. Szükség lenne a folyó fogyasztási kiadások korlátozására (különösen a bérlétségek esetében) és a fő kiadások (egyéb) tétel növelésére.

A 39. táblázat a Kragujevaci költségvetési tételek felhasználását mutatja be:

39. táblázat: Kragujevac önkormányzat kiadásainak százalékos megoszlása

Program	Kiadások megoszlása (%)
Helyi önkormányzat általános szolgáltatásai	36
Közlekedés és közlekedési infrastruktúra	17
Iskoláskor előtti oktatás, nevelés	13
Kulturális és tájékoztatás fejlesztés	7
Kommunális tevékenységek	6

Forrás: Kragujevac 2019-es költségvetése.

A költségvetés programok szerinti elosztásából látható, hogy az eszközök jelentős részét helyi kapacitások erősítésére szánják (település és helyi közösség), továbbá az út infrastruktúra építésére és korszerűsítésére, a városi közlekedési feltételek fejlesztésére.

Kragujevaci kommunális vállalatok

Kragujevac a kommunális tevékenység szervezésében és irányításában jelentősen eltér a többi szerbiai várostól. Itt a város területén mindössze két kommunális vállalat működik. A 2018-ban meghozott döntés értelmében a köztisztasági vállalat „Čistoća” átszervezésre került, és ezután a JKP „Šumadija Kragujevac” elnevezés alatt folytatja tevékenységét. Ettől kezdve ez a vállalat látja el a korábbi piackezelő, temető-, zöld terület és parkoló kezelő közzvállalat kommunális feladatait (JKP „Gradske tržnice”, JKP „Gradska groblja”, JKP „Zelenilo”, JKP „Parkingservis”). A JKP „Šumadija Kragujevac” kommunális cég, ma el-látjamindazokat a területeket, amelyeket korábban a hozzá tartozó öt közzvállalat végzett. A 40. táblázatban látható a két Kragujevaci kommunális vállalat működése.

Az öt kommunális közzvállalat egy cégbe történt összevonásával jelentősek a megtakarítások és a működés is ésszerűbbé vált.

40. táblázat: Kragujevaci kommunális közzvállalatok és tevékenységi területük

Kommunális közzvállalat	Tevékenység
JKP „Šumadija Kragujevac”	<ul style="list-style-type: none"> – köztisztasági feladatok – városi zöldterület karbantartás – parkolási szolgáltatások – temető kezelés – piackezelés és szolgáltatások
JKP „Vodovod i kanalizacija”	<ul style="list-style-type: none"> – vízelőállítás, feldolgozás, városi vízellátás – Szennyvízelvezetés, tisztítás – vízvezeték-hálózat és szennyvíz csatornahálózat karbantartása – vízvezeték és szennyvíz csatornahálózat építési munkálatai – vízmérő javítás, karbantartás

Forrás: <https://www.kragujevac.rs/lokalna-samouprava/javna-preduzeća>

Kragujevaci tömegközlekedés

A Kragujevaci tömegközlekedés a XX. század 40-es éveiben kezdett fejlődni. Ekkor indult be az első városi tömegközlekedési járat. 1946-ban létrejött a városi utasszállító közlekedési vállalat (Gradsko auto-preduzeće). 1951-ben csatolták a vállalathoz a belgrádi Lasta cég egy részlegét, aminek következtében jelentősen megnőtt a járműveinek száma. 1961-ben a már

kibővített vállalat nevet változtatott (Autosaobračaj). 1990-ig a városi közlekedési vállalatnál komoly beruházások történtek: új járműveket vásároltak, új autóbusz állomás és javítóműhely épült, bevezették a jegyautomatákat a buszokban. 1993-ban a vállalat részvénytársasággá alakult. 2010-től a városi közlekedést a JP Autosaobračaj közvállalattól átvette az Ariva Litas cég. 2018-tól Kragujevacon két városi közlekedési vállalat tevékenykedik: Ariva Litas és Vulović-transport. Kragujevac

Az Ariva Litas és a Vulović-transport magánvállalatok, amelyek ma 21 városi és 13 peremvárosi járat működtetését látják el Kragujevacon. A városban használt buszok korszerűbbek, jobban felszereltek, mint a többi szerbiai város autóbuszainak többsége. A Kragujevaci városi közlekedési vállalat példájából látszik, hogy a tömegközlekedésben felesleges támogatni a veszteséges közvállalatot, és lehet olyan feltételeket teremteni, hogy a magánvállalatok versengjenek egymással és fejlesszék a működésüket.

3.4. Szervezetek (kamarák) Szerbiában

A városok gazdasági tevékenységéhez és helyi fejlődéséhez hozzájárul az összes gazdasági tényező, elsősorban a társaságok, de a vállalkozók és a helyi iparos hagyomány képviselőinek a különböző szerveződése. Újabb Szerbiában a külföldi vállalkozók szervezetei is megjelentek, hiszen Szerbiában az utóbbi húsz évben a külföldi befektetők meghatározó szerephez jutottak dél szomszédunknál. A disszertációban szereplő városokban a belgrádi székhelyű Szerb Gazdasági Kamara, mint ernyőszervezet mellett léteznek regionális gazdasági kamarák (Belgrádban ez a Belgrádi Gazdasági Kamara). Szerbiában az ilyen jellegű kamara rendszernek alapja a kötelező kamarai tagság, ami továbbra is érvényben van. Nemcsak ezen kényszer, hanem a tranzíció és a privatizáció, valamint 1980-tól kezdve az akkori JSZSZK-ban, a reform-kormány idején és azt követően is a nagyszámú vállalkozó megjelenése arra készítette a vállalkozókat, hogy keressék a saját társulási lehetőségeiket a megfelelő szervezetek formájában.

Az üzleti társulások hagyománya a XIX. század közepére vezethető vissza. A tanulmányban szereplő Kragujevacon például, ennek hagyománya az 1847. augusztus 14-én meghozott céhekről (esnaf) szóló rendelettel kezdődött (Radić 2013). A XX. század utolsó évtizedeiben indult el a klaszterekbe tömörülés (Virágtermesztők Egyesülete, Kragujevac, 2006., Bútor Gyártók Egyesülete, 2007, Magánvállalkozók Szövetsége “Sumadija” stb.) Fontos kérdés

továbbra is a helyi önkormányzatok viszonya a szervezetekhez, és hogy mennyire látják be a jelentőségüket a gazdasági fejlődésben (a városok és az önkormányzatok, amelyekre kiterjed az elemzés). Az elemzést a külföldi vállalkozók szervezeteinek felsorolásával kezdénénk, tekintettel országaikban a helyi önkormányzatokkal és városokkal szerzett tapasztalataik átadásának lehetőségére, amelyek általában a szerbiainál fejlettebb szinten vannak. Fontos megemlíteni a Külföldi Beruházók Tanácsának (www.fic.org) jelentőségét is, amelyik az éves közgyűlései révén befolyásolja a pozitív változásokat a szerbiai szabályzások terén.

A 41. táblázatban a Szerbiában működő legnagyobb külföldi gazdasági kamarák (egyesületek) szerepelnek. A különböző országokból származó vállalkozókat tömörítő kamarák célja az információ cseréje és üzletfejlesztés. Az összes felsorolt kamara székhelye Belgrádban van, ami utal a döntéshozás centralizált jellegére, és arra, hogy a szerb fővárosban találhatóak azok az intézmények, amelyek alakítják a gazdasági környezetet. A kamarák elemzik a szerbiai üzleti hangulatot, hasznos információkkal szolgálnak, támogatják a vállalkozókat az üzleti döntéseik meghozatalában, tervezésében. A kamarák ily módon ösztönzik a külfölddel való együttműködést és a vállalkozás fejlesztését.

41. táblázat: Külföldi szervezetek (kamarák) Szerbiában

Elnevezés	Honlap
Német–szerb Gazdasági Kamara	https://serbien.ahk.de/sr/
Olasz Vállalkozók Egyesülete Szerbiában	http://www.confindustriaserbia.rs
Olasz–szerb Vállalkozói Kamarája	https://www.ccis.rs/sr/
Amerikai Gazdasági Kamara Szerbiában (Cham)	https://www.amcham.rs
Kínai–szerb Gazdasági Társaság	http://cseacn.org/?lang=sr
Orosz Föderáció Kereskedelmi-Ipar Kamarája	https://www.tikrf.org
Brit–szerb Gazdasági Kamara	https://www.britserbcham.com
Francia–szerb Gazdasági Kamara	https://www.cafs.rs/sr.html
Svájci–szerb Gazdasági Kamara	http://www.sscs.rs/sr/
Észak-európai Országok Gazdasági Kamarája	https://www.nba.org.rs
Hellén Gazdasági Egyesület Szerbiában	http://www.hba.rs

Forrás: Saját gyűjtés.

Az egyesületek (kamarák) Szerbiában helyi szinten sokkal kisebb arányban vannak jelen. Tagjaik leginkább a hazai vállalkozók, céljuk pedig a kölcsönös együttműködés ösztönzése. Az öt legnagyobb szerbiai városban a kamarák támogatják az üzleti tevékenységet.

Az alábbiakban a helyi kamarák (egyesületek) felsorolása látható:

Belgrád:

- Belgrádi Regionális Gazdasági Kamara
- Regionalna privredna komora Beograda
- Vállalkozók Klubbja/Klub privrednik

Újvidék:

- Újvidéki regionális Gazdasági Kamara
- Regionalna privredna komora Novi Sad
- Vállalkozói Egyesülte, Újvidék
- Udruženje preduzetnika Novi Sad

Nis:

- Nisi Regionális Gazdasági Kamara
- Regionalna privredna komora Nis
- Naissus Vállalkozói Klub
- Klub privrednika: Naissus
- Iparosok és Vállalkozók Uniója
- Unija zanatlija i preduzetnika Nis

Szabadka:

- Szabadkai Regionális Gazdasági Kamara
- Regionalna privredna komora Subotica
- Gazdasági Társaságok és Vállalkozók Egyesülete, Szabadka
- Udruženje privrednih društava i preduzetnika Subotica
- Vállalkozók Általános Egyesülete, Szabadka
- Opšte udruženje preduzetnika Subotica

Kragujevac:

- Regionális Gazdasági Kamara Kragujevac
- Regionalna privredna komora Kragujevac
- Magánvállalkozók Szövetsége „Sumadia”
- Asocijacija privatnih preduzetnika „Šumadija”

A 42. táblázatban Szerbia folyó külkereskedelmi áruforgalmának 2018-as adatai láthatóak.

42. táblázat: Külkereskedelmi áruforgalom régiók szerint

Export, millió euró			Import, millió euró			A teljes exportban való részvételi arány, %		A teljes importban való részvételi arány, %		Egyenleg	
2017	2018	változás, %	2017	2018	változás, %	2017	2018	2017	2018	2017	2018
Szerbia											
15050	16271	108,1	19396	21918	113,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-4345,2	-5647,0
Belgrádi Régió											
3967,5	4342,6	109,5	8907,8	10104	113,4	26,4	26,7	45,9	46,1	-4940,3	-5762,3
Vajdasági Régió											
4974,6	5655,8	113,7	5340,3	6448,0	120,7	33,1	34,8	27,5	29,4	-365,6	-792,2
Sumadijai és Nyugat-szerbiai Régió											
3704,3	3678,9	99,3	3183,9	3222,2	101,2	24,6	22,6	16,4	14,7	520,5	456,6
Dél- és Kelet-szerbiai Régió											
2395,0	2582,9	107,8	1848,5	2024,2	109,5	15,9	15,9	9,5	9,2	546,5	558,8

Forrás: Szerb Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés

A régiókat vizsgálva, megállapítható, hogy a Belgrádi Régió nagyban függ a behozataltól. A belgrádi piacon az áru nagy része behozatali áru. Ennek oka a piac folyamatos bővülése és a tény, hogy hazai forrásokból a szükségletek nem biztosíthatók. A behozatalt ösztönzi nagy mértékben az is, hogy a hazai lakosság szívesen keresi a külföldi árut és szolgáltatásokat. A Belgrádi Régióban a folyamatos a piac bővülése, amihez hozzájárul, hogy bővülnek a kapacitások és megjelennek új cégek. A város lakosságának növekedése szintén fokozza a keresletet a külföldi áru iránt. A Belgrádi Régió a számos üzleti lehetőség változatossága és az itt kínálgó esélyek miatt, eltér a többi régiótól, és újabb társaságokat ösztönöz a tőke befektetésére Belgrádban. 2018-ban a teljes árubehozatalnak a legnagyobb része (46,1%) a Belgrádi Régióba érkezett, majd nagyságrend szerint Vajdaságba (29,4%), a Sumadijai és Nyugat-szerbiai Régióba (14,7%) és a Dél- és Kelet-szerbiai Régióba (9,2%). A Belgrádi Régióban az árubehozatalból is látható, hogy a beruházás és az áruforgalom itt intenzívebb. Mindegyik régióban a teljes exportban jelen vannak az intermediáris termékek (áru, amely pi-

acra bocsátás előtt további megmunkálást igényel). Az import ilyen szerkezeti megoszlásából megállapítható, hogy a társaságok a maximális profit érdekében olyan nyersanyagokat szállítanak be, amelyek további feldolgozást igényelnek, hogy megfelelhessenek a lakosság szükségleteinek.

A teljes szerbiai exportban a mezőgazdaságnak köszönhetően Vajdaság szerepel az első helyen (34,8%). Innen elsődlegesen mezőgazdasági termékeket exportálnak (friss és fagyaszott gyümölcs és zöldség). A második helyen van a Belgrádi Régió (26,7%), majd a Sumadiai és Nyugat-szerbiai Régió (22,6%) és Dél- és Kelet-szerbiai régió (15,9%).

43. táblázat: Szerbia régióinak GDP alakulása, 2009–2017

Terület	GDP (mil. RSD)		GDP arányok (%)		Egy főre jutó GDP (ezer RSD)	
	2009	2017	2009	2017	2009	2017
Szerbia	2 815 000	4 754 368	100	100	385	677
Belgrádi Régió	1 124 565	1 921 025	39,9	40,4	690	1139
Vajdasági Régió	720 301	1 261 004	25,6	26,5	366	674
Sumadiai és Nyugat-szerbiai Régió	563 734	913 299	20	19,2	275	470
Dél- és Kelet- szerbiai Régió	406 400	655 938	14,4	13,8	243	431

Forrás: Szerb Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés.

Fontosabb megállapítások az öt legnagyobb szerb város fejlődéséről

A 43. táblázat tartalmazza a régiók GDP értékeit és ezeknek az országos GDP értéken belüli arányát. 2009–2017 között 69%-kal növekedett az országos GDP érték, ami a Belgrádi Régió gyorsított ütemű növekedésének a következménye. A Belgrádi Régió folyamatosan évi átlag 5% GDP növekedést ér el. A döntéshozatalhoz nagyon fontos megvizsgálni az adott régió egy főre eső GDP értékét, ami a lakosság életszínvonalának és a régió fejlettségének a mutatója. A Belgrádi Régióban az egy főre jutó GDP értéke 1 139 000 RSD. Ebben a régióban a GDP értéke lakosonként 68,1%-kal nagyobb, mint az egy főre jutó érték országos szinten. A régiók közötti egyenlőtlen megoszlást okoz az erőforrások (hazai és külföldi) koncentrációja és az erősebb vásárlóerő a Belgrádi Régióban. A Belgrádba áramló, belső migráció csak elmélyíti ezeket a folyamatokat. A Vajdasági Régióban az egy főre jutó GDP megfelel a köztársasági átlagnak, a másik két régió viszont ehhez viszonyítva, jelentős lemaradást mutat. Ha a régiók összehasonlítását végezzük, kiderül, hogy a Belgrádi Régió (egy

főre jutó GDP alapján mérve) 2,6-szor fejlettebb, mint a Dél- és Kelet-szerbiai Régió. 2009-hez viszonyítva, a régiók közötti eltérések bizonyos mértékben csökkentek (országos értékkel összehasonlítva a Belgrádi Régióban az egy főre jutó GDP növekedése 80% volt, az összes többi régió pedig az országos átlag alatt volt.)

A fenti elemzések és adatok igazolják, hogy 1990-es évek elején, amikor megkezdődött Jugoszlávia felbomlása a teljes gazdasági embargó idején elindult az önkormányzati rendszer átalakítása Szerbiában. A korábbi regionális különbségek csökkentésén, a kevésbé fejlett régiók felzárkóztatásán alapuló szocialista állami önkormányzati rendszer megszűnt, helyette a nehéz gazdasági körülményekre hivatkozva – egy központosított „jövedelem elszívó” rendszer lépett.

A XX. század utolsó évtizedében a megvizsgált 5 legnagyobb szerbiai város gazdasági, szociális fejlődése teljesen különböző utat járt be. A lakosság számának komoly csökkenése Újvidék kivételével (Horvátországból, Boszniából és Koszovóból a lakosságarány tekintetében ide érkeztek legnagyobb számban a menekültek) mindenhol megfigyelhető (a Vajdaság fővárosában viszont 12,74%-os a lakosságnövekedés).

A gazdaság teljesítménye minden városban komoly mértékben visszaesett, a legkisebb csökkenés Belgrádban, illetve a gazdasági embargó ellenére jól teljesítő mezőgazdasági termékek feldolgozásának központját adó Újvidéken a legkevésbé. A legnagyobb gazdasági visszaesést a fegyver és az autóiparáról híres közép-szerbiai város Kragujevac szenvedte el. A város nagyvállalatai elveszítették export piacukat, a munkanélküliség az 50% feletti szintet is elérte. Nis város ugyan veszített korábbi nehéz- és villamosipari jelentőségéből, de az ún. megtűrt feketekereskedelem egyik központjaként szociálisan nem került olyan nehéz helyzetbe, mint Kragujevac. A 90-es években Szabadka városa is komoly veszteséget szenvedett, a lakosság számának csökkenése területén (1,42%), de ez messze elmaradt a Nis-ből elköltözők arányától (5,21%). Szabadka, mint határváros az említett feketepiacból, a prosperáló mezőgazdaságból és a korábban elenyésző, de a 90-es években komoly eredményeket elérő turisztikai bevételekből kompenzálta a miloševići politikának eredményeként kialakult gazdasági válságot.

A demokratikus átalakulás óta eltelt közel két évtizedben az említett folyamatok az öt legnagyobb szerbiai városban némileg módosultak. A fejlődés minden városban megfigyelhető,

persze nem egyforma területeken és nem egyforma mértékben. A lakosság számának növekedése továbbra is Újvidéken a legjelentősebb (19,81%-os 2002–2018 között), de komoly népességnövekedés figyelhető meg, mind Nisben (9,02%), mind Belgrádban (7,24%). Ezzel szemben Kragujevacban nem tudott érdemben növekedni a lakosság létszáma (0,9%), míg Szabadkán az elvándorlás miatt 7,57%-kal csökkent a város lakóinak száma (alapvetően szociális alapú migráció).

A legjelentősebb gazdasági növekedés 2001-et követően Belgrádban és Újvidéken figyelhető meg.⁹⁰ Míg Újvidék egy exportorientált, tudományos, innovációs és technológiai központtá nőtte ki magát, addig Belgrád egy „import elosztó” centrummá változott. Újvidékről kijelenthető, hogy a komoly növekedésben kiemelt szerepet játszott a város vezetésének oktatáspolitikai támogatása, illetve a külföldi beruházások jelentős növekedése is. Belgrád és a hozzá közel eső régió szerepe is meghatározó (40,4%), ami adódik a multinacionális vállalatok Belgrád központúságából, illetve a gyors GDP növekedést biztosító ingatlanfejlesztések magas arányából. Nis városának helyzete némileg javult a városban működő IT oktatás és itt működő informatikai vállalatok gyors növekedésének köszönhetően, ugyanakkor a korábbi nehéz- és gépipar továbbra sem „talált magára”. Kragujevacban az olasz FIAT gyár befektetésétől várt gyors gazdasági növekedés elmaradt, mivel a Szerb-orosz Szabadkereskedelmi Megállapodás előnyeiben bízó beruházás nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, hiszen az orosz piac nem nyílt meg a Szerbiában gyártott személyautók számára. Szabadka az utóbbi években kitűnően használta ki a szabad övezetből adódó potenciálját, az EU határ közelségét, aminek köszönhetően számtalan multinacionális vállalat jelent meg, a további növekedésének akadályá mára a munkaerőhiány vált. Kérdés, hogy az elmúlt másfél évtizedben az óriási elvándorlást tudja-e a város pótolni.

⁹⁰ Historical Statistics for the World Economy: 1-2003 AD.

4. Összefoglalás, eredmények

A disszertáció célja az volt, hogy Szerbia önkormányzati rendszerének, jelenlegi regionális fejlesztéspolitikájának, illetve az öt legnagyobb szerb város eltérő fejlődésének okait feltárjam, ami magyarázatot tud adni arra, hogy miért alakultak ki egy országon belül ilyen óriási fejlettségbeli különbségek. A természeti és földrajzi adottságokon kívül a városok és az önkormányzatok sikerének egyik kulcsa éppen az, hogy mennyire sikerült elrugaszkodniuk a régi jugoszláv hagyományoktól, hogyan tudták a magánszférát és külföldi befektetőket meggyőzni arról, hogy az adott településen vállalkozzanak és honosítsanak meg egy új gazdasági szemléletet, ami közép- és hosszútávon is fenntartható sikert biztosíthat.

A dolgozat teljes képet ad a második világháborútól napjainkig, azaz egy egységes keretben mutatja be az államberendezkedés alakulását Jugoszláviától Szerbiáig, a legfőbb történések folyamatát és válaszokat fogalmaz meg, hogy még mindig miért a „Belgrádból” érkező utasítások a legmeghatározóbbak a regionális és fejlesztéspolitikában, illetve a gazdaságpolitika alakulásban még lokális szinten is.

A kutatás eredményei megítélésem szerint nemcsak olyan magyar regionális kutatással foglalkozó szakembereknek tudnak újdonságokkal és aktuális információkkal szolgálni, akik a Vajdaság, vagy Szerbia iránt érdeklődnek, hanem akár magyar vállalkozóknak és/vagy potenciális befektetőknek, akiknek üzleti elképzelésük van déli szomszédunk irányában. Az infrastruktúrafejlesztéseken, az önkormányzati beszerzéseken túl a regionális együttműködések és lehetőségek körvonalainak bemutatása is célja volt a dolgozatnak (városi kormányzás, gazdaságpolitikai irányvonalak és trendek). A munka témája és területe új, mert sem szerb, sem pedig magyar kutatók ezzel a területtel komplexen nem, csupán részkérdéseivel foglalkoztak. A disszertációhoz óriási előnyt biztosított az, hogy az elmúlt közel három évtizedben személyesen éltem át a változásokat, így ugyan szubjektív, de valamilyen szinten, mint külső szemlélő összefoglaló képet tudtam készíteni az említett témákról és okairól. Fontosnak tartom kiemelni azt, hogy az anyag felhasználható több területen is, mint például a magyar külügyi igazgatás, külgazdasági stratégia, nemzetközi kapcsolatok, politika tudomány, illetve a délkelet-európai változások megértésének kérdése.

A vizsgálat újszerűsége abban áll, hogy nemcsak gazdaságpolitikai és regionális politikai, hanem makrogazdasági és fejlesztéspolitikai aspektusból is összehasonlítja 1990-ig Jugo-

szlávia régióit, majd pedig ugyanezen szempontok alapján az öt legnagyobb szerb város önkormányzatát, és azok jelenlegi működését. A doktori kutatás korlátai közé tartozik, hogy nincs elegendő irodalom, a szerb regionális tudomány messze elmarad a magyartól, nagyon kevés a szerbiai kutatás a városfejlesztésről és a regionális fejlesztésről. Ez az egyik oka annak, hogy az általam felhasznált irodalomban nagy hányaddal szerepelnek az internetről elérhető információk, amelyeket saját magamnak kellett összegezni, elemezni és a megfelelő következtetéseket levonni.

A hipotézisek értékelése

(H1) Az öngazgatás, a szocializmus és a (kapitalista) piac együttélése nem alkothat fenntartható rendszert. A bipoláris világban Jugoszláviának csak speciális geopolitikai helyzete miatt és az ebből eredő kedvezményes piaci pozíciójának köszönhetően sikerült fenntartania a munkás-öngazgatási rendszerét.

A vizsgálatot tartalmazó fejezetek: 1.2. és 1.3.

A hipotézis: Igazolt.

(T1) Az ipari termelés gyors növekedése 1947–1953 között Jugoszláviában a „nyugati gazdasági kivételezésnek köszönhető”, hiszen amerikai nyersanyag segéllyel (az USA elnöke diszkréciós joga alapján, összesen 480 külön törvény segítségével biztosított támogatást) vált lehetővé, hogy a gyárak három műszakban termeljenek. Ennek köszönhetően Jugoszláviába 1947-től 1953-ig kilenc milliárd dollár folyt be – akkori érték szerint. Sztálin halálát követően, amikor a világpolitikában változás következett be, és a Jugoszláviába érkező amerikai segélyek hirtelen elmaradtak az 1950-es évek közepén visszaesett a gazdasági növekedés. A rendszer fenntarthatatlanságát jól kifejezi az állandó áremeléssel pótolta drága termelés; a kapacitások gyenge kihasználása következtében folyamatosan csökkenő alacsony hatékonyság. A gazdasági növekedés csak akkor indult újra, amikor Jugoszlávia hadi jóvátétel címén 100 millió dollárt kapott a Német Szövetségi Köztársaságtól a második világháborús kényszermunka visszafizetésére, valamint a Szovjetunióból 30 millió dollár segély (aranyban) érkezett. Ez rögtön látható volt a növekedési mutatón (13,3 százalék) és az ipari termelésen, amely 1959-ben 2,5-szer nagyobb lett, mint az 1952-ben elért termelés. A 60-as évek elejére a gazdaság újra lassulni kezdett, amit csak folyamatos külföldi hitelek felvétele tudott kompenzálni, egészen 1980-ig Tito haláláig, amikor annak értéke már elérte a 20 milliárd amerikai dollárt.

Az öngazgatási rendszernek sajátos eltorzulásai is: az ún. Ward-féle jelenség, ami abból állt, hogy az öngazgatásban a vállalat az áremelkedésre nem a termelés csökkentésével, hanem növelésével reagált; a Furubotn–Pejovich-féle jelenség, aminél az öngazgatási vállalatnak nem érdeke, hogy felhalmozza a tőkét, hanem csak hogy folyton hiteleket vegyen fel, a törlesztést pedig azokra hagyja, akik majd utána jönnek. Mindezek súlyos működési hibákat, a rendszer fenntarthatatlanságát bizonyították.

(H2) Szerbiában a szocialista rendszer természetes talajra talált, mert a gyökerei azonosak a társadalom patriarchális (kollektivista) gyökereivel, így a berlini fal felbomlását követően nemcsak Milošević, hanem az egész szerb társadalom elutasította a rendszerváltást, amelynek egyenes következménye lett Jugoszlávia felbomlása.

A vizsgálatot tartalmazó fejezetek: 1.1., 1.2. és 2.1.

A hipotézis: Igazolt.

(T2) Jugoszláviában a politikai átmenet, a népi demokratikus fordulat már 1945 őszén, illetve a felszabadítás pillanatában megtörtént. Míg a többi kelet-közép-európai országban a teljes államosítás csak 1948-at követően következett be, addig Jugoszláviában 1946 végére szinte a teljes ipar állami kézbe került, a mai Szerbia területén azonban mindez már a partizán hadsereg megjelenésének a pillanatában megtörtént. Az etnikai különbségek problémájának megoldását, a lehetséges konfliktusok elkerülésének garanciáját a szerbek számára a hatalom központosításában való hit adta, méghozzá Tito személyében. A szerb társadalom nagy része a demokratikus intézmények felépítése helyett egy erősen centralizált, szabályozott államban hitt. A rendfenntartó erő tagjai (hadsereg, rendőrség) legnagyobb számban szerbek voltak, akik a berlini fal leomlását követően egy olyan politikus mellett álltak ki, aki a fennálló rendszer védelmezőjeként tekintett magára, aki nem volt más, mint Milošević. 1990-ben a szabad parlamenti választások a volt jugoszláv tagköztársaságokban nagyjából egy időben kerültek sorra. Míg Szlovéniában hatpárti koalíció alakított kormányt (DEMOS) és Horvátországban egy jobboldali gyűjtőpárt a Horvát Demokratikus Közösség (HDZ) nyerte a választásokat, addig Szerbiában a Milošević vezette kommunista utódpart győzött a választásokon (SPS).

(H3) A Jugoszlávián belüli területi fejlettségi különbségek strukturális megváltoztatására, tartós és rendszerszerű csökkentésére, áthidalására a regionális politika alkalmatlan volt, annak ellenére, hogy az állam komoly pénzügyi támogatást biztosított a kevésbé fejlett régiók számára.

A vizsgálatot tartalmazó fejezetek: 1.4.

A hipotézis: Igazolt.

(T3) A köztársaságok lemaradó területei és a Koszovói Autonóm Tartomány nagyobb ütemű gazdasági fejlesztésére létrehozott költségvetési Alap 1966–1987 között a fejletlen térségeknek 405,8 milliárd dinárt biztosított (az utolsó három évben, 1988–1990 között 6266,4 milliárd dinárt). Az Alapban rendelkezésre álló eszközök elosztása 1987-től: Bosznia-Hercegovina 114,7 milliárd dinár (28,4%); Montenegró 39,5 milliárd dinár (9,6%); Macedónia 82,4 milliárd (20,4%); Koszovó 168,3 milliárd (41,5%). A lemaradó köztársaságoknak és Koszovónak juttatott anyagiak, az egyéb segélyek és kedvezmények (a Világbanktól származó segélyek és támogatások nagyobb része is ide érkezett) következtében némely területen és régióban komoly fejlődés történt, de Koszovó Autonóm Tartományban az általános társadalmi fejlettségi szint nem változott. A fejlődés részben enyhítette a különbségeket, különösen a legfejlettebb területekkel összehasonlítva, de az eltérések továbbra is nagyok maradtak.

A Fejlesztési Alap részben arra is szolgált a köztársaságok politikai oligarchái számára, hogy a pénzt tetszés szerint, határozott piaci kritériumok nélkül osszák szét. Klasszikus példája volt ennek a gyakorlatnak a bosznia-hercegovinai Velika Kladušan működő Agrokomerc mezőgazdasági feldolgozó üzeme, és a cazini térségre fordított több százmillió dollár. A legnagyobb probléma, hogy az alapnál a rendelkezésre álló tőkét sokszor terv nélkül költötték, a köztársasági és a tartományi vezetés ipari létesítményeket építtetett a „saját maga” udvarában, anélkül, hogy foglalkozott volna a költségek megtérülésével, vagy azzal, hogy hasonló létesítmények már léteztek a többi köztársaságban. Ez támasztja alá, hogy minden köztársaságnak volt saját vasműve. Az új gyárak építéséről a politikai döntéseket általában „szépített” megvalósíthatósági tanulmányok alapján hozták meg, és ezért került sor a téves befektetésekre. Olyan létesítmények keletkeztek, amelyeknek létrehozására tíz meg tíz, sőt több százmillió dollárt költöttek, de soha nem kerültek átadásra vagy nem lettek jövedelmezőek (ilyen volt például a Medijapan lemezgyár Kraljevóban, a Feni üzem Kavadarin, az Obrovaci „Jadral” stb.).

(H4) Megállapítható, hogy egy mилошеvići éra alatt kialakult, központosított szocialistának hívott önkormányzati rendszer Szerbiában alapjaiban továbbra is fennmaradt, a különbség inkább csak a központi kormányzattal fennálló viszonyban érzékelhető.

A vizsgálatot tartalmazó fejezet: 2.4.

A hipotézis: Igazolt.

(T4) Az Államigazgatási és Önkormányzati Minisztérium még 2015 közepén megállapította egy elemzésében, hogy a szerb önkormányzatok szintjén még érvényben van a kommunizmus (önigazgatási rendszer): túl nagy létszám, eltúlzott bérekkel. Az önkormányzatoknál a bérek éveken át a törvényesnél sokkal gyorsabb ütemben nőttek, ezért a produktív beruházási fogyasztás szinte „kiszorult”, és önkormányzati szinten romlott a kiadások gazdasági szerkezeti megoszlása. 2009–2015 között az önkormányzatoknál a bérekre fordított eszköz/kiadások közel 25%-kal emelkedtek. Ez a növekedési arány majdnem a négyszerese az akkori kormányzat által megengedett 6,5%-os gyarapodásnak, illetve annak a növekedésnek, amire akkor került volna sor, ha a béremelésnél betartották volna az előírt indexálást, vagy ha 2014-ben megtörténik a törvény szerinti bércsökkentés. Az önkormányzatok a költségvetésüknek csaknem a 15%-át (kb. 30 milliárd dinárt) fordítják a közvállalatok veszteségeinek fedezésére. Szerbiában megközelítőleg a GDP 0,8%-nak megfelelő szubvenciót adnak a helyi önkormányzatok, ami háromszor annyi, mint amennyit a Szerbiával összehasonlítható közép-európai országok fordítanak ilyen célra (0,3%). Európában szinte kizárólag a közlekedést szubvencionálják, míg a szerbiai önkormányzatok vízműveknek, csatornahálózat fenntartóknak, köztisztasági, sőt távfűtő vállalatoknak is biztosítják a pénzügyi támogatást.

(H5) A nyugat-balkáni államban a gazdasági fejlődés szempontjából a központi hatalomtól való függőség még meghatározóbbá vált, ami a helyi kezdeményezéseket is sújtja.

A vizsgálatot tartalmazó fejezetek: 3.1.2., 3.1.3. és 3.4.

A hipotézis: Részben igazolt.

(T5) Szerbiában nagyon meghatározóak/erősek a korlátozó tényezők, amelyek helyi szinten megnehezítik a gazdasági tevékenység koordinálását, irányítását. A városok és önkormányzatok törekvése, hogy önállóan dönthessenek és érvényesíthessék a gazdaságpolitikát, eltérésekhez vezethet a helyi, illetve a nemzeti fejlesztési célokban, és a gazdaságpolitikai célok

depolitizációját eredményezheti. Szerbiában a központi hatalomtól való nagymértékű függőség miatt nagyon ritka a helyi kezdeményezés. Amikor az állam különböző szintjein sok-sok szervezet működik, nehéz megállapítani, hogy melyik miért felelős. A felelősség átruházása vagy elutasítása régóta jellemző a szerbiai általános nemzeti és helyi kormányzati tevékenységre. Szerbiában szinte minden szintre vonatkozóan csökken a hatalomba vetett bizalom. A közintézményekbe vetett bizalom hiánya a fő oka annak, hogy általánosan, a további fejlődés esélye minden szinten korlátozott. További problémát jelent, hogy a jogérvényesítés és a tulajdonjogi biztonság is alacsony szinten van.

(H6) A szerb nagyvárosok a változó államszerkezet keretei között, de jelentős részben saját (gazdasági, társadalmi, településközi) bázisukon fejlődtek. E tekintetben Belgrád külön utat járt be, mint szövetségi főváros, majd főváros.

A vizsgálatot tartalmazó fejezetek: 3.2. és 3.3

A hipotézis: Igazolt.

(T6) A XX. század utolsó évtizedében a megvizsgált öt legnagyobb szerbiai város gazdasági, szociális fejlődése teljesen különböző utat járt be. A gazdaság teljesítménye minden városban komoly mértékben visszaesett, a legkisebb csökkenés Belgrádban, illetve a gazdasági embargó ellenére jól teljesítő mezőgazdasági termékek feldolgozásának központját adó Újvidéken következett be. A demokratikus átalakulás óta eltelt közel két évtizedben az említett folyamatok az öt legnagyobb szerbiai városban némileg módosultak. A fejlődés minden városban megfigyelhető, persze nem egyforma területen és nem egyforma mértékben. A legjelentősebb gazdasági növekedés 2001-et követően Belgrádban és Újvidéken tapasztalható. Belgrád egy „importelosztó” centrummá változott. A főváros és a hozzá közel eső régió szerepe Szerbián belül tovább erősödött (a GDP több mint 40%-át koncentrálva), ami adódik a multinacionális vállalatok Belgrád központúságából, illetve a gyors GDP növekedést biztosító ingatlanfejlesztések magas arányából.

További kutatási irányok

Sok olyan területet van, amely szorosan összefügg a témával és olyan társadalmi, szociológiai és politikai kérdéseket érint, amelyek az egész régió jövőjének legfontosabb témái, mint például: munkanélküliség, fiatalok elvándorlása, migráció, a régió európai integrációjának jövője, oktatás, K+F helyzete és várható alakulása.

Érdeemes lenne megvizsgálni azt, hogy a ma Nyugat-Balkánnak hívott régió a világpolitikában, európai politikában milyen szerepet játszik, és milyen szerep fog rá várni a közeljövőben. Hasonlóan fontos terület Szerbia külpolitikai irányvonalának sokszínűségét is megvizsgálni, ami számtalan területen próbál a régi titói örökségbe kapaszkodni és karakterében hasonló irányvonalakat megvalósítani (Szerbia katonai semlegessége, hintapolitika Moszkva és Washington között stb.).

Nemzetközi összehasonlítást készíteni (jugoszláv tagköztársaságok, utódállamok, fővárosok, nagyvárosok) regionális tudományi eszköztárral. Egy nagyobb hangvételű monografikus munka nemcsak Szerbiát, hanem Horvátországot, Bosznia-Hercegovinát, vagy akár Szlovéniát is magában foglalhatná, így egy átfogó képet kaphatnánk arról, hogy hol tart Szerbia a régióban, mennyiben maradt le, vagy került előnybe a volt közös állam más köztársaságaival szemben.

Komoly lehetőség a történeti kutatások mélyítése – adalékok a jugoszláv gazdaságtörténethez, a hadsereg (JNA és vezetése) szerepe, mint összetartó erő (gazdasági, ideológiai, politikai) és később (pl. Tudjman) mint dezintegráló tényező. Tito és az állampárt konkrét döntési szerepe, Tito hagyatéka, Szerbia helyzete – az egyetlen tagköztársaság, amiben tartományon voltak – tudatos gyengítése volt ez Szerbiának, ebből eredt a későbbi rezsimek kijelölt útja, nacionalizmusa.

Kézikönyv formájában a gazdaságpolitikai tanulságok bemutatása a kutatási eredmények gyakorlati hasznosíthatóságára is alkalmassá válhat.

Irodalomjegyzék

- Antalóczy Katalin – Sass Magdolna (2000): Zöldmezős működőtőke-befektetések Magyarországon. *Külgazdaság*, 10. pp. 4–19.
- Arsić, Miloško (2016): Dugoročne posledice ekonomskog sloma privrede Srbije tokom 90-ih godina i 20-og veka; *Ekonomске ideje i praksa broj 22 septembar 2016*.
- Avramović, Dragoslav (1996): Rekonstrukcija monetarnog sistema Jugoslavije i pobjeda nad inflacijom 1994; *Evropski Centar za Mir i Razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija*.
- Babić, Mate – Primorac Emil (1986): Some Causes of the Growth of the Yugoslav External Debt. *Soviet Studies*, 1. pp. 69–88.
- Bajt, Aleksandar (1988): *Samoupravni oblik društvene svojine*. Zagreb, Globus.
- Bakó Tamás (2011): Ma is így döntenének: mérleg az önálló Montenegró létrejöttéről és fejlődéséről. *Európai Tükör*, 6. pp. 68–79.
- Bakó, Tamás (2018a): The causes of operational and financial difficulties of Serbian local governments, possible solutions to problem. *Central European Political Science Review*, 19. pp. 129–146.
- Bakó Tamás (2018b): Jugoszlávia gazdaságpolitikai sikerei és ellentmondásai. In: Keresztes, Gábor (szerk.) *Tavaszi Szél 2018/Spring Wind 2018: Tanulmánykötet II*. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége. pp. 350–361
- Bakó Tamás (2019a): A szerb gazdaságpolitika kettőssége – pénzügyi stabilitás, de nem elég gyors növekedés. In: Gál Zoltán – Ricz András (szerk.): *A környezet és a határok kutatója: Tiszteletkötet Nagy Imre 65. születésnapja alkalmából*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság. pp. 359–370.
- Bakó Tamás (2019b): A jugoszláv gazdaság jellemzői a széthullás időszakában 1991–2000. In: Gulyás, László (szerk.) *A Délvidék története: Titótól Milosevicig 1944–2000*. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására, pp. 104–114.
- Bakó Tamás (2019c): Jugoszlávia gazdasági életének jellemzői 1980–1991. In: Gulyás, László (szerk.) *A Délvidék története: Titótól Milosevicig 1944–2000*. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására, pp. 57–68.
- Bakó Tamás (2019d): Magyar–szerb gazdasági kapcsolatok a miloševići rezsim bukását követően. *Közép-európai Közlemények*, 1 pp. 123–137.
- Bakó Tamás (2019e): Vajdaság gazdasági helyzetének alakulása az 1980-as években. *Geopolitikai Szemle*, 2. pp. 25–36.
- Bakó, Tamás – Rácz, Szilárd (2020a): Key Guidelines for the Development and Functioning of Cities and Municipalities in Serbia. In: Gál, Zoltán et al. (eds.): *Flows of Resources in the Regional Economy in the Age of Digitalisation*, Pécs, Magyar Regionális Tudományi Társaság, 193–203.

- Bakó Tamás – Rác Szilárd (2020b): Szerbiai városok és önkormányzatok fejlődésének alakulása. In: Péti Márton et al. (szerk.): *Multidiszciplináris tanulmánykötet a Kárpát-medence és magyarságának egyes társadalmi, gazdasági, környezeti jelenségeiről és kihívásairól*. Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, pp. 31–37.
- Begović, Boris (1995): *Centar za Ekonomske Studije*. MECON.
- Bela Knjiga (2018): Foreign Investors Council.
- Berend T. Iván (1999): *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990*. Budapest, Vince Kiadó.
- Bisić, Milica (1990): Ekonometrijska analiza proizvodne i investicione aktivnosti jugoslavenske privrede 1967–1986. *Economic analysis and worker's management*, 1. pp. 19–81.
- Blakelym Edward. J. (1994): *Planning local economic development: theory and practice*. 2nd edition. Sage Publication, Thousand Oaks.
- Bulletin of the Serbian Geographical Society Year 2010 (2011).
- Cégvezetés havilap 6. száma. 1998. augusztus 1. – Jugoszláv Válságkrónika cikk.
- Cerović, Božidar (2003): *Ekonomika Tranzicije* Beograd, Ekonomski Fakultet.
- Coface (2019): *CEE Top 500*. Coface Central Europe, Bécs.
<https://www.cofacecentraleurope.com/News-Publications/Coface-CEE-Top-500>
 Hozzáférés: 2019. október 1.
- Dankó László (2009): *Nemzetközi kereskedelem*. Miskolc, ProMarketing Egyesület, pp. 203–207.
- Dedijer, Vladimir (1981): Novi prilozi za biografiju JOSIPA BROZA TITA Liburnija, Rijeka és Mladost, Zagreb kiadók.
- Delić, Smilja (1982): Neravnoteže između domaćih i izvoznih cena u jugoslavenskoj ekonomiji; Centar za istraživanje Narodne Banke Jugoslavije 2/1982.
- Devetaković, Stevan (1996): *Ekonomika Jugoslavije*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- Devetaković, Stevan – Gavrilović, Jovanović B. – Rikalović, Gijko (2012): *Nacionalna ekonomija*. Ekonomski fakultet, Beograd.
- Dinkić Mlađan (2002): Monetarna politika I reforme bankarskog Sistema – rezultati u 2001. I planovi za 2002, Ekonomski Fakultet, Beograd.
- Doing Business 2019; Training for Reform; Published: October 31, 2018.
- Dyker, David A. (1990): *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, Routledge.
- Dobrivojević, Ivana (2016): *Od krize do krize. – Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965*. Institut za savremenu istoriju, Beograd.
- Đorđević, Jovan (1975): A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság új Alkotmányának alapvető jellegzetességei. *Létünk*, 5. évf. szeptember–december. 5–6. sz.
- Đurđev, Aleksandar (2007): Lokalna samouprava u Srbiji – od 1804. godine do tranzicije. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 1–2. pp. 7–20.
- Economic Analysis and Workers' Management, Past Issues, Volume 26, No. 2: Beograd, 1992.

- Enyedi György (1978): *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Enyedi György (1988): *A városnövekedés szakaszai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdősi Ferenc (2005): *A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői*. Pécs, PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. (Balkán Füzetek, 3).
- EU Funding for the Western Balkans 2010–2012.
- Faragó László – Hajdú Zoltán – Rác Szilárd (2012): Államosodás – városhálózat – térszerkezet. *Magyar Tudomány*, 4. pp. 389–406.
- Faragó László – Rác Szilárd (2010): Városhálózat. In: Horváth Gy. – Hajdú Z (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, pp. 241–272. (Régiók Európája, 4).
- Fejtő Ferenc (1991): *A népi demokráciák története. 1–2*. Budapest–Párizs, Magvető – Magyar Füzetek.
- Fiskalna kretanja u 2016. godini, konsolidacije i reforme 2016-2020.
- Fiskalni Savet – Költségvetési Tanács kiadványa; Megjelenés dátuma: 2017. június 27.
- French, R. A. – Hamilton, F. E. I. (1979): *Is there a Socialist City?*. U R. A. French i F. E. Hamilton (ed.), *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons. 1-22
- Goati V. (2001): Izbori u SRJ od 1990 do 1998. CeSID, Beograd, pp. 24–31.
- Graovac, Ana – Djokic, Jasmina (2008): *Implosive sprawl – Belgrade case study*. Dalian, 44th ISoCaRP Congress.
- Gulyás László (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt.
- Hajdú, Zoltán – Horeczki, Réka – Rác, Szilárd (2017): Changing settlement networks in Central and Eastern Europe with special regard to urban networks. In: Lux, Gábor – Horváth, Gyila (szerk.): *The Routledge Handbook to Regional Development in Central and Eastern Europe*. New York–London, Routledge, pp. 123–140.
- Hajdú, Zoltán – Rác, Szilárd (2011): Urbanisation, state formation processes and new capital cities in the Western Balkans. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas Rerum Naturalium Geographica*, 42. évf. 2. sz. pp. 63–77.
- Hajdú Zoltán – Szügyi Éva (2015): Szerbia. In: Horváth Gy. (szerk.): *Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi*. Budapest, Kossuth Kiadó, pp. 385–408.
- Hamilton, F. E. I. (1979): *Urbanization in Socialist Eastern Europe: The Macro- Environment of Internal City Structure*. U R. A. French – F. E. I. Hamilton (ed.), *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons. 167–194
- Hampton Moore John (1980): *Growth with self-management: Yugoslav industrialization, 1952–1975* Stanford, Calif: Hoover Institution Press, Stanford University.

- Hardi Tamás (2007): A városhálózat átalakulása a Balkánon. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban?* Budapest, Európa Intézet, pp. 241–250.
- Hardi Tamás (2015): Közép-Európa, Kelet-Európa, Délkelet-Európa és a Balkán – eltérő elképzelések a nagyterekről. In: Hardi Tamás (szerk.): *Terek és tér-képzetek: Elképzelt és formalizált terek, régiók a Kárpát-medencében, Közép-Európában.* Somorja, Győr, Fórum Kisebbségkutató Intézet, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, pp. 89–151.
- Hardi Tamás – Hajdú Zoltán – Mezei István (2009): *Határok és városok a Kárpát-medencében.* Győr–Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Hardi Tamás – Pap Norbert (2006): Az államhatár megvonások hatása a Kárpát-medence és a Nyugat-Balkán városhálózatára – példák. In: Pap N. (szerk.): *A Balatontól az Adriáig.* Pécs, Lomart Kiadó, pp. 241–251.
- Heuser, Beatrice (1989): *Western “Containment” Policies in the Cold War: The Yugoslav Case 1948–53.* New York, Routledge.
- Hirt, Sonia (2009): City Profile: Belgrade, Serbia. *Cities*, 5. pp. 293–303.
- Hirt, Sonia (2012): *Iron Curtains: Gates, Suburbs and Privatization of Space in the Post-socialist City.* Chichester, Oxford, Malden: John Wiley & Sons.
- Historical Statistics for the World Economy: 1-2003 AD.
- Honvári János (2006): Európa gazdaságtörténete HEFOP 3.3.1-P.-2004-09-0102/1.0 pályázat támogatásával.
- Horváth Gyula – Hajdú Zoltán (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiban.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Huszka Beáta – Bakó Tamás (2007): *Észak-Vajdaság Magyar Többségű Községeinek Gazdasága.* Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutató Közalapítvány.
- Illés Iván (2002): *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Janos, Andrew C (2003): *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában.* Budapest.
- Jokay, Charles (2005): Policy Recommendations for Returning and Transferring Property to Local Government in Serbia. In: Levitas, Anthony – Péteri, Gábor (Eds.): *Providing More Services with Less Money? Intergovernmental Finance Reforms In Central Europe.* (ed.), OSI/LGI, Budapest.
- Jugoszláv Statisztikai Évkönyv – Statistički godišnjak Jugoslavije (1965, 1970, 1972, 1980, 1982, 1988, 1989, 1990, 1991, 1995 évfolyamok).
- Juhász József (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó, Budapest, pp. 190–216.
- Kardelj, Edvard (1977): Sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. In: Kardelj, Edvard (ed.) *Samoupravljanje 1.* Svjetlost, Sarajevo, pp. 407–449.

- Klanjšek, Rudi (2014): Socio-Economic Development After The Breakup of Yugoslavia. Conference presentation in Twenty-five years after. What has happened to the societies in Central and Southeast Europe since the fall of the Iron Curtain? 18-20, September 2014, University Maribor.
- Konrád György – Szelényi Iván (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 12. sz. pp. 19–35.
- Korošić Marijan (1970): Strukture promjene u industriji Jugoslavije od 1960 do 1969. godine,
- Kozma Ferenc (1996): *Külgazdasági Stratégia*. Budapest, pp. 193–202.
- Kracun Davorin (2003): Model jugoslavenskih stabilizacijskih programa – Modelling of the Yugoslav Stabilization Programme, Ekonomski Fakultet, Beograd.
- Külgazdasági Stratégia*, 2001. Külügyminisztérium, Budapest.
- Lampe, John, R. (2000): *Yugoslavia as History. Twice there was a country*. Cambridge University Press, New York.
- Lőrinczné Bencze Edit (2013): Az európai uniós bővítések elmélete és gyakorlata a horvát csatlakozás tükrében. Budapest–Székesfehérvár, Aposztróf–KJF.
- Lőrinczné Bencze, Edit (2018): The EU and Regional Cooperation in Southeast Europe. *Central European Political Science Review*, 19 (71), pp. 27–54.
- Lukács B. György (2012): Konzervativizmus a Milošević utáni Szerbiában (2000–2012). *Limes*, 3. pp. 91–98.
- Lukić, Vesna (2013): Population Trends in Serbia and the Implications for Settlement System. *Forum Geografic*, 1. pp. 67–74.
- Magyar Külpolitikai Évkönyv 1990. Külügyminisztérium, Budapest.
- Magyar Külpolitikai Évkönyv 1991. Külügyminisztérium, Budapest.
- Major Nándor (2005): Jugoszlávia a második világháborúban. *Múltunk*, 1. pp. 33–88.
- Major Nándor (2006): *Szerbia Milošević után I. Újvidék*, Fórum Kiadó.
- Marsenić, D. (1993): Privredni razvoj Srbije – kritička preispitivanja Naučno-Istraživački centar. Ekonomski Fakultet Univerziteta u Beogradu, pp. 105–112.
- Maurizio, M. (2001): Yugoslavia 2000. The FRY Economy One Year after the Kosovo War, One Europe or Several? Working Papers 23, One-Europe Programme.
- Mitrović B. (2018): Nacionalni polis? Uloga Beograda u srpskoj industriji (1830–1914). In: Dogo M. – Pitasio A. (Eds.): *Gradovi Balkana, gradovi Evrope: Studije o urbanom razvoju postosmanskih prestonica 1830–1923*. CLIO.
- Mihailović, Kosta (1982): *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*. Beograd, Ekonomika.
- Moderna država – racionalna država koliko, kako i zašto? (2015), Republika Srbija Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave.
- Molnar, Dejan (2011): *Lokalni ekonomski razvoj – teorija, analiza, praksa*, Asocijacija novinara Banata „Banat –info NIP „Zrenjanin” a.d.

- Molnar, Dejan (2013): Osvrt 3. Činjenice o regionalnim razlikama u Srbiji, *Kvartalni monitor*, br. 33, str. 66–73.
- Mrak Mojmir (1992): *Debt Conversions in Yugoslavia*. OECD Development Centre, Working Paper, No. 54, February.
- Nagy Imre (szerk.) (2007): *Vajdaság*. Pécs–Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó. (A Kárpát-medence régiói, 7).
- Nagy Imre (2015): Szerbia térszerkezeti felosztása és annak tükröződése az egyetemi hallgatók mentális térképében. In: Hardi Tamás (szerk.): *Terek és tér-képzetek: Elképzelt és formalizált terek, régiók a Kárpát-medencében, Közép-Európában*. Somorja, Győr, Fórum Kisebbségkutató Intézet, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, pp. 303–320.
- Nagy, Imre – Ricz, András (2017): The Willingness and Preparedness of Local Governments in Ap Vojvodina/Serbia to Grip and Use Development Funds of the European Union. *Deturope*, 2. pp. 118–128.
- Nagy Imre – Radmila, Miletić – Marina, Todorović (2009): Szerbia regionális fejlődésének alapvető jellemzői. *Tér és Társadalom*, 3. pp. 173–184.
- Nikolić, Miodrag (1973): A jugoszláv és magyar ipar összehasonlítása: (termelékenységi és szerkezeti összehasonlítás) 1960–1970. Budapest, Statisztikai Kiadói Vállalat
- Nikolić Miodrag: *Ekonomika Industrije SFRJ, Narodne novine*, Nis, (1996).
- Nin c. hetilap 2019. május 16.
- Ocić, Časlav (1998): *Ekonomika regionalnog razvoja Jugoslavije*. Ekonomika.
- OECD (2008): Progress in Policy Reforms to Improve the Investment Climate in South East Europe: Investment Reform Index 2006;
- Oliveira-Roca Maria (1987): Cirkulacija radne snage; Institut za društvena istraživanja Sveučilišta.
- ÖIR (2006): *Metropolitan Networking in CenSE backed by North-South Rail Corridors*. Final Report of the Pilot Projects. Österreichisches Institut für Raumplanung, Bécs.
- Petranović, Branko (1980): *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Nolit, Beograd.
- Pike A. – Rodrigues-Pose A. – Tomaney J. (2006): *Local and Regional Development*, Routledge, New York.
- Pintér Tibor (2016): *Az Európai Unió bővítése – Szerbia integrációjának kérdései*. PhD-disszertáció. Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr.
- Pjanić, Zoran (1979): *Teorija cena*. Beograd, Savremena administracija.
- Pleština, Dijana (1992): *Regional development in Communist Yugoslavia: Success, Failure and Consequences*. Boulder, Westview Press.
- Prašnikar J. (2005): *Medium-Sized Firms and Economic Growth*, Hauppauge, NY: Nova Science Publ.
- Rácz Szilárd (2011): Déli szomszédsági városhálózatok és hatások. In: Cieger András (szerk.): *Terek, tervek, történetek: Az identitás történetének térbeli keretei 2*. Budapest, Atelier, pp. 211–237.

- Rácz, Szilárd (2014): New Integration Period? Changing Tendencies of the Urban Network in South East Europe. *Deturope*, 2. pp. 46–63.
- Rácz Szilárd (2017): *A posztoszocialista Délkelet-Európa térszerkezeti és városhálózati folyamatai*. PhD-disszertáció. Pécs, PTE Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.
- Rácz Szilárd (2019a): Délkelet-Európa térszerkezetének alakulásáról. In: Gál Zoltán – Ricz András (szerk.): *A környezet és a határok kutatója: Tiszteletkötet Nagy Imre 65. születésnapja alkalmából*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság. pp. 123–136.
- Rácz Szilárd (2019b): Development Processes of Regional Centres in Central and Southeast Europe – From State Socialism to Dependent Market Economies. *Deturope*, 2. pp. 92–100.
- Radulović D. (2013): Regionalna politika i regionalni razvoj – Evropska Unija, Hesperia.
- Ramet, Sabrina P. (2006): *The three Yugoslavias: State-building and legitimation, 1918–2005*. Washington DC, Woodrow Wilson Center Press.
- RAPP (2010): *Spatial Plan of the Republic of Serbia 2010–2014–2020*. Abridged version. Belgrade, Republic of Serbia Ministry of Environment and Spatial Planning Republic Agency for Spatial Planning.
- Rechnitzer János (2013): Adalékok Kelet-Közép-Európa térszerkezetének felrajzolására. *Geopolitika a XXI. században*, 4. pp. 35–52.
- Rechnitzer János – Smahó Melinda (2011): *Területi politika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Regionalni prostorni plan Autonomne Pokrajine Vojvodine – nacrt plana – (2011)
- Ricz András (2018): A határon átívelő programok hatásai a Vajdaság területi fejlődésére. *Tér és Társadalom*, 1. pp. 161–179.
- Rodríguez-Pose, Andrés – Stermšek, Marko (2014): The economics of secession: Case of the former Yugoslavia. (21 Nov. 2014). <https://voxeu.org/article/economics-secession>
- Rosić I.– Đorđević M. (1996): *Ekonomika Jugoslavije*, Komino Trade Kraljevo, Kragujevac,
- Rosić I. – Veselinović P. (2006): *Nacionalna ekonomija*, Ekonomski fakultet, Kragujevac.
- Shoup, Paul (1970): *A kommunizmus és a nemzeti kérdés Jugoszláviában*. Kiadói adatok nélkül.
- Simić, Pero (2011): *Tito: fenomen 20. veka*. Sluzbeni glasnik, Beograd.
- Statistical Supplement, Yugoslav Survey, Belgrade, Vol. 43, No. 2/2002.
- Statistički bilten SZS. 1981/1239. sz. (1981).
- Szilágyi Imre (2004): A magyar külpolitika és a délszláv térség 1990 után. *Külügyi Szemle*, 1–2. pp. 4–23.
- Szilágyi Imre (2011): Magyarország és Szerbia viszonya a rendszerváltás óta. *Külügyi Szemle*, 4. pp. 80–91.
- Szücs R. Gábor (2009): Egy csipetnyi gazdaságtörténet: A Magyar Jugoszláv gazdasági kapcsolatok a klíringtől a konvertibilitásig. *EU Working papers*, 1. pp. 83–94.

- Szügyi Éva (2013): Régiók és regionalizmus Szerbiában. *Deturope*, 3. pp. 105–126.
- The Western Balkans in transitions, European Economy, European Commission Directorate General for Economic and Financial Affairs, Occasional Papers, January (2004).
- Tomac Zdravko (1974): Delegatski sistem i funkcioniranje samoupravne socijalističke demokracije. *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 11 No. 1-2.
- Tošić, Branka – Đorđević, Jasmina (2004): The settlements of the Belgrade region. *Geographica Pannonica*, 8. pp. 43–46.
- EBRD (2002): Transition Report Update 2002. London, European Bank for Reconstruction and Development.
- Tripković M. (2007): Multiculturalism, regionalization and integration. In: Zoltan Lazar (ed.): *Vojvodina admits Multiculturalism and Regionalization*. Novi Sad, Mediterranean Publishing .
- United Nations Security Council: Resolution 757 (1992).
- Ulam, Adam B. (1951): The Background of Soviet-Yugoslav Dispute. The Review of Politics. Vol. 13, No. 1 (Jan., 1951), pp. 39–63. Cambridge University Press.
- Ulam, Adam B. (1999): A Few Unresolved Mysteries about Stalin and the Cold War in Europe. A Modest Agenda for Research. *Journal of Cold War Studies*, 1. pp. 110–116.
- Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije i ustavi narodnih republika. Sluzbeni list, Zbirka zakona FNRJ, br. 22, Beograd, 1948.
- Uvalić, Milica (2018): The rise and fall of market socialism in Yugoslavia. Dialogue of Civilizations Research Institute Berlin.
- Vajdaság Fejlesztési Program 2014–2020.
http://www.region.vojvodina.gov.rs/upload/Program_razvoja_AP_Vojvodine_2014_2020_3891.pdf
- Vacić, Zoran – Mijatović, Boško – Simić, Aleksandar – Radović, Zorica (2003): Regionalizacija Srbije. CLDS, Beograd.
- Vojnić, Dragomir (1974): *Aktuelni problemi privrednog razvoja i privrednog sistema Jugoslavije*. Informator; Ekonomski institut, Zagreb.
- Vujatović-Zakić, Zorka (1993): Poljoprivreda – ekonomska periferija posleratne srpske industrilazacije. Ekonomski Fakultet Univerziteta u Beogradu, pp. 68–87.
- Western Balkans – Higher but Fragile Growth – 2018/09/01 Document Type Report; Report Number 138952.
- Woodward, Susan L. (1995): *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*. Princeton, Princeton University Press.
- World Investment Report 2001, New York – Geneva, United Nations.
- Worldbank Annual Report – Serbia: Systematic Country Diagnostic 10986/23104.
- Wertheimer-Baletić, Alica (1978): *Ekonomska aktivnost stanovništva – demografski aspekti*. Ekonomski Fakultet, Zagreb.

- Zarić Siniša (2009): *Local Systems Support to Creation of SMEs: Regional Dimensions* in: Zarić S, Bianchi M, Development and promotion of local systems to support innovative SME's, Benian ekonomik.
- Závoczky Péter (2007): *Balkán Stratégia*, Gazdasági és Közlekedési Minisztérium.
- Zeković, S. (2009): Regional competitiveness and territorial industrial development in Serbia. *Spatium*, 21. pp. 27–38.
- Zepeda, Carlos – Zarić Sinisa (2017): An analysis of urban planning in postsocialist societies through the concept of sustainable development: Evidence from Budapest and Belgrade, *Limes plus*, 3. pp. 75–91.

Jogszabályok, fejlesztési és stratégiai dokumentumok:

- 1946-as Jugoszláv Föderatív Népköztársaság Alkotmánya – Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1946.
- 1953-as Alkotmányos Törvény – Ustavni zakon iz 1953
- 1963-as Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya – Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1963.
- 1974-es Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya – Ustav Socijalističke Federativna Republike Jugoslavije, 1974
- Fiskalna strategija – Službeni glasnik RS 112/2017)
- Odluka o promeni statuta Beograda – Službeni list RS 37/2019
- Opštni zakon o uređenju opština i srezova – Službenilist FNRJ, br. 26/1955;
- Statut grada Beograda – Službeni list RS 39/2008, 6/2010, 23/2013
- Statut grada Kragujevca (Službeni list grada Kragujevca 7/19)
- Statut grada Nisa (Službeni list grada Nisa 88/08, 143/16)
- Statut grada Novog Sada (Službeni list grada Novog Sada 43/08)
- Strategija razvoja slobodnih zona u Republici Srbiji za period od 2018. do 2022. godine (Sl.glasnik RS 48/18)
- Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009–2013–2020 (2009)
- Uredba o izmenama i dopunama uredbe o sadržini, načinu i postupku vođenja registra mera i podsticaja regionalnog razvoja Službeni glasnik 83/2017 – br. 51/09, 30/10 i 89/15
- Ustavni zakon o okidanju srezova – Službeni glasnik SRS 53/1966
- Zakon o administrativnoj podeli Srbije – Službeni glasnik NR Srbije, br. 28/1945.)
- Zakon o budžetu Republike Srbije za 2018. godinu – Službeni glasnik RS 113/2017)
- Zakon o finansiranju lokalne samouprave – Službeni glasnik RS 47/2011)
- Zakon o glavnom gradu (Sl. glasnik RS 129/07, 83/14, 101/16, 37/19)

Zakon o izmenama i dopunama Zakona o glavnom gradu – Službeni list RS 129/2007, 83/2014, 101/2016, 37/2019

Zakon o komunalnim delatnostima (Sl. glasnik RS 88/11, 104/16, 95/18).

Zakon o lokalnoj samoupravi – Službeni glasnik RS 129/2007

Zakon o narodnim odborima – Službenilist FNRJ, br. 43/1946;

Zakon o pretvaranju prava korišćenja u pravo svojine na građevinskom zemljištu uz naknadu – Službeni glasnik RS broj 64/2015

Zakon o planiranju i izgradnji – Službeni glasnik broj 72/2009, 81/2009, 72/09, 81/09, 24/11, 121/12, 42/13, 50/13, 98/13, 132/14, 145/14, 83/18, 31/19, 37/19

Zakon o prostornom planu Republike Srbije (Sl. glasnik RS 13/96)

Zakon o regionalnom razvoju – Službeni glasnik RS 51/2009).

Zakon o slobodnim zonama – Službeni glasnik RS 62/2006

Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije (Sl. glasnik RS 47/91)

Zakon a teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije– Službeni glasnik RS 129/2007

Világhálón elérhető források:

Agencija za privredne registre, dostupno na: <https://apr.gov.rs/home.1435.html>

Bela knjiga 2018: <http://www.fic.org.rs/projects/white-book/white-book-publication.html>

Indeks zaštite svojinskih prava: <https://www.internationalpropertyrightsindex.org/compare/country?id=39>

Novčani tokovi u procesu finansiranja javnih komunalnih preduzeća u Srbiji: <https://libek.org.rs/sr/istrazivanja/2015/04/03/preduzeca-koja-niko-ne-spominje>

Opštinske (municipalne) obveznice – šansa za razvoj opština: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/ekonomija/2743858/municipalne-obveznice--sansa-za-razvoj-opstina.html>

Pogodnosti poslavanja unutar slobodne zone na teritoriji Republike Srbije <http://www.usz.gov.rs/eng/pogodnosti.php>

Poslovi koje oballja Uprava za slobodne zone: <http://www.usz.gov.rs/eng/o-nama.php>

Republički zavod za statistiku (RZS), dostupno na: www.stat.gov.rs

Stalna konferencija gradova i opština: <http://www.skgo.org>

Statistisches Bundesamt Deutschland, dostupno na: https://www.destatis.de/DE/Home/_inhalt.html

Uprava za slobodne zone <http://www.usz.gov.rs/eng/index.php>

Zajednica općina https://sh.wikipedia.org/wiki/Zajednica_općina

Belgrad:

„Direkcija za građevinsko zemljište i izgradnju Beogrda” <http://www.beoland.com/en>

Budžet grada Beograda za 2019. godinu: http://www.beograd.rs/images/file/f59d322f76f24a2fa493cfc29ad6fe7_5089656197.pdf

Bus Plus sistem: <https://www2.busplus.rs/lt/pocetna>

GSP Beograd: <http://www.gsp.rs/naslovna.aspx>

Javno komunalna preduzeća u Beogradu: http://www.beograd.rs/lat/gradska-vlast/2140-javna-komunalna-preduzeca_2/

Lokaliteti u Beogradu dostupni za investiranje <http://www.beoland.com/en/building-land/sites-for-allocation/>

Mapa linija gradskih prevoza u Beogradu: http://www.gsp.rs/dokumenti/mapa_linija/trase_linija.jpg

Mapa zona u gradu Beogradu: <https://gis.beoland.com/visios/gisBeoland>

Sekretarijat za urbanizam i građevinske poslove Beograda(<http://www.beograd.rs/en/city-authority/202034-secretariat-for-urban-planning-and-construction>)

Slobodna zona „Beograd” <http://www.usz.gov.rs/eng/sz-beograd.php>

Urbanistički zavod Beograda (<http://www.beograd.rs/en/city-authority/202203-belgrade-urban-planning-bureau-pe>).

Urbanistički zavod Beograda: <https://urbel.com>

Važeći i usvojeni urbanistički planovi u Beogradu: <https://qgiscloud.com/urbel/urbanistic-kiplanovi/>

Zonski tarifni sistem u gradskom prevozu u Beogradu: <https://www2.busplus.rs/lt/#event-21>

Zvanični sajt grada Beograda: <http://www.beograd.rs/en/>

Nis:

Budžet grada Nisa za 2019. godinu: <http://www.ni.rs/wp-content/uploads/Odluka-o-budzetu-Grada-Nisa-za-2019.-godinu.pdf?pismo=lat>

Generalni urbanistički plan grada Nisa su dostupni na platformi: <http://gis.ni.rs>.

Javno komunalna preduzeća u Nisu: <http://www.ni.rs/institucije/javna-preduzeca/?pismo=lat>

JKP direkcija za javni prevoz grada Nisa: <http://www.jgpnis.com>

JP Direkcija za izgradnju grada Nisa, <http://www.dign.rs/gradjevinsko-zemljiste/>

JP Zavod za urbanizam Nis: <http://www.zurbnis.rs>

Nis express: http://www.nis-ekspres.rs/index_en.php

Sekretarijat za planiranje i izgradnju Nis <http://www.ni.rs/gradska-uprava/gradska-uprava-grada-nisa/sekretarijat-za-planiranje-i-izgradnju/>

Zvanični sajt grada Nisa: <http://www.ni.rs/en/>

Újvidék:

Gradska uprava za građevinsko zemljište Novi Sad: <http://www.ugzins.rs>

Greenfield lokacije u slobodnoj zoni „ Novi Sad” Hivatalos honlap: <http://www.novisad.rs/eng>

<https://skupstina.novisad.rs/wp-content/uploads/2018/12/budzet-grada-novog-sada-2019.pdf>

Javno gradsko saobraćajno preduzeće Novi Sad: http://www.gspns.co.rs/?selected_lang=eng

Javno komunalna preduzeća u Novom Sadu: <http://www.novisad.rs/lat/articles/46>

Javno preduzeće „Urbanizam“ <http://www.nsurbanizam.rs>

Lista slobodnih lokacija u Novom Sadu: <http://www.novisadinvest.rs/en/available-locations>

Mapa linija gradskih prevoza u Novom Sadu: <http://novisad.travel/wp-content/uploads/2017/03/mapa-bus-linija-900x1024.jpg>

Poslovanje JKP u Novom Sadu: <https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/219081/Novosadska-javna-preduzeća-ispravila-nezakonitosti-koje-im-je-nasao-drzavni-revizor.html>

Slobodna zona Novi Sad <https://www.freezonens.rs/en/index.html>

Újvidék 2019-es költségvetése: Urbanistički projekti u Novom Sadu <http://www.mapanovisad.rs>

Szabadka:

„Javno preduzeće za upravljanje putevima, urbanističko planiranje i stanovanje” <http://urbanizamsu.rs/?lang=en>

Budžet grada Subotice za 2019. godinu: http://www.subotica.rs/documents/pages/12312_1.pdf

Javno komunalna preduzeća u Subotici: <http://www.subotica.rs/index/page/id/76/lg/cp>

Javno preduzeće Subotica-trans: <https://sutrans.rs/Jezik-en.html>

javno preduzeće za urbanizam Vojvodine <http://www.zavurbvo.co.rs>

Mapa zona u Subotici: <https://www.subotica.com/files/news/0/8/6/14086/41-izvod-iz-gp-a-model.pdf>

Mreža linija gradskog prevoza u Subotici: <https://sutrans.rs/Mapa-mreza.html>

Slobodna zona „Subotica” <http://www.szsu.co.rs/en/>

Sluzbeni list grada Subotice 08, 46/11,15/13

Szabaka hivatalos honlapja: <http://www.subotica.rs/index/index/lg/en>

Zone generalnog urbanističkog plana Subotice <http://suboticagis.rs>

Kragujevac:

Brownfield befektetési helyszínek Kragujevacon: <https://www.kragujevac.rs/en/invest-in-kragujevac/brownfield-locations>

FAS Slobodna zona – Kragujevac <http://www.usz.gov.rs/eng/sz-kragujevac.php>

Greenfield befektetési helyszínek Kragujevacon: <https://www.kragujevac.rs/en/invest-in-kragujevac/greenfield-locations>

Invest in Kragujevac: <https://www.kragujevac.rs/en/invest-in-kragujevac/why-kragujevac>

Kommunális közvállalatok: <https://www.kragujevac.rs/lokalna-samouprava/javna-preduzeca>

Kragujevac 2019-es költségvetése: <https://www.kragujevac.rs/lokalna-samouprava/budzet>

Kragujevac hivatalos honlapja: <https://www.kragujevac.rs/en/>

Kragujevac vezérterve zónákra osztva: http://gis.kg.org.rs:85/gis/index/map/map/base-map_kg

Kragujevaci tömegközlekedési járatok: <https://www.kgbus.rs/linije>

Osnovana slobodna zona „Šumadija“ <https://www.kragujevac.rs/osnovana-slobodna-zona-sumadije-na-teritoriji-grada-kragujevca>

Övezetek térképe: <https://www.kragujevac.rs/e-usluge/urbanisticki-planski-dokumenti/>

Városi tömegközlekedési vállalat „Ariva Litas“: <https://arriva.rs>

Városi tömegközlekedési vállalat „Vulović transport“: <http://www.vulovicgroup.com/transport>

Várostervezési Közvállalat/Javno preduzeće Urbanizam-Kragujevac: <http://www.urbanizam.co.rs>